

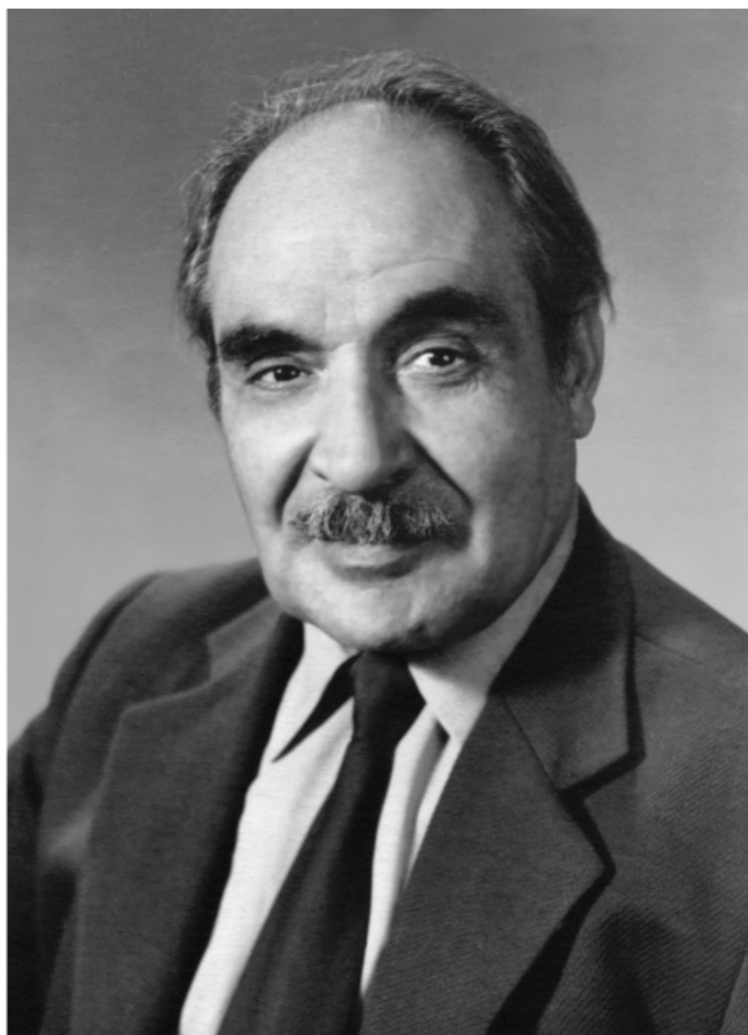
Дæ фыдæлтæ рухсаг,
Дæхæдæг мын бæзз.

Къоста

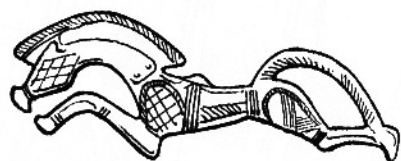
MAX ΔΥΓ

10
2002

*Нæ равдысты фендзыстут
Уæрæсейы адæмон нывгæнæг
Дзанайты Азанбеджы нывтæ.*

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ, ПУБЛИЦИСТИКИ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция:

Ответственный секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет:

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОВЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Фарида ДЗАСОХОВА, Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСПАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2002

МАХ ДУТ 10 '02

Джиппы уагд цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

АИВ ЛИТЕРАТУРÆЙЫ,
ПУБЛИЦИСТИКÆЙЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор — ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци:

Бæрнон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис

Поэзи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæйы лæгтæ:

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
ДЗАСОХТЫ Фаризæт, КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2002

НОМЫРЫ ИС:

ЦÆЛЫККАТЫ Ахмæт. Æфсымæр æфсымæрæн сызнаг. Роман. Кæрон	5
--	---

ХЕТÆГКАТЫ ДАУЫТ: 120 АЗЫ

ХЕТÆГКАТЫ Дауыт. Мæ уды куырой. Æмдзæвгæтæ	77
БРЫТЪИАТЫ Аслæнбег. Цыппар æмдзæвгæйы	82
ЗАОЙТЫ Аслæнбег. Хæстон тетрадæй.	85
КАСАТЫ Батрадз. Сыгъдæг суадæттæ. Æмдзæвгæтæ	95
ДЫГЪУЫЗТЫ Тенгиз. Цъæх барæг. Æмдзæвгæтæ	103
ГÆГОЙТЫ Шота. Дыууæ æмдзæвгæйы	106

ТÆЛМАЦТÆ

Готхольд Эфраим ЛЕССИНГ. Прозæйæ фыст æмбисæндтæ	107
Шарль БОДЛЕР. Прозæйæ фыст æмдзæвгæтæ	117
Иван БУНИН. Гоцы зарæг. Радзырд	119

ЛИТЕРАТУРÆЙЫ ФАРСТАТÆ

ДЖЫККАЙТЫ Шамил. Фольклор æмæ истори «Кæуæг айнæджы»	124
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ	140
АРВИСТОН	153

ÆФСЫМÆР ÆФСЫМÆРÆН СЫЗНАГ

Роман¹

Хорыхъауккаг куыд зæгъы, афтæмæй «Кермен»-ы партимæ йæхи чидæриддæр ныффыссы, уымæн алы мæй дæр дæттынц æхца, уæдæ сæм сæкаер, хъуымац, фæтæген дæр æрхауы.

— Афтæ зæгъинаг дæ, æмæ партимæ æхца дæттыны бæсты сын сæхицæн фидынц?

— Уæдæ куыд æнхъæлыс? Æнæуи уæдæ чи ныффысдзæн йæхи уыцы партимæ? Æхца сын горæтæй æрласынц. Мыхуыргæнæн тæрх ма дзы хуыздæр цæмæн ис? Уыцы æввонгхорты хæссынæн. Ахуыргæнджытæн цы каппеччытæ фидынц, уыдонæй нæ бон фæцæрын нæу, ноджы-ма нын нæ мызд мæйгæйттæ ныффæстиат кæнынц. Уыдонæн та къæркъæргæнаг дзыхъхъынног æхца дæттынц. Уæртæ-ма уыцы господины æвджид кæд бакæнæм нæхи, — хорыхъауккаг йæ цæстытæй ацамыдта тыргъы къуыммæ. Уым лæууыдис ацæргæ хæрзвидауц лæг; фæсивæд ыл æрæмбырд сты.

— Чи у?

— Нымад лæг у, съезды делегат... Мæнгæхцайы фабричы хицау, — бахудти хорыхъауккаг.

¹ Кæрон. Райдайæн ацы азы журналы 9 чиныджы.

— Ёцæгдæр у мæнгæхцагæнæг?

Цымыдисæй йæм кæсын. Адаймаг цы ваййы, уый. Сатæгсау фæтæн боццо. Аив дарæс. Бæрзондхъус цырыхъхъытæ.

Уый дын хъуыддаг, гъе: мæнгæхцагæнæгимæ иумæ дæ адамы хъысмæт лыг кæныныл схæц, дзурын мæхицæн. Йæ куыст, æвæццæгæн, каджын у. Кæсыс, фæсивæд куыд лæгъстæхуызæй ныхас кæнынц йемæ.

Хорыхъæуккаг дарддæр дзуры хабæрттæ. Ирыстоны мæнгæхцайы æртæ фабричы ис. Æвзæр нæ кусынц. Се 'хцайы фылдæр хай цæуы Балхъармæ. Балхъайрагæн æцæг æмæ мæнгæхцатæ куы дæттай, уæд мæнгтæ райсдзæни, уымæн æмæ дзыхъхъынног сты, сыгъдæг, сæ ахорæны тæф нæма ссид. Мæнгæхцатæй фос балхæнынц æмæ йæ ардæм сыскъæрынц. Уымæй хуыздæр мадзал нæй ныртæккæ цыбыр рæстæгмæ схъæздæгæн. Раст зæгъын хъæуы, бынтон æдас куыст нæу. Лæбургæ дæр дæм бакæндзысты, дæ фос дæр дын байсдзысты. Амарыныл дæр нæ бацауæрддзысты. Ахæм хабæрттæ дæр уыди. Æниу, ныртæккæ рæстæг ахæм у. Фæлæ а нæхимæ мæнгæхцайы фабриктæ назранæгты никуы аййафдзысты. Махонтæ æрмæст Терчы бæстайы æхцатæ аразынц, мæхъхъæл та — æппæтуæрæсейон æхцатæ. Æвæджиауы дæсны сты, уæллæй! Куыд зæгъынц, афтæмæй сæм иу уырыссаг кусы паддзахадон æхцауадзæнæй. Суанг Бетъырбухæй ссид. Дæрдты æххæссынц тынг.

... Пысылмон делегаттæ æрбахæццæ сты, сæ разæй — Мæхæмæт. Иуууылдæр иумæ бацыдыстæм залмæ. Делегатты иу хай нын сыстад, иннæтæ бадгæ баззадысты. Æвæццæгæн сæм фыдæлты æгъдау тынг каджын нал у.

— Ацы Хуыцауы æлгъыст пысылмæттæ семæ дардмæхсæн сармадзан «Бертæ» æрбаластой, — сусæгæй дзуры чидæр мæ чылыммæ.

— Зæххæй хæрдмæ нæ зыны, афтæмæй, дам, йе 'взаг хъамайæ цыргъдæр у, — зæгъы иннæ.

Мæ худын тыххæйты уромын.

— Уыныс, сæрдары бынаты чи бады, уый? — разылди мæм хорыхъæуккаг ахуыргæнæг.

— Уынын.

Къæдзæхыйас лæг цавæрдæр хуызивд френчы, пыхцылсæр, цыргъдзæстом, тъæпæнфындз. Дыууæ æнгуылдзæй фындзыхуынчъытыл хæцы, афтæмæй æрфу-æрфу кæны йæ фындзы. Æвæццæгæн ын цæнуд æмæ йæ асыгъдæгыл архайы. Иу хуыр-

рытт ныккодта, дыккаг, стай йæ уæрæх армытæпæнæй йæ фист боцъо æрдаудта. Галиу къухы амонæн æнгуылдз йæ хъу-сы батъыста æмæ йæ къахы.

Æппæт уыцы æдзæлгъæд митæй мын рагацау фенад.

— Чи у, чи? — фæрсын ахуыргæнæджы.

— Куыд чи? Æвдакат Къимоны-фырт.

— Къимоны-фырт. Раст куы зæгъон, уæд мæ зæрдæмæ тынг нæ цауы.

— Æмæ кæй зæрдæмæ цауы? Ирыстоны бæллæхтæ иууылдæр уый аххос сты.

— Цæмæн?

— Ау, нæ йæ 'мбарыс?

— Мæ-гъа. Йæ хабæрттæй йын цыдæртæ æрыхъуыстон. Æнхъæлдæн æмæ уый ардыдта адæмы, Иугонд хохæгты цæди-сы центрон комитетмæ ма хъусут, фæлæ Дзæуджыхъæуы де-путатты советмæ, зæгъгæ. Мырзабег мын радзырдта уыдæттæ. Уæд æй куыд равзæрстат комиссарæй, раздæр æй куыннæ ба-фарстат, цавæр политикон программæ æххæст кæндзæн, уымæй?

— Æмæ йын чи цы зыдта? Хинæйдзаг у тынг. Революцийы райдайæны йæхицæй социал-демократдæр нæ уыди, куыддæр сæ куы хуыдтой — меньшевик-оборонец. Октябры фæфæлдæхты фæстæ та ссис æндæр социал-демократ-интернационалист. Уый та ма дзы кæцытæй у, уымæн ницы æмбарын. Фæлæ иууылдæр хорз зонынц, большевиктимæ æмдзæхдон кæй у, уый. Фæсау-уонæй ацы Къимоны-фырт дæтты разамынд керменисттæн...

— Фæсауууонæй?

— О, æргомæй йæ нæ фæнды. Хинæйдзаг сты ацы дыгур.

— Омæ, цæмæн фæсаууонæй та?

— Алцыдæр ын биноныг нымад у. Мыййаг, большевикты куы фæсурой, уæд зæгъдзæн: «Æз нæ уыдтæн, гæды уыди». Ныртæккæ та уал дзы социал-демократ-интернационалистæй хуыздæр никæмæн у. Æвæццæгæн, æгас Ирыстоны дыууæ ад-æймаджы дæр нæ разындзæн, цы амоны, уый чи æмбары, ахæмтæ. Мæнæ йæ ды æмбарыс?

— Ирон адæмæн йæ бамбарыны афон нæма ралæууыд, æвæццæгæн, — бафиппайдтон æз.

Махæмæт сыстад æмæ пысылмæтты номæй ныхасы бар ра-куырдат.

Адæм базмæлыдысты. Сæ къубал ивазынц: стæ-ма, цавæр у уыцы Махæмæт?

Мæхæмæтæн ныхасы бар радтой. Рацыд æмæ сындагтай йæ цæст хæссы делегаттыл, йæ ныхмæ уалдай хъæддыхдæрæй чи дзурдзæн, уыдоны агурагау. Керменисттыл куы æрхæцыд йæ цæст, уæд сæм комкоммæ ныккасти. Йе 'рфгуытæ фелхынцъ сты. Йæ галиу уадул æмæ цæсты бын фенцъылдтæ.

— Цъæхтырсы нырма ныр ахицæн пысылмон ирæтты съезд, — дзурын райдыдта Мæхæмæт. — Мæнæн фæдзæхст у, цы уынаффæ рахаста, уый сымахæн фехъусын кæнын. Кæд мын бар радтат, уæд уынаффæ бакæсыны размæ зæгъинаг дæн цалдæр хъуыдыйы.

— Зæгъ... Зæгъ... Хъусæм дæм...

— Æз æрмæст знон схæццæ дæн Бетъырбухай. Уæрæсейы иу кæронæй иннамæ фæцыдтæн. Фæндагыл цытæ федтон, уыдæттæм гæсгæ уын зæгъын: сайд уыл ма 'рцауæд, фыдæн-хъæлæй уæхи бахизут. Сымахмæ сидынц ног революцион Уæрæсеимæ уæхи бабæттынмæ. Æз та уын зæгъын: ахæм Уæрæсе нырма нæма ис. Бæргæ, куы уайд, фæлæ нæй. Æз бирæ фæрахъ-уыды-бахъуыды кодтон. Паддзахы ахæстæтты бирæ хъизæмар бавзæрстон, ног Уæрæсе саразыны сæраппонд ме 'рыгон тыхтæ æнæхъанæй дæр куы лæвæрдтон, уæд. Мæнæй раздæр чи хъуамæ бацин кæнид ног Уæрæсейы райгуырды сахатыл, мæнæй раздæр чи фæсидид ирон адæммæ, уæхи уырыссаг демократийы æвджид бакæнут, зæгъгæ. Фæлæ йыл дзæгъæлы бафæдзæхсдзыстут уæхи, йæ хъæбысы уæ не 'рбатухдзæни. Революцийы тымыгъ ныффалгæрон кодта æппæтуæрæсейон ахæстон, æлгъыстаг паддзахы хицаудзинад фехæлдта æмæ уырыссаг адæмæн сæрибар радта. Æмæ ныр зæххы къорийы æхсæзæм хай æддæг-мидæг ауади, цæвæг дзы марæджы нал æмбары. Æппæтуæрæсейон Бындурæвæрæг æмбырды фæрцы цард банывыл кæныны фæлтæрæн ахицæн кæуинагæй. Æз мæхæдæг уыдтæн уыцы оргæны уæнг, фæлæ йæ большевиктæ ныххæлиу кодтой. Сæ равзæрст минавæртты нæ бахъахъхъæдтой адæм. Ныр та йæ бахъахъхъæныны фæнд кæмæ ис, уый йын æцæгдзинадæй знаг у, æмæ йæ реакцион мидис æмбæхсы Бындурæвæрæг æмбырды тырысайы аууон. О, Уæрæсейы цæуы революци, фæлæ уый у пугачевты æмæ разинты хъæддаг революци — сывæрджын сылгоймæгтæн сæ гуыбын джебогъæй сфадынц, сау адæм уаг нал зонынц, стигъынц, марынц. Демократийы бон нæ бацис ахæм революцийы рохтыл æрхæцын. Тæккæ æнæхатырдæр æмæ æдзæстомдæр адæмы къорд фæпай-

да кодта фадатай æмæ центрон хицауад байста йæхицæн. Уыцы кьорд йæ размæ æвæры æрмæст иунæг хæс — алыхуызон фæливанты, тыхмийы, терроры æмæ æндæрты фæрцы йæ хицаудзинад цыфæндыйæ дæр бахъахъхъæныны хæс, æлгъ ницæмай зоны. Уымæн æмæ хорз æмбары: хицаудзинад сæ къухæй куыддæр фæхауа, афтæ сæ сæртæ къуыр æрцæудзысты. Бирæ дзæнгæда цæгъдынц социализмы бæллиццаг паддзахады тыххæй, уæвгæ та сæ зонгуытыл хилынц, уырыссаг адæймаджы риуы цы хъæддаг сырд æрыхъал, уый раз. Бахъахъхъæныны æмæ аирвæзыны тыххæй цæгатырдæм дзæгъæлы уыдзæни уæ каст! Цыфæнды фæут, зæгъгæ, уыл сæ къух раджы ауыгътой. Æрмæстдæр уæхæдæг хъуамæ басагъæс кæнат уæхиуыл. Сымах армьдзаг йеддæмæ не стут, ирон адæм, фæфæлдаæхынæввонг чысыл бæлæгъ, уым та уырыссаг знæт фурд абухы. Йæ уылæн уæ былгæроны къæдзæхыл бакъуыр дзæн æмæ бæлæгъ базгъæлæнтæ уыдзæни. Сымахæн хъуамæ уа зæрдæдаргæ разамонджытæ æмæ фидар хæцат кæрæдзийыл. Æз та уæм куыд кæсын, афтæмай уын разамонæг дæр нæй, æмæ кæрæдзийыл дæр нæ хæцут. Кæд мæнæ ацы хъуымызбыл фæсивæд сты уæ разамонджытæ...

— Æфхæрыны бар дын нæй... Æфхæрыны бар дын нæй! — хъуысы керменистты дзолгъо.

— ... уæд фидæны хорзæй мацæмæ æнхъæлмæ кæсут! Сымах бафхæрын мæнæн мæ хъуыдыйы кæрон дæр нæй. Фæлæ сымах æнхъæлут — ам цъапп, уым цъапп — æмæ социализм цæттæ у. Мæнæ ам дæр, нæ фыдæлты уæзæджы, нæ хæхты, нæ кæмтты социализм саразынмæ хъавынц. Æдылы фæндтæ! Æз та Хуыцауæй уый курæг дæн, æмæ хуымæтæджы демократизм куы сæвæриккам. Стæй нæм демократизм дæр хъуамæ арæст æрцæуа нæ цардыуаджы æууæлтæм гæстæ. Уарæсейæ куы ссæйцыдтæн, уæд вагоны рудзынгæй федтон, Тепсыхъойы хъæуы фæздæг уæларвмæ пиллонæй куыд калди, уый. Ир æмæ мæхъхъæлы быцæуы аххосæй рауади бæллæх, уый мын куы радзырдтой, уæд бамбæрстон, нæ армьдзаг хохаг адæмтæ сæ зондцух разамонджыты æнæсæр миты амæддаг баисты. Пысылмæттæ æмæ чырыстæттæ фæбыцæу сты. Æдылытæ! Ау, афтæ æнхъæлдтой, æмæ адæм æнусты дæргъы цæуылты лæуд уыдысты, уыдæттæ æнцонæй аппаратдысты? Пысылмон дин дæр æмæ чырыстон дин дæр ихсыд дзабыртау аппаратдысты? Науæд пысылмон адæймаджы чырыстоны хуызæн чи скæндзæн? Иу

кәнә иннә адаймаг дин куы ныууадзы әмә атеист куы сваййы, уәд әнхәлут әмә пысылмон кәнә чырыстон нал ваййы? Куыннә стәй!

— Әгәр дәрды ахәцйдтә! — хәер кәнынц керменисттә.
— Хъуыддаджы фәдыл дзур, хъуыддаджы!

— Уыдәттә, сыхах куыд әнхәлут, уымәй хәстәгдәр сты хъуыддагмә, — зәггы Мәхәмәт.

Керменисттә уәддәр не 'нцайынц.

— Куырмуырытау уә къуындәг хуынчъыты рахиләнтәй дарддәр ницы уынут! — смәсты Мәхәмәт.

— Дзур дарддәр, дзур! — хъуысы алырдыгәй.

— Ирон адәм дыууә диныл ләуд кәй сты, уый әз нымайын стыр бәлләхыл, — дзуры дарддәр Мәхәмәт, — чырыстон дин кәд Европәйы культурәйы стыр фәд ныууагъта ныридәгән, уәд пысылмон дин Скәсәны адәмты царды йә фәстаг ныхас нәма загъта. Уыдон нырма ныр райхәал сты уырыссаг революцийы фәрцы. Чырыстон ирәттә пысылмәтты ныхмә дзәгъәлы әрләууыдысты. Кәд, мыййаг, уырыссаг адәмы, хъазахъхъы әххуысыл сә зәрдә дарынц? Стыр сайд сыл әрцәудзәни! Тепсыхъойхъәу сә рох ма уәд.

— Туркаг агент! Панисламист! Никәй фәтәрсин кәндзынә ам!.. Де 'ртхъирантә нәм нымады дәр не сты!.. Мауал әм хъусут!

Сәрдариуәггәнәг йәхи хъары адәмы басабыр кәныныл. Керменисттә гыбар-гыбур самадтой партәтәй, сә къухтә хойынц. Сә хыллист цәуы. Иннә делегаттә дзәбәх не 'мбарынц, ныхас цәуыл у, уый, әмә әнцәд бадынц. Керменисты хәләба сә зәрдәмә нә цәуы, сә сәртә уайдзәфгәнәгау банкъуысынц.

— Әрратә сты, әви...

Тыхамәлттәй басабыр сты адәм.

— Туракг агент... Панисламист... Панисламист, зәгъут? — Мәхәмәты дәндәгтә базыхъхъыр сты, исдуг фәхъус. — Нә, әз туркаг агент нә дән. Әз дән пысылмон фәллойгәнәг дзылләты агент. Уыдон та сты әртәсәдә милуаны. Хадзытыл, пашатыл әмә султантыл нәу мә ныхас, фәлә дывәр әфхәрд пысылмон мәгуыр дзылләтыл, иуырдыгәй сә әфхәры ныгуыләйнаг чырыстон, растдәрәй та — мәнгчырыстон, дунә, иннәрдыгәй та — сәхи кълассон знәгтә. Искәд заман бамбардызстут, уыцы стыр лыггәнинаг фарста кәцыдәр адәмы,

кацыдәр бастайы нә, фәлә дунейы әппәт адәмты раз кәй ләууы, уый! — нәры Мәхәмәты хәләс, йә цастытә әрти-вынц, — Ныр та уал рахизәм сәфты кяхыл ләуд ирон адәмы тәккә стырдәр лыгәнинаг фарстамә, — фәмынәгдәр йә хәләс. — Куыд дзурынц, афтәмәй кәцыфәнды әхсәнадон тохы бындур дәр ис экономика. Фәлә чырыстон ирәттә пысылмон ирәтты ныхмә әрләууой, уымән цавәр экономикон бындур ис? Әз ахәмәй ницы зонын. Чырыстон ирәттә хьазахъмә, пысылмон ирәттә та мәхххәлмә здәхт сты әрмәст сә динмә гәстә. Хьазахххымә чырыстәтты ныртәк-кәйы цәдис иннә хохәгтәм нымад у афтә, әмә иумәйаг хьуыддагыл гадзрахатәй рацыдысты.

— Революцийыл гадзрахатәй ничи рацыд! — хьуысы керменисттырдыгәй.

— Хьазахххымә цәдис ныртәккә революцийыл гадзрахатәй уәлдай нәу, — дзуапп сын дәтты Мәхәмәт. — Революци хохаг мәгуыртән хьуамә зәхх ратта, хьазаххх та сты пьамешиктә. Әмә уәдә сәхи мәгуыр адәмы минәвәрттә чи хоны, уыдон пьамешиктимә цәдисы фарс цы хуызы ләууынц? Бынтон ныхмәвәрд экономикон интересә кәмән ис, дыууә ахәм әхсәнадон кьорды искуыдәр ма иумәйаг цәдис саразынц? Дин экономикайә уәлдәр әвәрд әрцыди. Уый та уын революцийы куырмәлхынцъытә! Ахәм уавәры сыгьдәг-дзәсгом адәймаг пысылмәттән куыд хьуамә бауайдзәф кәна, сә адәмыл гадзрахатәй цәуынай?

— Гадзрахатәй цәуджытә сты! — хьәр кәнынц сә бынәттәй тепсихьойыхәуккәгтә, — махән баххуысы бәсты мәхххәлимә иумә стыгьтой нә хьәу...

Пысылмон делегаттә фәстадысты әмә хәвынц ацәуынмә. Сәрдар сә тыххәйты басабыр кодта.

— Пысылмәттә ацы съездмә хьаугьамә не 'рбацыдысты, фәлә бафидауынмә, уәззау уавәрәй иумәйаг хьарутәй цы хуызы ис фервәзән, ууыл әрдзурынмә, — зәгьы Мәхәмәт. — Нәхицән саразгә цы у, уый нә бәсты исчи бакәндзән, уымә әнхәлмәгәсгә нәу.

Уый фәстә Мәхәмәт бакасти пысылмәтты съезды уынаффә, ләмбынәг дзуры йә алы уагәвәрды тыххәй дәр. Фәлә йәм әз нал хьусын. Мә хьуыдытә сты йә раныхасыл. Цыдәр ныхләуддзинад дзы цыма уыди, афтә мәм кәсы, фәлә цы уыдаид, уый мә сәр дзәбәх нә ахсы.

Уадмæ оратортæ иу иннæйы ивынц.

Йæ рихитæ здухгæ, йæ фындзæй хуыррыттытæгæнгæ Къи-моны-фырт белыхъæды стæвдæн æнгуылдзæй амоны Мæхæмæтырдæм:

— Афтамæй уыцы лæг йæхи социалист хоны! Æхсæнады дих кæны динмæ гæсгæ — пысылматтыл æмæ чырыстаттыл, цавæрдæр пысылмон парти саразынмæ хъавы. Адæмты кæрæдзийыл ардауæг социалист: хъазахъхъы зæххытæ, дам, байсæм æмæ сæ мæгуыр хохæгтæн раттæм. Иу фæллойганæг дзыллæ фæсуринаг æмæ сын сæ бынаты æндæр дзыллæ æрцæрынгæнинаг у. Аграрон фарста ахæм хуызы алыг кæныны фæндагыл мах, æцæг социалисттæ, никуы æрлæудзыстæм. Мæгуыр хохæгты æрцæрын кæндзыстæм фæллойганæг адæмы зæххытыл нæ, фæлæ æрмæстдæр уæгъд зæххытыл.

— Кæм? Астрæханы быдырты? Бузны! — йæ бынатæй сдзырдта Мæхæмæт.

Адæм ныххудтысты.

— Гæнæн куы нал уа, уæд Астрæханы быдырты дæр. Уый хыгъд йæ зæххæй никæй сыстын кæндзыстæм..

Иннæ оратор ноджы карздæрæй дзуры хъазахъхъы сæрыл, уыдон, дам, нын æрхастой уырыссаг ахуырад, уыдон нын бацамыдтой картоф садзын, уыдон æрбахастой Чырыстийы рухс хæхбæстæм. Хъазахъхъ нын куы нал уой, уæд талынгæй баззайдзыстæм..

— Мæхъхъæлимæ, дам, цæдис саразæм! — зæгъы æртыккаг оратор. — Æмæ æнамонд тепсихъойыхъæуккагтæн та цы ис Мæхæмæты зæрды? Сидзæртæн æмæ сидзæргæстæн цы бахæрын кæндзæн? Зæхх сын кæм ратдзæн æмæ сын хæдзæрттæ цæмæй сараздзæн?

Ногæй та мæ сæр срысти. Диссаг у, фæлæ дæргъвæтин ныхæстæм хъусын мæ бон нæу. Мæ къæмисæнты цæлхъ-цæлхъ цæуы, цæсгом судзы. Скъолайы кæртмæ рахызтæн.

Хур ныгуылаенырдæм фæкъул, йæ тынтæ адаймаджы рæвдауынц. Кæрты къуымы — тихалæг бæлæстæ. Сæ быны цалдæр æрыгон лæппуйы дзуццæджы бадынц æмæ сын зæрдиаг ныхас бацайдагъ цæуылдæр. Съезды цытæ цæуы, уыдон сæм, æвæццæгæн, нымады дæр не сты.

Кæрты иннæ къуыммæ араст дæн. Кæрдæг дзæвгар суади, йæ гауыз хъулон дары урс, æрвгъуыз æмæ бур дидинджытæй. Скъолайы чъылдымæй хъуысы цæутæдоны хæл-хæл. Уыцыр-

дыгæй скьоламаæ нæуæндонхуызæй æрбацауынц чызджытæ. Сæ фæдыл касын. Бастæ у сабыр...

Скьолайы кæрты æрцарæзтой дæргъæй-дæргъмæ фынгтæ — дуртыл æвæрд фæйнаджытæ. Бандонæн та — кьодæхтæ. Съезд ахицæн, æмæ хъæубастæ æгъдау дæттынц уазджытæн.

Фынгты уæлхъус бадынц æртæсæдæ адæймаджы бæрц. Алы фынджы сæрыл дæр — урсбоцъо зæронд, иннæтæ — куыд-хистæрæй.

Фæсивæд кæстæриуæг кæнынц: иутæ хæссынц æмæ фынгтыл æвæрынц уæливыхтæ, стурæ фыд, нурыдзæхтон, цыхт, раззаг хуылфыдзаумæттæй физонджытæ; иннæтæ дзагдарæй лæууынц, агуывзæты двайно уаздынц. Алы фынгæн дæр — йæхи хистæр, гаджидау рауадзы æмæ йын уым дæлæмæ аммен фæзæгъынц.

— Сисут уæ нузæнтæ æмæ хистæрмæ байхъусæм!

— Хуыцау нæ кæрæдзийы зæрдæхудты макуы бацауын кæнæд!

— Кæрæдзийы хорз хабæрттæ цы хъусæм, Хуыцау нын ахæм амонд раттæд!

— Хоры Уациллайы хорзæх уæд нæ алкæй дæр!

Мæ чъылдыммæ кæмæндæр тыххæй дарынц:

— Уый мæ мард фенæд, чи йæ нæ бануаза!

— Тобæ, æстафырæллæх, цытæ дзуры! Никуы фæнуазын.

— Бануаз æй, нæ уыныс — иууылдæр махмæ æнхъæлмæ кæсынц.

— Сомыгонд дæн, нæ йæ бануаздынæн.

— Цæй, уыцы иуæй дæ сомыйыл ницы æрцаудзæн. Дæхи тыххæй нæ — мах тыххæй йæ бануаз.

— Ма мын æй дарут!

— Цæй, дæ къухмæ йæ уæд та райс.

— Ныууадзут мæ, цæй!

Æнæ райсгæ йæ нæ ныууагътой.

— Сыгъдæг пысылмон цы уа, уый у — арахъхъ нæ нуазы. Ламаз кæнынæй йæ уæрджытæ баихсыдысты.

— Уый йæ бар йæхи у. Дæ былтыл æй сдар. Æгъдау нæ зонис, æви?

Æнæбары йæ схаста йæ былтæм æмæ агуывзæ дзагдармæ алавардта. Дзагдар дзы æртагъта æмæ йæ сыгъдæг пысылмонны сыхагмæ радта.

— Нæ хистæр цыдæриддæр ракуывта, уыдон иууылдæр Хуыцаумæ фехъуысæнт, — кувынц иннæ фынгыл. — Кæрæдзи

уарзынæй хуыздæр ницы ис зæххыл æмæ кæрæдзи уарзынхъом куыд уæм, уыцы амонд Хуыцау раттæд нæ гыццыл адæмæн!

— Чи 'рхъуыды кодта, чи — пысылмæттæ, чырыстæттæ? — сцырын гæлдæрджын дæлæмæдзыд лæг; бæганыйы боцкъайыл ауыгъдæй уæлдай нæу йæ хъама. — Фынгыл куы æрбадæм æмæ агуывзæ куы сисæм, уæд иууылдæр иунæг ирон Хуыцауæ кувæм — пысылмонæй, чырыстонæй...

— Ай-гъай... Ай-гъай... Рæстытæ дзурыс, уæллæй, Гацыр, гуыбынниз дæ адава...

Худынц. Хæрынц. Нуазынц. Сойæдзаг æнгуылдзтæ асдæрынц, къухтæ зæнгæйттыл кæнæ кæрдæгыл асæрфынц æмæ та ногæй фынгмæ æрæвналынц.

Цæстæмттæ сырххъулон баисты, иу иннæйæн ныхасы бар нал дæтты — арахъхъ йæхион кæны.

Кæд систонджы дæн æмæ мæм алырдыгæй хатынц, уæддæр мæ зæрдæ хæрын дæр нæ агуры æмæ нуазын дæр. Рæвдздæрма куы аирвæзин фынгæй, æндæр мæ ницуал хъæуы — мæ бон хъусын нал у зæрдæцъæхы нозджын дзæнгæдама.

Фынджы хистæр йæ бынатæй сыстад. Дыууæ къухæй хæцы бæганыйы сыкъайыл, хæрдмæ скаст æмæ сыкъа бæрзонд сista:

— Нæ уазджытæ, Хуыцауæй лæвæрд уазджытæ! Хæхбæсты хъæбатыр фæсивæды бардуаг сыгъзæрин Уастырджийы уазæг ут кæддæриддæр. Нæ адæмы хорзæхæн уæззау фыдæбонæ лæуд стут æмæ сын амонд æмæ райдзаст цард цы æрхæссат, уыцы ахъаз уын бакæнæд Уастырджи! Æз зæронд дæн, рæхджы, æвæццæгæн, мæ фыдæлтæм аивгъуыйдзынæн, фæлæ райгуырдтæн æмæ рахъомыл дæн Стыр Дыгуры къæдзæхы риуыл, æмæ уын ме стырдар фæдзæхст у: кæрæдзи уарзут, хистæртæн аргъ кæнут æмæ, уæд фæцæрдзыстут уæздан хохаджы цардæй, уырыссаг музуккы цардæй нæ, фæлæ. Хуыцауы уазæг ут!

— Ом-мен, Хуыцау! — зæрдиагæй загътой бадты адæм, æмæ уазджытæ сыстадысты.

Фынгæй иуварс ацыдтæн.

— Ацы саухъустæ уазæджы бабуц кæнынæн дæр не сты, — сабыргай мæм дзуры Хаджумар.

— Цы хъуаг ма дæ?

— Куыд «цы»?

— Ау, фаг нæ бахордтай?

— Хæрдыл нæ цæуы ныхас, фæлæ фынгæн йæ ахсджиагдæр не 'рæвæрдтой.

— Цы у, уагæры?

— Цы? Бас, æндæр цы! Бацымдтай ды бас?

— Нæ бацымдтон.

— Уый дзы ис, уæдæ, уый! Фынг æнæ басæй искуыдæр ма фынгыл нымад уыди. Къуыдырфых дзидзайы фæстæ бас æнæмæнг æмбæлы. Байрох дæ сты хохаг æгъдæуттæ иууылдæр Уæрæсейы.

— Ау, афтæ ахсджиаг у бас?

— Ахсджиаг та ма цы ваййы. Æз дын иу рагон таурæгъ радзурдзынæн æмæ йæ уæд бамбардзынæ, лæгæн æнæ бас фæцæрæн куыд нæй, уый. Бас хынджылæг нæ уарзы.

— Радзур, радзур... Мæнæ ам æрбадæм къулы рæбын.

Фæскъуым дуртыл æрбадтыстæм. Хаджумар йæ дзыппæй лулæ систа æмæ дзы тамако ныннадта. Æрцъыкк-æхсонæй зынг самал кодта æмæ йæ лулæйыл сдардта. Цалдæр хатты адджынæн сулæфыд фæздæг æмæ йæ фындзыхуынчъытæй рауагъта. Лулæйæн йæ æхситт цæуы.

— Хъус, уæдæ, ардæм, — райдыдта йæ таурæгъ. — Раджыма-раджы Сау хохы дыууæ фыййауы хызтой сæ дзугтæ. Æфсымæртау цардысты, уæрст сын ницы уыди. Сæ цæхх æмæ кæрдын дыууæ дихы кодтой. Сæ зиан æмæ цин дæр сын иумæйаг уыдысты. Фæлæ сыл сау бон бакодта æмæ сæ кæрæдзийæ фæхицæн бахъуыди. Сæ иуæн йæ дзуг Урс хохмæ аскъæрын кодтой. Цæссыг дæр æркалдтой фыййæуттæ, фæлæ сын коммæ æнæ бакæстæ кæм уыди.

— Сау бон ныл бакодта, ме 'фсымæр, — зæгъы иу фыййау иннæйæн, — кæрæдзийæ нын фæхицæнгæнгæ у. Фæлæ дын иу сусæгтаг раргом кæндзынæн. Ис мæм дыууæ сыкайы: иу — сыгъзæрин, иннæ — æвзист. Сыгъзæрин сыкъа дæуæн ратдзынæн, æвзист та мæхицæн ныууаддзынæн. Дæ цардæн тæссаг куы уа æмæ цы фæуай, уый куы нал зонай, уæд-иу сыкъа йæ хуымпырай сис æмæ дзы ныууас: кæмфæнды куы уон, уæддæр дæ фехъусдзынæн æмæ, цы гæнгæ у, уый дын зæгъдзынæн.

Йæ хæлары риуыл æрцауыгъта сыгъзæрин сыкъа хуымпыры æвæрдæй, фæстаг хъæбыс акодтой кæрæдзийæн, цæссыг æркалдтой æмæ сæ алчи йæ дзуг аскъæрдта.

Бирæ азтæ рацыди. Фыййау йæ дзуг хизы Урс хохы, йæ уæхскыл хуымпыры мидæг ауыгъдæй лæууы сыгъзæрин сыкъа.

— Цымæ кæм уа афонмæ мæ хæлар, æгас ма уа æви нал, — хъуыдытæ кæны сæргуыбырæй. Цал æмæ цал боны рацыд, куы

фæхицæн сты, уæдæй нырма. Йæ сæрыл схæцыд æмæ уыны: дæс барæджы фæллад бæхтыл сындæгтай хохмæ схизынц нарæг къахвæдыл.

— Чи сты, цавæр адæм уой? — кæсы сæм фыййау æмæ цæмæдæр гæстæ йæ зæрдæ бауазал. Уыдон та уæлдæрай-уæлдæр хизынц. Æмæ сæ фыййау базыдта: разындысты йæ туджджынтæ. Фыййау скатай къæдзæхыл. Кæдæм фæлидза — æрмæст дзы иунæг къахвæд ис æмæ йыл дæлæ йæ туджджынтæ ссæуынц. Æмæ йæ хæлары ныхæстæ йæ зæрдыл æрбалæууыдысты. Сыкъамæ фæлæбурдта, хуымпырæй йæ систа æмæ дзы ныууасы:

— Кæм дæ, ме 'фсымæр, хъусыс мæ? Мæ царды фæстаг бон ралæууыд. Дæлæ къæдзæхыл дæсæй схизынц: дæс егары, мый-йаг, сырды фæдыл нæ бафтыдысты, фæлæ мæ туджджынтæ дæсæй ссæуынц сæ туг исынмæ... Нал мын ис фервæзæн, кæм дæ, ме 'фсымæр?

Сыгъзæрин сыкъайы хъалæс зæлы хæхты. Æртындæс æмæ ссæдз хатты азæлыд æмæ бамынаг. Æмæ сыгъзæрин сыкъайы хицау фыййау хъусы æвзист сыкъайы хицау фыййауы хъалæс.

— Тæрстæ ма кæн, ме 'фсымæр. Æз дын куыд загътон, афтæ бакæндзынæ. Уазджыты æфсонæй дæм æрбацæудзысты дæ туджджынтæ. Æмæ сын уазæджы æгъдау ратт. Иунæг урс тæпп дæр кæуыл нæй, ахæм сау фыс равзар дæ дзугæй æмæ сын æй акусарт кæн. Дзидза аджы мидæг сфыц æмæ йæ уазджытæн æрæвæр. Дзидзайæ куы бафсæдой æмæ куы сдойны уой, уæд дын цыма æнæбары уыдис, афтæ аг афæлдах æмæ бас зæхмæ акал...

Æртындæс æмæ ссæдз хатты азæлдис къæдзæхтыл сыкъа.

Æмæ куыддæр банцад, афтæ туджджынтæ дæр схæццæ сты.

— Дæ фос бирæ, хорз фыййау!

— Еблугæ, уазджытæ! Фысым уын уыдзынæн.

— Бузныг дæ уæздан ныхасы тыххæй. Хуыцауы хорзæхтæй хайджын у.

Сæхæдæг кæрæдзийæн дзурынц: никадæм нын аирвæздзæни, ныр та уал нæ фæллад суадзæм, комдзаг дæр скæнæм.

Æмæ сыгъзæрин сыкъайы хицау фыййауæн æвзист сыкъайы хицау фыййау куыддæриддæр бацамыдта, арт афтæ бакодта.

Уазджытæ дзидзайæ куы бафсæстысты, æмæ сæ зæрдæ бас куы æрцагуырдат, уæд цыма æнæбары рауад, уыйау аг фæфæлдæхта, æмæ бас зæхмæ акалди. Уазджытæ иу иннæйы

фæдыл цавддуртæ фестадысты. Иу ма дзы баззæди æгасæй æмæ хъуыддаг бамбæрста, зæххыл адæлгом æмæ басæй куыдзау сывдæрдта, фæлæ йæ фыййау хъамайæ ныррæхуыста.

Æмæ фыййау йæхæдæг дæр цавддур фестæди: Уастырджидæр смæсты, æгъдау кæй фехæлдта æмæ уазæгмæ хъама кæй систа, уый тыххæй.

— Бамбæрстай, бас цуу, уый? Ацы саухъусты та, æвæццæгæн, фæндыди, цавддуртæ куы фестиккам. Ха-ха...

Бæхтæ сæ фæллад суагътой æмæ размæ тындзынц. Изæргæрæтты сатæг дымгæ дидинджыты тæф хæссы. Фæсте æмæ рахизырдгæй цъæхбын фæлмы аныгъуылдысты хæхтæ, разæй æмæ галиуырдыгæй — парахат лæгъз быдыр. Ничи ницы дзуры.

Пысылмон Хорыхъæумæ рæвдздæр куы бахæццæ уаиккам, чырыстон Даргъ-Быдыр фæсте рухсæй куыд фæуадзæм, афтæ. Фæндагыл æхсæвыгон æдасæй ацæуæн нæй. Тепсыхъойы-хъæуккæгтæ алы хъæутыл апырх сты æмæ къордтæ-къордтæй фæндагмæ рацæуынц. Стигъынц æмæ давынц.

Нæ хистæр — Хъамболат, сæргуыбырæй бады бæхыл, хъуыдыты аныгъуылди. Йæ сæрыл схæцыд, ныгуылæнырдæм акасти.

— Инш-Æллах, ламаз афон у.

— Нæ хорз хистæр, — сдзырдта йæм Дудар, — зæронд хадзыйæ куыд фехъуыстон, афтæмæй фæндаггон ламаз куы нæ скæна, уæд дæр ын тæригъæдыл нымад нæ ваййы. Гъемæ мах дæр куы батагъд кæниккам фæлтау — нырма нæ æнæхъæн дыууиссæдз версты цæуын хъæуы. Банафон нын уыдзæни бынтон.

— Нырма дын æгæр раджы у Хъамболатæн зонд амонин, — фæтарæрфыг Хъамболат. — Мах дæр, нæ хæхтæ дæр, æгас дуне дæр Чи сфæлдыста, уый раз, цытджын Хуыцауы раз йæ хæс сæххæст кæнын пысылмон лæджы æрмæст адзал бахъыгдардзæни.

Хъамболат йæ бæхы æрурæдта. Æрурæдтам сæ мах дæр.

Æз сæ кæстæр дæн æмæ æппæты разæй æргæпп кодтон зæхмæ, Хъамболатæн æгъдæнцойыл фæхæцыдтæн, стæй бæхтæ сæ дзыларбостæй иуварс акодтон.

Хистæртæ æвдæз исынмæ ацыдысты суадонырдæм.

Æхтæнгты æлвæст суагътон, сæргъыбыны нымæттæ бадзæбæх кодтон æмæ зæрæдтырдæм акастæн æмæ сагъдауæй баззæдтæн диссаджы нывы уындæй: хуры зæрин тынтæ сæ уæлæ хъазынц, афтæмæй Хъазуаты обауыл лæууынц цыппар

гуырвидауц хәдәлвәст зәронды. Незамантаг таурәгъмә гәсгә обауы бын ныгәд сты әвдәс әфсымәры, сә мәләт ссардтой манголимә тугкалән хәсты.

Разәй ләууы Хъамболат, хистәр. Фәтәнуәхск, бәрзонд, йә дыууә армы цәсгомы онг систа әмә кувы, стәй йә къухтә ронбастмә әруагъта, рахиз къух галиуыл әрәвәрдта. Йә халасрихи фырттә цыма сты, уыйау йә фәстә ләууынц әртәйә: Дудар, Ислам, Азәмәт, фәзмынц Хъамболаты алы фезмәлд дәр. Иу иннәйы фәдыл сә зонгуытыл әрхаудтой...

Сә сәрмә — әнәбын цъәх арв, иунәг мигъы къәм дәр ыл нә зыны, айдәнау ләгъз әмә әнәкәрон. Цыма дзы әппәтуынәг Хуыцауы цәстытә зынынц, афтә мәм кәсы...

Иузәрдион, әнувыд сты цыппар зәронды Хуыцауыл, коммәгәсәй уый цуры әрхаудтой сә зонгуытыл, зәххы онг ын кувынц сә сәрәй. Ноджыдәр әмә ноджыдәр... Афтә-марф ныххизгә уа зәрдәмә: сәдәгай милуан адәймәгтә кәмфәнды куы уой, уәд дәр уыцы иу рәстәг аздәхынц Чабәйырәдәм, әрләууынц сә зонгуытыл әмә сә тәрныхәй зәххыл андәвынц, Дунедарәгмә кувынц уыциу ныхәстәй...

Хистәртә ламазгонд фесты. Хъамболаты размә бакодтон бәх әмә әгъдәнцойыл хәцын. Ләппуйау рог сгәпп кодта саргъмә әмә загъта:

— Хуыцауы ном ссардтам әмә нын ницуал уыздәни, зәрдәрухсәй рәвдздәр адарәм нә фәндаг, науәд ныл әрталынг уыздән.

Бәхтыл абадтыстәм әмә сын сә фәрстә басхуыстам.

Нә хуымгәрәттәм бынтон әнафоны бахәццә стәм. Хәдзәртты рухсытә разындысты. Әрбайхъуысти куыйты рәйын.

— Кәцытә стут ацы әнафоны? Әрләуут! — обауы рәбынәй нәм радзырдта радгәс.

Хәстәгдәр әм бацыдтән бәхыл.

— Бахатыр кәнут: талынг у әмә уә нә базыдтон, — хатыр ракуырда радгәс әмә нә фәдыл радзырдта: — Фәндараст ут!

Зәрәдты сә хәдзәрттыл сәмбәлын кодтон әмә нә картмә бацыдтән. Бәх Осмәны бар бакодтон әмә хәдзармә бахызтән. Куыддәр къәсарәй фәмидаг дән, афтә загътон:

— Курәг дән, әмә мә сьезды хабәрттәй мачи бафәрсәд, уымән әмә уын цы радзурон, уымән ницы 'мбарын.

Әрмәст фәсәмбисәхсәвты баззадтән иунәгәй әмә бирә

фаерахъуыды-бахъуыды кодтон съездыл. Ныхастæн æмæ хъаугъатæн кæрон нæ уыди, пайда та ницы æрхастой. Хорз, æмæ сабырæй рахæлиу стæм. Пысылмæттæ сæ минавæртты равзæрстой æхсæнадон советмæ, фæлæ иннæ хъуыддæгтæй ницæуыл бафидыдтам. Мæхæмæт съезды кæронмæ дæр нал банхъæлмæ каст, афтæмæй аивгъуыдта горæтмæ — ахæм стыр адæймаг йæ рæстæг æмæ хъарутæ цæмæн дзæгъæлы хъуамæ сафа кæмдæр хъæуы...

Съезды уынаффæтæ мæхæдæг дæр дзæбæх куы нæ бамбæрстон, уæд райсом хъæубæсты сходæн цы радзурдзынæн, цы сарæзта, зæгъдзынæн, адæмы бафидауын кæнынæн?

Уыцы хъуыдытимæ куыд афынæй дæн, уый мæхæдæг дæр нæ базыдтон.

Дыккаг бон Хъамболат мæ разæй бахæццæ сходмæ. Егъаутомау дурыл лæууы æмæ адæмæн дзуры, съезды цытæ фехъуыста, уыдæттæ. Æмæ цы хъуамæ радзура, адæмы зæрдæ цæмæй барухс уа, ахæмæй? Адæм цæмæ æнхъæлмæ кастысты, ахæмæй куы ницы фехъуыстой, уæд иугай-иугай хæлиу кæнын байдыдтой.

Æвиппайды райхъуысти Хъуыдæберды хъæлæс:

— Хорз адæм, Хуыцауы хатырæй, хæстæгдæр æрбалæуут, æмæ фæсивæды номæй мæнæ ацы лæппу цы зæгъинаг у, уымæ байхъусæм, — фæсивæдæй иумæ ацамыдта Хъуыдæберд йæ лæдзæгæй.

Адæм дуры алыварс æрбалæууыдысты.

— Дурмæ схиз, лæппу, æмæ ныфсджынай зæгъ, нæ фæсивæд цы хъуыды кæнынц, уый.

Лæппу æфсæрмхуызæй æнцæд лæууы. Стæй иунæг гæппæн дуры сæрыл фæвзæрди. Сау уæлдзарм худ æрфгуытыл ныллæг конд, сау цухъхъайы, астæу нарæг ронæй æнгом æлвæст. Рагон æвзист хъама тæмæнтæ калы хуры тынтæм.

Лæппу ницы дзуры.

— Дæумæ хъусынц хистæртæ, — загъта йын Хъуыдæберд.

Лæппу йæ сæрыл схæцыд.

— Уæ разы мæ дзых схæлиу кæныны ныфс мæм кæй разынд, нæ буц хистæртæ, уый мын Æппæтаразæг Хуыцау ныббарæд. Фæлæ рæстæг ныртæккæ ахæм у, æмæ рыджы бырæг хилджытæ дæр нæ митсæр хæхты цъуппытæм схизынмæ хъавынц. Фыдæлтæй нын баззад æмбисонд: мæсыг, дам, хи дурæй хæлы. Тынг раст ныхас у! Нæхи аххосæй хæлы нæ цард. Сымах, хистæртæ, фынджы уæлхъус куы рабадут, цæхх-кæрдзын

уын уарст куы нæ ваййы, хæлары гаджидæуттæ куы рауадзут, уæд уыцы рæстæг нæ фæсивæд та сæ хъаматæ кæрæдзимæ цыргъ кæнынц; пысылмæттæ — чырыстæттæ, чырыстæттæ — пысылмæттæ. Æвæццæгæн нæ æцæгдæр ралгъыста Хуыцау, æмæ нын райгуырæн бæстæ уа, уый аккаг не стæм, цигантау нæ алы ранæй дæр тæргæ хъуамæ кæной, сымахæн та, урссæр зæрæдтæн, кæстæртæн нæ бæззæм. Хуыцау йæ дæсны! Фæлæ хорз фыййау йæ гæбæр фос æнæниз фосæй куыд фæхицæн кæны, афтæ мах дæр фæнды, фыдæлты сыгъдæг æгъдау чи нымайы, нæ уыцы дзæбæх фæсивæды иннæтæй фæхицæн кæнын, уымæн æмæ нæм дзæвгар ис, хистæртæм къæйных чи у, фыдæлты æгъдау йæ чъизи къæхтæй чи ссæнды, ахæмтæ дæр. Фæсивæд мæнæн бафæдзæхстой æгас Иры кæстæртæм — пысылмонæй-чырыстонæй — фæсидыны бар сымахæй ракурынмæ, æмæ, Челеметы обау дыууæ стыр фæндаджы фæзилæны арвмæ кæм фæцыд, уым сæ æрæмбырд кæнынмæ. Кæд Хуыцауы бафæнда, уæд кæрæдзи цæстытæм комкоммæ бакæсдзыстæм, нæ адæмы иудзинадмæ, нæ Иры бæстæйы амондмæ фæндаг бацагурдзыстæм.

Лæппу иу минут сæргуыбырæй алæууыд, æнæуынарæй æргæпп кодта дурæй æмæ фæсивæды æхсæн фæныгъуылд.

Дзæвгар рæстæг сыбыртт никæцæй райхъуысти. Хъуыдæберд йæ бынатæй сыстад, дуры цурмæ бацыд æмæ æрлæууыд. Ничи ницы дзуры. Ницы дзуры Хъуыдæберд дæр, æрмæст йе 'нцъылдтæ рустыл æрхылдысты дыууæ ставд цæссыджы. Цыдæр зæгъын æй бæргæ фæндыд, фæлæ йæ бон нæ баци æмæ сдзурыны бæсты хъæрæй ныккуыдта. Йæ къухтæ уæларвмæ сдардта æмæ æппынфæстаг тыхамæлтæй сфæрæзта:

— Табу дæхицæн, хуыцæутты Хуыцау!

Йæхæдæг хистæртæм йæхи байста.

Йæ бæсты рацыд Ахберд æмæ фæсивæдæн раарфæ кодта:

— Уæ царæнбон бирæ, нæ кæстæртæ. Цы курæг стут, уый сæххæст кæныныл бацархайдзыстæм нæ ихсыд хъарутæй.

Уый фæстæ æмбырд рахæлиу. Алчидæр йæ хæдзармæ цæуы зæрдæрухсæй, ныфс æм фæзынд, хæстæгдæр фидæны цард кæй фæхуыздæр уыздæн. Алырдыгæй хъуысы:

— Рагæй дæр афтæ бакæнгæ уыди, бæргæ.

— Хуыцау, нæ курдиат дæм фехъуысæд!

Зæрæдтæ къордтæй араст сты Ирыстоны æппæт хъæутæм дæр писмотæ арвитынмæ. Бирæ радзур-бадзуры æмæ быцæу-

ты фæстæ сын сраездз. Сисыхъæуы зæрдæтæ хъæубæсты номæй зæгъынц: сыхаг хъæутæм æппындæр кæй ницы фыдæх хæссæм, уымæ гæстæ амæй фæстæмæ хъæугæстæ нал дардзыстæм æмæ алчи йæ куыстмæ сабырæй бавналдзæн.

Писмойы кæронбæттæны загъд уыдис: «Алы хохаг дæр зонæд, сисыхъæуккæгтæм нæмгуытæ æмæ цыргъ фæринчытæ кæй нæй се 'фсымæртимæ-хохæгтимæ хæцынмæ. Алы хæдзары уазæгдон дæр махмæ гом у хохаг лæгæн».

Дыууадæс хистæры æмæ дыууадæс кæстæры сæ къух æрæвæрдтой писмойы æмæ йæ хабархæссæг барджытимæ арвыстой алы хъæумæ дæр.

IV

«... Кæй сыздæхтæн, уыцы хабаримæ дæм писмо куы арвыстон, Валя, уæдæй нырмæ дыууæ майы рацыди. Кæимæ йæ арвыстон, уый мин куыд загъта, афтæмæй дын дæхи нæ федта, фæлæ йæ дæ фыдмæ радта. Ау, уæд æй куыннæ хъуамæ райстаис! Дзуапп мин цæуылнæ дæттис? Исты æрцыд? Мæхи фæрсын, фæлæ дзуапп ссарынхъом нæ дæн мæхицæн. Зæрдæ сагъæсæй байдзаг. Фыдыуæзæгыл кæй сæмбæлдтæн, уымæй æхсызгондæр ма цы уа, фæлæ мин мæ цин ад дæр нал кæны. Бæргæ, исты зæрдæлæууæн хабар куы райсин дæуæй. Цас æмæ цас бафтид мæ хъарутыл! Нæ адæм ныртæккæйы хуызæн æххуысхъуат никуы уыдысты амæй размæ, уымæн æмæ дыууæ фыдæх къордыл фæдих сты. Ды, чи зоны, бафæрсай: дæ куыст исты пайда у? Мæхицæй дын нæ раппæлдзынæн, фæлæ мин чысыл цыдæртæ æнтысы. Сисыхъæуы фæсивæд иууылдæр мæ фæдыл цæуынц æмæ æппæт хъарутæй архайынц адæмы ногæй баиу кæныныл. Ирон адæмы историйы хабæрттæ сын куы фæдзурын, уæд мæм куыд зæрдиагæй фæхъусынц, уый дæхи цæстæй куы фенис...

Мæ ныхæстæ дæм, æвæццæгæн, æнæхъуаджы фæкæсдзысты, фæлæ цы бакæнон, кæд æмæ мæ адæмы хъысмæтыл сагъæстæй дарддæр мæ сæры æндæр хъуыдытæ нæй...

Ныртæккæ иууылдæр дзурынц «национ хæдбардзинады» тыххæй. Фæлæ мах, ирон адæм, куы фæдзурам национ хæдбардзинады тыххæй, уæд та ныл худгæ кæнынц: ничи кæсы ацы ирæттæм дæр — хæдбардзинад сæ æрхъуыди, ха-ха-ха! Мæнæн та уымæй хъыгдæр ницы ис. Хуссары ирæттимæ мах æдæппæт цыппарсæдæ мины стæм. Фæуæд афтæ дæр. Фæлæ сæхи куыд

фæнды, афтæ цæрын сæ бауадзут. Æнæмæнг сæ цæмæн хъуамæ аныхъуырой кæцыдæр æндæр адæм? Æрмæстдæр нымæцæй фылдæр кæй сты, уымæ гæстæ? Æмæ уый раст у? Хъомыл æмæ къабазджын адæймаг чысыл æмæ тæнтыхæджы æфцæгготыл куы ныххæцы æмæ йæ куы ныууигъты, уæд æм мæстæй, мыййаг, нæ рафыцæм? Чысыл адæмæн стыр адæм тыхми фæкæнынц цивилизацимæ хоныны æфсонæй. Æнæбары цивилизаци мæн ницæмæн хъæуы! Куыд мæ фæнды, афтæ мæ цæрын дæр æмæ мæлын дæр бауадзут. Чысыл, дам, стут сымах — æдæппæт цыппарсæдæ мины. Æмæ цы? Рагон Афинты республикæйы адæм нымæцмæ гæстæ махæй цыппар хатты къаддæр куы уыдысты, Перс та æнæкæрон импери куы уыди. Æмæ цы радта Перс, æмæ цы радтой Афинтæ дунейы адæмты культурæйæн? Куыд уынæм, афтæмæй хъуыддаг нымæцæй аразгæ нæу. Исчи зæгъдзæн, культурæйæ аразгæ у. Гъемæ хорз. Культурæйы рæзты æнæмæнг æууæл у сæрибар национ сфæлдыстад. Цагъар адæмы культурæйæн рæзæн нæй. Æмæ афтæмæй махæн нæ бон стыр культурæ саразын у æви нæ, уый зæгъæн уыдзæни, сæрибарæй цæрыны æмæ рæзыны фадат нын куы фæуа æмæ бæлвырд рæстæг куы рацæуа, æрмæстдæр уæд. Раст у æви нæ? Æз дæр æй бæлвырдæй нæ зонын, фæлæ, мæнмæ гæстæ, афтæ у. Æнæхъæн къордтæй мæм цæуынц сывæллæттау æмæ зæгъынц: «Ды ахуыргонд дæ, мах та талынг адæм стæм. Цы кæнгæ у, уый нын бацамон. Цавæр у нæ фидæн?» Цы сын хъуамæ зæгъон?! Дзуапп сын фæдæттын: «Фыццаджыдæр баиу ут». Йæ зæгъын бæргæ æнцон у, фæлæ сæ царды мидæг та куыд баиучындæуа? Æрыхъалгæнинаг у сæ национ химбарынад, хъуамæ сæхицæн аргъ кæнын зоной. Æргом дын куы зæгъон, Валя, уæд мæм афтæ кæсы, æмæ адæмы фæтæгæн нæ бæззын. Мæнмæ та сæ фæтæджы цæстæй кæсынц...

Валя, афтæ лæмбынæг дæм цытæ фыссын, уыдæттæ дæумæ, æвæццæгæн, нымады дæр не сты. Хатыркурæг дæн! Мæ бирæ ныхас мын ныббар.

Дзуаппæ æнхъæлмæ кæсын.

Дæхи Албег

Сисыхъæу, 1918 азы 1 май».

Цалдæр боны фæстæ дзуапп райстон.

«Стыр бæллæх мыл æрцыди. Тепсихъойыхъæуы сæфты рæстæг уым мæ иунæг æфсымæр-гимназист æмæ мæ фыдыфсымæр — дыууæйæ дæр фæмард сты. Мæ ныййарджыты æмæ

мæхи хъыгæн кæрон нæй. Зын мын уыдзæни демæ фембæлын, стæй мæ бон дæ писмойæн дзуапп раттын нæ бауыдзæн. Фæстаг рæстæг иу бæллæх иннæйы фæдыл æййафæм. Мæ чемы иучы-сыл куы æрцауон, уæд дын дзуапп ратдзынæн. Ныр та уал мын ныббар æмæ дзæбæх у.

Валя

Дзæуджыхъæу, 1918 азы 10 май.»

«Валя, дæ цыбыр писмо райстон. Уæ бæллæхыл цæйбæрц рахъыг кодтон, уымæн ныхæстæй зæгъæн нæй. Æгæр æбуалгъ сты Тепсыхъойыхъæуы зиантæ. Адæмæн сæ зонд фæцыди, æмæ цы гæнæг сты, уый нал æмбарынц. Нæ Иры бæллæхты уындæй зæрдæ мæстæй рæдувы риуы мидæг. Ау, æппæт уыдæтты фæстæ мæм æндæр цæстæй кæсын райдыдтай? Кæд Дзæуджыхъæуы мæ цардæн тæссаг у, уæддæр мæ тынг фæнды дæ зыны рæстæг дæ фарсмæ æрбалæууын. Фæлæ дæ, куыд кæсын, афтæмæй мæ фенын нæ фæнды: дæ фыстæй бамбæрстон. Цы 'рцыдис, уый мын зæгъ, Хуыцауы хатырæй. Æргомæй йæ ныффысс. Æз хæстон лæг дæн æмæ цардæн комкоммæ йæ цæстытæм кæсын.

Дæхи Албег

Сисыхъæу, 1918 азы 11 май.»

V

— Изæры нæм минæвæрттæ æрбацаудзæни, — загъта мын Æна.

— Цавæр минæвæрттæ?

— Фаризæты курджытæ.

— Чи сæ æрбарвитдзæн?

— Иу уæрæседзау — Муссæ.

Мæ нымадæй уæрæседзауæн æвгъау у Фаризæт. Уæрæседзаутæн сæ фылдæр цумайы лæппутæ уыдысты, лæггадгæнджытæ. Сæ сæрæндæртæй искæцы цалдæр азмæ чи цас, чи цас æхцаймæ сыздæхы йæ хæдзармæ. Сæ ныхæстæй, дарæсæй æмæ митæй дисы бафтауынц — сæхицæй фендджын адæм аразынц.

Уыдонæй у Муссæ дæр.

Бакастæй уындджын, уæдæ æгуыдзæг дæр нæу, революцийы райдайæны йæ сæр афоныл бафснайдта æмæ хæдзармæ схæццæ. Йæ хицау зæронд æхсинæн лæггадгæнæг кæй уыди, уымæй æдде ма йын йе 'хсызгон дæр арæзта, æмæ йын æхсин дæр

зынаргъ лавэрттæ куыннæ кодтаид. Лаварæй æнæ лаварæй — цæуыл фæхæст, уыдæттæ иууылдæр йемæ рампыхтæ.

Адамы цæсты кадджын не сты уарæседзаутæ. Æмæ Муссæ дæр уымæ гæстæ йæхи хъары хорз мыггаджы чызг æрхæссыныл.

— Дæ сæр кæм и — нæ дын æй ратдзысты! Æнхъалыс, дæу хуызæттыл æрвæссынц? Сæхи уæздан мыггаг хонынц, Уæдæ йе 'фсымæр та афицер у. Сæ уæздан тут дæ сау тугимæ куыннæ сæмхæццæ кæндзысты! Де 'хцатæ сæм нымады дæр не сты. Дæумæ та давæггаг æхцатæй дарддæр цы ис, сæмпæрчьи уарæседзау? — дзурынц Муссæйæн йе 'мгæрттæ.

— Фендзыстæм... Фендзыстæм. Ацы рихитæй уын ард хæрын: уыцы чызг кæнæ мæн уыдзæни, кæнæ æппындæр никæй, — здухы йæ сæнтсау схъæл рихитæ Муссæ.

— Дæ сынтæг цас у, дæ къæхтæ уыйас иваз, мæ лымæн!

— Дæ куыдзы бынат зон...

— Куыдз йæ лыстæнæй куы адзæгъæл ваййы, уæд æй бирæгътæ бахæрынц...

— Мæлдзыгæн йе сæфт куы ралæууы, уæд ыл базыртæ разайы. Ха-ха, — алырдыгæй дзырдæппарæн кæнынц Муссæмæ.

Фæлæ сыл Муссæ æнæрвæссонæй йæ к'ух ауитгы: сымæхимæ фæнды дзур, фæнды — ма. Фæлæ йæ уыдон æнцой кæм уадзынц.

— Муссæ, иу ус, дам, йæхицæн салбар бахуыдта æмæ йæ лæгыл фæбылысчыл: «Ницæмæнуал мæ хъæуыс амæй фæстæмæ». «Цы мæ бон у, — дзуапп радта лæг. — Дæ салбар кæд байхсидзæн, уымæ банхъæлмæ кæсдзынæн».

Фæсивæд хуыдц.

— Уæздан хæдзары чызг йæ зæрдæ æрцагуырдатæ... Йæхицæн ног салбар бахуыдта. Ха-ха-ха...

— Дзæгъæл дзæнгæда уæм цæуы, — схъæлæй сын дзуапп дæтты Муссæ. — Талынг адам стут. Æнæфенд. Ног рæстæг ралæууыд, уый уæм никæцæй хъары. Æхсинтæ дæр-иу мæ быны афæлдæхтысты, уый кæцæй хъуамæ зонат. Уæд адон цы сты? Мæгуырæй хъал.

— Цъымарайы хæфс дæм кæд æрхауа, æндæр уæздан хæдзары чызгмæ дзæгъæлы у дæ каст.

— Бынтон æнæфенд адам стут, — смæсты Муссæ. — Об-ражовани уæм æппындæр нæй.

Йæ ныхасы уырыссаг дзырдтæ фæтгыссынæй хуыздæр æм ницы кæсы.

Нæ бонæй стæм, зæгъын мæхицæн. Хъуыддагæй кæй ницы рауайдзæн, уый бæлвырд у, фæлæ æгъдау йæхионтæ домæ: иугæр уазджытæ куы фæзыной, уæд æгасцуай зæгъын хъæуы.

Æна мыггаджы хистæртæм — Бимболатмæ æмæ Дзамболатмæ — арвыста. Уыдон дзурдзысты минæвæрттимæ.

Дыууæ зæронды афоныл фæзындысты æмæ уаты æнхъæлмæ кæсынц минæвæрттæм.

Нæ уат кулдуары тæккæ фарсмæ ис. Зæхбын къуындæттомау хатæн, йæ дуар кæртырдгæй, йæ иунæг чысыл рудзынг уынджырдаæм. Къулы рæбын — пец, йæ акомкоммæ къулыл — дзæбидырты æмæ сæгуытты цæрмттæ. Сæ бынмæ уаты иу кæронæй иннæмæ хъæдын тæхтиныл дæр сæгуытдзæрмттæ. Къулыл фидаргонд сагты æмæ дзæбидырты сыкъатыл — хотыхтæ: мæ фыды æхсаргард, афицеры кæрæбин, нымæт, ехс. Къуымы дыууæ саргъы — англисаг æмæ нæхи хохаг. Æндæр ницы ис талынггомау уаты.

Ам схъомыл дæн. Дуаргæрон лæугæйæ хъуыстон хистæрты таурæгътæм. Цумаввонг: кæмæн йæ лулæ ахуыссыд æмæ йын зынг æрбадавын хъæуы, кæмæн æвдæзисæн дон æркæнын хъæуы йæ къухтыл, кæмæн цы. Хистæртæн балæггад стыр амондыл нымадтон.

Иуахæмы хъуыивгъанæй дон кодтон уазæгæн æмæ исдут аджих дæн. Уазæг сонтæй скалдта дон йæ цæсгомыл, æмæ хъуыивгъаны цыргъ хъуыр йе 'рфыгыл сæмбæлди, тут дзы рахъардта.

Мæ фыд мын дыууæ хатты ехс æруагъта ме рагъыл. Цымамыл ницы суади, уыйау мæхи ныхъхъæддых кодтон.

— Мур дæр мын нæу... Ма йæ цæв, мæ хатырæй йæ ма цæв! — баиргъæвта йæ уазæг.

Мæ цæссыгтæ æрцæйкалдысты, фæлæ сæ тыххæйты баурæдтон. Уазæг мын армытæппанæй мæ сæр æрсæрфта:

— Тæрсгæ ма кæн! Дæ бакастæй бæрæг у — дæ фыд æрыгонæй куыд уыди, ахæм сахъгуыр дæ рауайдзæн...

Уазæгдоны сæгуытдзæрмттыл бадынц Бимболат æмæ Дзамболат. Сабыргай ныхас кæнынц.

Бимболат у бæрзонд, тæнтыхæг, гуыбыр зæронд лæг. Тыхулафт кæны. Дзургæ-дзурын арах æрлæууы, фæлæ йæ ныхас у зонджың, æнаипп. Цыбыр урс боцъо æнцайы риуыл. Рихитæ дæр цыбыр æлвыд, зынынц йæ фæлурс, æлхывд былтæ.

Дзамболат дæр у бæрзонд, схæлгуыр зæронд лæг, йæ бурбын боцъойы гæзæмæ урс хилтæ. Хæрзхуыз цæсгом ын, йæ цæстытæ хаттæн хинаерттыд фæкæнынц.

Дыууæ зæрондыл дæр сау куыраттæ æмæ цухъхъатæ. Бим-
болаты цухъхъайы бæрцытæ æмæ хъамайы фистон — урс
стæгæй, Дзамболатæн та — сау стæгæй. Рафæрс-бафæрс мæ
кæнынц Уæрæсейы хабæрттæй.

— Куыд цæрдзыстæм дарддæр? Паддзах нал ис, хицауад
нал, æгъдау нал ис, — сæргуыбырæй æмæ æнкъардæй дзуры
Бимболат. — Дæумæ та куыд кæсы?

— Куыд мæм хъуамæ кæса? — мидбылты бахудтæн æз. —
Сæрибар райстат æмæ уый фагыл нæ нымайут? Уе 'фсондз уын
систой, цагъараджы æфсондз.

— Уый раст у, — раздæрау сæргуыбырæй дзуры Бимболат.
— Æфсондз нын не рагъæй рафтыдтой, фæлæ ныл æй ногæй
куы нæ бафтауиккой, æрмæст ацы хатт зыгъуымырдæм. Зæронд
æфсондз не рагъыл кæм уыди, уым ыл сахуыр стæм, нæ царм
сфидар, фæлæ ныл æй тæссармæ куы сæварой, уæд нын
фыддæр куы разына, уымæй тæрсæм.

— Тыхсгæ ма кæнут, æнæ æфсондзæй нæ баззайдзыстæм,
— бафиппайдтон хъазгæмхасæнты.

— Уæдæ! Тæссармæ ныл æй сæвардзысты, æмæ нын уырыс-
саг паддзахы бæсты дзуттаг паддзах уыдзæни, — сразы Дзам-
болат. — Фендзыстут, кæд афтæ нæ рауайа.

— Паддзах уæвгæ уæд, æндæр цы уæлдай у — уырыссаг уа,
дзуттаг уа?

— Цытæ дзурыс? Цытæ дзурыс? — фестæлфыдысты
зæрæдтæ дыууæйæ дæр. — Дæ дзыхæй та йæ куыд суагътай?

Кæртæй æрбайхъуысти Домбайы райын. Чи 'рбацыдаид, уый
фенынмæ рахызтæн.

— Мидæмæ, мидæмæ, уазджытæ. Иеуырру! — иуварс атард-
тон Домбайы.

Уазджытæ кæртмæ æрбахызтысты.

— Дæ изæр хорз... Дæ изæр хорз! — куыдхистæрæй мын
исынц мæ къух.

— Дзæбæх, æнæниз дæ? — фæрсы мæ уазджыты хистæр.

— Саг-сæгуыты хуызæн.

— Бинонтæ дæр дзæбæх, æнæниз сты?

— Хуыцауæн табу — дзæбæх.

— Хæстæг-хиуæттæ дæр дзæбæх сты?

— Иууылдæр æнæниз, Хуыцауы фæрцы.

— Уæдæ зæгъыс, иууылдæр дзæбæх, æнæниз?

— Иууылдәр. Уәхәдәг та куыдтә стут? — ныр та сә махәдәг фәрсын.

— Мах дәр, Хуыцауән табу, дзәбәх, — дзуап радта хистәр.

— Хәстәджытә-кәбәзтә дәр дзәбәх?

— Дзәбәх сты, Хуыцау дә дзәбәхәй бафәрсәд.

Исдуг ницы дзурәм.

— Ног хабарәй уәм цы ис? — фәрсы та хистәр.

— Дзәбәх-әнәнизәй дарддәр нәм ногәй ницы ис.

— Әмә уымәй хуыздәр уәвгә та цы ис? Кәддәриддәр уә әнәниз уадзәд Хуыцау...

Уазджыты мидәмә бахуыдтон.

— Фарн ацы хәдзары! — зәггы сә алчидәр, кәсәрыл хизгәйә.

Бимболат әмә Дзамболат сын сыстадысты әмә фәйнә кьахдзәфы ракодтой сә размә. Уазджытә сын сә кьух исынц.

Бимболат, мыггаджы хистәр, әппәты уәле әрбадт, йә фарсмә — уазджыты хистәр Умар, фәлә иннә уазәг Дзамболатәй уәлдәр сбадын нә комы.

— Нә, Дзамболат, ды хистәр дә, әмә дә уәле не сбад-дзынән.

— Нә, дә бынат ам у, әз та дә дәле сбаддзынән.

— Мә мард фен, дә уәле ницы хуызы сбаддзынән.

— Тобә әстафырылләх, — зәггы Дзамболат әмә Гаппойы уәлдәр бадын кәны.

— Мауал быцәу кәнүт, — дзуры сәм Бимболат. — Сбад, Гаппо, кәм дын зәггы, уым. Әгъдаумә гәсгә хьуамә уәлдәр бадай. Әмгәрттә стут, ды та, Гаппо, уазәг дә ацы хәдзары.

Гаппойән кәм зәггыныц, уым сбадти. Иууылдәр сә бынәттә ссардтой, әз та дуаргәрон ләууын.

— Уәртә дуаргәрон цы ләппу ләууы, уымән дәр сбадгә у, — зәггы Бимболатән уазджыты хистәр Умар. — Нәхимә хохаг әгъдәуттә дзы ма думут, әндәр уавәрти фәцарди...

— Уадз әй, Умар, — кәронмә дзурын әй нә бауагъта Бимболат. — Йәхи бар әй уадз. Кәм ләууы, уым ис йә бынат. Зәрәдтимә бадыны афон ын нәма у. Мах цас ацардыстәм, уый дәр уал уыйбәрц ацәрәд а дунейыл. — Әмә ныхас иннәрдәм аздәхта. — Цәй, куыдтә цәрүт, нә зынаргъ уазджытә?

— Хуыцауән табу, сындәггай бонәддәдәр кәнәм, — ныу-

улафыд Умар. — Ацы зын рæстæджы куыд хъуамæ цæра ад-
аймаг?

Умар у ныллæджытæ, фæлæ фæтæнуæхск цыппæрдигъон
лæг. Йæ къæхтæ тъахтинай зæхмæ тыххæйты æххæссынц. Егъау
сау хъама уæрагæй бындæр æрзæбул. Цыма йæ зæнгæйттæн
æрбырынай тæрсы, уыйау сæм рæстæгæй-рæстæгмæ февналы.
Гаппо æнцад бады, æрмæст искуы-иу хатт баппары йæ ныхас.
Хъамайы кæрон хæрдмæ фæфæлдæхта æмæ йыл роцъойæ
æрæнцой.

— Дзæбæх, æнæниз стут? Уæ бинонтæ дæр дзæбæх сты? —
фæрсы дарддæр Бимболат.

— Бузныг, иууылдæр дзæбæх, æнæниз.

— Уымæй хуыздæр ма цы уа? Æнæнизæй дарддæр нын цы
базад? Æнæниз дæр ма куы нæ уаиккам, уæд нæ цард цы
уайд? Хуыцауы зæрдæ ныл, æвæццæгæн, бынтон нæма фæхуд-
ти, — ныуулафыд Бимболат. — Ног хабарæй та уæм цы ис, нæ
зынаргъ уазджытæ?

— Æнæнизæй дарддæр ницы хабар..

— Гъемæ æнæниз ут æдзухдæр.

— Сымах дæр æнæниз ут, нæ буц фысымтæ.

Иуцасдæр ницы дзурынц.

— Хуыцауæн табу, ацы аз нартхор, æвæццæгæн, фæсгуых-
дзæн: æвзартæй зæрдæ рухс кæны, — зæгъы Умар.

— Табу Хуыцауæн! Кæд фæззæгмæ æгас уæм æмæ ницы
фыдбылыз æрцæуа, уæд зымæджы къæбæрхъуаг нæ баййаф-
дзыстæм, — дзуапп ын радта Дзамболат.

— Мæгуыр хогаджы бирæтæ хъæуы, æви? — бафтыдта Гап-
по.

— Бирæйæ, чысылæй цæрын нæ куы уадзиккой, уæд бæргæ.
Ахæм ма рæстæджытæ ралæугæ уа. Мæгуыр лæгæй авд цармы
стигъынц. Уый та, дам, уын сæрибар, — хъаст кæны Дзамбо-
лат.

— Уæллæй, уæззаудæр рæстæгæн уавæн нæй. Адæм та-
лынг сты, æмæ сæрибар дæр зыгъуыммæ бамбæрстой, — сра-
зы Умар.

— Ма тыхсут, кæд Хуыцауæй бынтон нæ фæрох уаиккам, —
зæрдæтæ æвæры Бимболат. — Хуыцауы хæртæн кæрон нæй.
Алцы дæр уыны æмæ зоны, кæмæн цы 'мбалы, уый йын фæ-
уыдзæн.

Иууылдæр ныхъхъус сты.

Ахæм æнафоны дзæгъæлы кæм æрбацыдаиккат, — дæрдты райдыдта Бимболат.

— Раст æй бамбæрстай, нæ буц хистæр. Æмæ кæд æмбæлы, уæд иу-дыууæ ныхасы зæгъдзынæн.

— Табуафси!

— Нæ зондджын фыдæлтæй нын бирæ хорз хабæрттæ баззади, — дæрдты райдыдта Умар дæр. — Æмæ уыдон рохгæнгæ не сты. Куыд дзырдта фыдæл? Адæймаг хъуамæ цæугæ размæ кæна, таугæ та фæстæрдæм. Æмбарут æй, цы амонь, уый? Адæймаг, дам, размæ згъоры, ома, бонтæ згъорынц. Йæ фæстæ та фæд уадзы. Адæймаджы фæстæ хъуамæ фæд баззайа. Фæд. Афтæ нæу? Куыд уæм кæсы — уымæй зондджындæр ныхас ма вæййы? Адæймаджы фæстæ фæд баззайы.

— Ай-гъай, ай-гъай, — сразы сты йемæ, æмæ Умар йæ ныхас дарддæр кæны.

Бимболат бынмæ кæсы. Гаппо дыууæ къухæй хæцы хъамайыл æмæ йын йæ кæроныл хафы йæ боцъо. Дзамболат ноджы бæрзонддæр систа йæ сæр æмæ, цы у, уымæй хъустæ фестад.

Умар йæ сæрак зæнгойыл схæц-схæцгæнгæ дзуры:

— Адæймаг иунæг куы уа, уæд уымæй æнамонддæр нæй. Бирæ бинонтæн æмæ дзы хорз хæстæджытæн æмбал нæй. Æмбисондæн дзæгъæлы баззади: мæгуыр хæстæг хъæздыг æрдхордæй хуыздæр у. Хæстæгагур та дардмæ цæуын ницæмæн хъæуы, цины дæр æмæ зианы дæр дæ фарсмæ куыд уа, афтæ. Уæлдайдæр та ныртæккæ, бæстæ æддæг-мидæг куы ауади, æмæ хæлар кæцы у, уый раиртасæн куы нал ис, уæд. Ахæм заман дæ фарсмæ хорз хæстæг куы разына, уæд стыр амонд у. Гъемæ ма ныхас дæр бахæстæгыл у. Чи нæ æрбарвыста, уый дæр зонут æмæ, цæмæ æрбацыдыстæм, уый дæр æмбарут. Сымахмæ ис, мах кæй агурæм, ахæм хæзна. Уæ хæзнайы тыххæй цыдæриддæр бадомат, уый уын ратдзыстæм. Ныхас рауай-балхæныныл нæ цæуы, фæлæ адæймагæн йæ цард саразыныл. Дзуаппмæ йеддæмæ уæм ницæмæ æнхъæлмæ кæсæм, æцæг куыд гæнæн ис, афтæ тагъддæр. «О» кæнæ «нæ» зын зæгъæн нæу. Гъемæ разыйы дзуапп цы фехъусæм, уый курæг стæм Хуыцауай.

— Оммен! — цыбырæй загъта Гаппо æмæ йæ хъама æрфæлдæхта.

Умар цухъхъайы дысæй йæ цæстомы хид сæрфы: æнцон у, мыййаг, ахæм дæргъæтин æмæ къæбæлдзыг ныхас.

Гаппо йæ хъама ногæй сфæлдæхта æмæ Бимболатæй дзырды бар ракуырдта.

— Бахатыр кæнут, æз дзурынмæ дæсны нæ дæн, стæй бирæ дæр нæ дзурдзынæн. Кæд æмбалы, уæд æрмæст дыууæ ныхасы зæгъдзынæн. Мах кæй уарзæм, уыдонæн сеппæтæн дæр Хуыцау, дуаргæрон чи лæууы, уыцы лæппуйы хуызæн хæстæджытæ раттæд — ахуыргонд, хъæздыг, йæ хæдзар хъуаг ницæмæй æййафы, хæрзæгъдау. Иу ныхасæй, сыгъдæг ирон лæппу. Æниу, æппæлынхъуаг нæу, уæхæдæг æй иууылдæр хорз зонут. Æндæр ницы зæгъинаг дæн.

Иууылдæр ныхъхъус сты.

— Раст зæгъут, нæ зынаргъ уазджытæ, бынтон раст. Фæлæ цæй фæдыл æрбацыдыстут, уый хуымæтæг хъуыддаг нæу. Ирон царды мидæг уымæй ахсджиагдæр ницы ис. Хæдойнаг æлхæнгæйæ дæр ма йæ лæг рабар-бабар куы байдайы, ам та ныхас адæймагæн йæ æппæт цардыл цæуы. Уæ ныхæстæ ахъуыдыйаг сты. Стæй хъуыддаг иу æмæ дыууæ лæгæй аразгæ нæу, фæлæ, æнæхъæн мыггаг цы зæгъой, уымæй. Уæдæ нæм дзæбæх кæстæртæ дæр ис, æмæ уыдоны æвастæй дæр нæ бон ницы дзуапп раттын у. Стæй фæсивæд кæрæдзи хуыздæр зонынц æмæ æмбарынц. Уæдæ чызгæн йæхи дæр бафæрсын хъæуы. Абон рæстæг æндæр у, æмæ сылгоймаджы æнæбары ничиуал дæтты. Йæхи фæнд ын базонæм.

— Нæ хорз хистæр, кæд хуымгæнгæ у, уымæй галы нæ фæфарстæуы, науæд хуым æнæкондæй баззайдзæни, — зæгъы Умар. — Фæсивæды тыххæй куы дзурæм, уæд уыдон дæр хистæрты ныхмæ ницы зæгъдзысты. Æнæхъуаджы рафæрс-бафæрс дзы цæмæн хъæуы, дард куы нæ цæрæм, кæрæдзи хорз куы зонæм...

— Раст у дæ ныхас: хистæртæ кæрæдзи зонынц, — зæгъы Дзамболат. — Æмæ хъуыддаг махæй аразгæ куы уайд, уæд дзы бирæ рахъуыды-бахъуыды дæр ницæмæн хъæуид. Фæлæ зæрæдтæ аивгъуыйдзысты, фæсивæд та цæргæ баззайдзысты. Æмæ сæ фæнд нымайгæ у.

Хæдзармæ мæм фæдзырдтой.

— Фынг цæттæ у.

— Гъемæ хорз. Хистæрты ныхас дæр кæронмæ æрхæццæ.

Фаризæт къуымы тæбæгътæ сæрфы.

— Фæндараст, Фаризæт! — сдзырдтон æм æз. Ницы дзуапп мын радта, йæ цæстæнгас уыцы тарстхуыз.

Дзыги агæй фых карк сита, афтæмæй ма цуры æрбалæу-
уыд.

— Рæвдздæр-ма фæдде кæнут ацы абадгæ чызджы, науæд
мын фæндаг нæ дæтты, æмæ æз дæр уый хуызæн нырчыиаг
уыдзынæн, — кæлкæлæй худы Дзыги.

Æна йыл схæр кодта:

— Кæсут-ма ацы æнæнтыстмæ, хистæрты раз цытæ дзурын
уанды. Æдзæстом!

— Цы хъуыды кæнын, уый дзурын, — фæкъæпп æм кодта
Дзыги æмæ та хъæлæсыдзагæй ныххудт. — Мæнгæй исты
зæгъын?

— Карк дæ къухæй æрхаудзæни, гуыбынниз дæ адава.
Сæрхъæн! Цымæ нын кæмæй фæдæ?

— Дæуæй! — бынтондæр бакъæцæл Дзыги.

Æна йæм чырифæлдахæнæй февыста, фæлæ Дзыги алыгъ-
ди. Фаризæт нæм йæ сатæгсау цæстытæй кæсы уыцы тарстху-
зæй. Цымæ цæуыл сты йæ хъуыдытæ? Бæргæ йæм бауаин æмæ
йын зæрдæтæ авæрин, фæлæ мын уазæгдонмæ тагъдгæнгæ у.
Тас, сапон, хъуывгъан æмæ хисæрфæн райстон æмæ цæугæ-
цæуын Фаризæтмæ дзурын:

— Тыхстæ ма кæн, ма хойы гæбаз, дæ амонд дæхицæй аразгæ у!..

Уазджытæ фынгæй сыстадысты, раарфæ кодтой æмæ ацы-
дысты.

Бинонтæ иууылдæр хæдзары бакъорд сты. Бимболат æмæ
Дзамболат къулы рæбын дуртыл æвæрд фæйнагыл бадынц.
Фаризæт æмæ Дзыги фæсвæдмæ байстой сæхи, зæрдæты ны-
хасмæ сæ хъус дарынц. Æна дзуццæджы бадгæ цыдæр къустæ-
къоппатимæ архайы.

— Нæ фыдыфыд Хъысти рухс дзæнæты фæбадæд... — сдзырд-
та Бимболат.

Хъыстийы ном куыддæр айхъуыста Æна, афтæ йæ бынатæй
фестад, иуцасдæр æнцад алæууыд, стæй фæкодта: «Рухсаг
уæд!» Чызджытæ дæр сæ уæхсчытыл схæцыдысты.

— ... Хъысти бынтон зæронд уыди, бакуырм, æз та сывæл-
лон лæппу уыдтæн, уæддæр, йæ фыды ныхæстæ куыд фæзмыд-
та, уый дзæбæх ма зæрдыл бадардтон...

Бимболат фæхъус, æмæ, цыма цы зæгъинаг у, уый дзы бай-
рох, афтæ мæм фæкаст æмæ йæ афарстон:

— Æмæ, дам, цы загъта?

— Цы загъта? — базмæлыдысты Бимболаты былтæ, æмæ

мын цыма мæ ныхас нæ бамбæрста, уыйау мæм ныккомкоммæ.
— Ахæм рæстæг, дам, ралæудзæн, æмæ æрчыи сæрак дзабы-
римæ фæбыцау уыздзæни, бæласмæ нæ раздæр чи схила,
зæгъгæ.

Ногæй та фæхъус.

— Æмæ цы баисты, цы — æрчыи фæраздæр, æндæр цы.
Куыд уæм кæсы, æрчыйи рад нæ ралæууыд? Мæ мард фенут,
раст чи нæ зæгъа.

Махæй ници ницы дзуры.

Домбай уадæй нырмæ йæ сæр йæ дзæмбытыл æвæрдæй
дуаргæрон æнцæд хуыссыд æмæ, æвæццæгæн, цы ныхъхъус сты,
зæгъгæ, йæ сæрыл схæцыд, йæ комы дзаг ныззæмбыди:

— И-и-их!

Бимболатæн йæ каст цыма уымæ уыди, уый хуызæн мæсты-
хуызæй йæ лæдзæджы бырынкъæй зæхбын æрцафта.

— Фæлæ уый нæ уыздзæн... Цалымæ цæрæм, уæдмæ никуы
уыздзæн! Æрчыи сæрак дзабыры никуы баййафдзæни! Никуы!

— Афтæ, бæгуыдæр, — сразы йемæ Дзамболат. — Раст
зæгъыс, бынтон раст!

Бимболат æрсабыр æмæ уæзбынгомауæй йæ ныхæстæм баф-
тыдта:

— Хъуыддагæй кæй ницы рауайдзæн, уый уыцы адæмæн
бамбарын кæнын хъæуы. Æрчыи уадз æмæ æрчыйиæ баззайа.
Махмæ уыдоны аккаг чызг нæй. Æцæг дунейы нæ фыдæлты
раз цавæр цæсгомимæ æрлæуиккам? Нæй, уымæн уæвæн нæй!

Æмæ та лæдзæджы кæронæй æрцафта зæхбын.

— Æвæстиатæй сын бамбарын кæнын хъæуы, науæд
æнхæлдзысты, æмæ дызæрддыджы бафтыдыстæм. Раст нæ
зæгъын, хистæр? Куыд дæм кæсы?

— Бынтон раст, бынтон. Тæккæ райсом сын бамбарын
кæндзыстæм, сæ зæрдæ дзæгъæлы куыд нæ дарой, афтæ.

Бимболат сыстади. Сыстад Дзамболат дæр.

— Æнафон у. Хæрзæхсæв ут!

— Хæрзæхсæв ут сыха дæр, — дзуапп сын радта Æна. —
Хуыцауы салам уыл сæмбæлæд æмæ фæндараст ут.

Зæрæдты фæдыл рацыдтæн. Къæсæрыл айхъуыстон Дзы-
гийы чыр-чыр:

— Мæгуырæг, мæлхъы хуызæн хъулонæй дзæгъæлы фæдыу-
уæрдæм кодта, кæд у, уадæй нырмæ нæ дуæртты. Æз та
æнхæлдтон, æмæ мæныл дзурдзæни. Ха-ха-ха...

VI

Райсомай Даргъ-Быдыры амæ Сырхкæулы æхсæн кæуы-быртæй хъуысын райдыттой топпы гæрæхтæ.

Сисыхæукаггæтæй нартхор рувынмæ чи арас, уыдон фæстæмæ раздæхтысты æрдæгфæндагæй. Уайтагъд гæрзифтонгæй хъæуы астæумæ æрбамбырд сты саргъыбæхтыл амæ уым æрфистæг сты. Мæзджыты рæбын дуртыл бадынц цалдæр зæронды, иннæтæм æнхъæлмæ кæсынц. Уæдмæ уыдон дæр æрбахæццæ сты. Зæрæдты æхсæнæй рахызт Знауыр-хадзы. Йæ бухархудыл урс цалмæхыз тыхт, фадхултæм уæлæфтуаны бынæй зынынц цъæх цухъхъа амæ сау хъама.

— Нæ фæсивæд, хъæддых фæлауут! — зæгъы Знауыр-хадзы. — Нæ тæригъæдтæ, æвæццæгæн, афтæ бабирæ сты, амæ ныл Дунедарæг йæ бæллæх рауагъта. Сырхкæулы фæхстæй гæрæхтæ хъуысы амæ, чи зоны, афонмæ ирон тугæй схулон сты. Сар сæ сæр у, сæ зонд кæмæн фæцыд, уыцы адæмæн. Фæсивæдæн кæстæ ницæмæуал у. Æвæстиатæй фæцæут амæ уыцы æдылыты сæры зонд бауадзут — хотыхæй нæ, фæлæ дзыхыныхасæй. Уырдыгæй Даргъ-Быдырмаæ бахизут амæ сæ баиргъæвут. Æфсымæры риумæ быцæу хъаматæ сын сæ къухтæй байсут. Сыгъзæрин Уастырджы уæ фæндараст фæкæнæд амæ уæ худинаг амæ агадæй бахизæд!

— Фæндараст ут! — сыстадысты амæ æмдзыхæй загътой иннæ зæрæдтæ дæр.

Фæсæмбисбон сæдæ барагимæ бахæццæ дæн Сырхкæулы фæхстæм. Дымгæ хъазы нæ кæрдæгцъæх тырысайæ. Гæрæхтæ нал хъуысынц. Змæлæг нукуы зыны. Æрмæст нæм сывæллон фыййæуттæ тарстхуызæй кæсынц.

Кæмæндарты дзы йæ цæссыг кæлы.

— Цæуыл кæут? — бафарстон сæ иуы. Тæккæ фæндаггæрон лæууы цæссыгæй хулæттæ цæсгомимæ.

— Мæ фыстæ фесæфтысты... Гæрæхтæй фæтарстан амæ алыгъдтæн, фос цы фесты, нæ зонын.

— Ма ку, райсом сæ ссардзынæ, — загъта йын тырысахæс-сæджы æмбал Агуыбе. Æрæвнæлдта йæм амæ лæппуйы йæ фæсарцмæ систа.

— Ныр та уæхимæ цом уазæгуаты!

Лæппу ницы дзуры, барджытæм ракас-бакæс кæны.

— Дæ ном цы хуыйны амæ кæй фырт дæ? — фæрсы йæ хъуынтъызæрфыг Илас, кæддæры хуыснаг амæ бæхдавæг.

— Зæронд Ахболаты кæстæр фырт дæн, мæ ном Ацæмæз хуыйны, — сæрæн дзуапп дæтты лæппу.

— Æмæ абонсарæй чи гæрæхтæ кодта ам?

— Хæтæнхуаг тепсыхъойхъæуккагтæ æмæ мах æдылытæ хæцынты хъазынц.

Ацæмæзы дзуапп неппаты зæрдæмæ дæр фæцыди; ахæм сæрæн лæппуимæ ныхасæй чи бафсæстайд, фæлæ уæдмæ Сырхкьулмæ бахæццæ стæм.

Агуыбейы фæсарцæй æргæпп кодта Ацæмæз, мах та мæзджы-тырдæм араст стæм. Мæзджыты кæрт у адæмæй йæ тæккæ дзаг. Рæнхъæй æрлæууыдыстæм æмæ нæм исчи кæд æрба-цæудзæн, уымæ æнхъæлмæ кæсæм.

Кæртæй рацыдысты æртæ зæронды. Нæ размæ куы æрбахæстæг сты, уæд астæуæй чи цыди, уый æрлæууыд, йæ рахиз къух ронбасты онг схаста æмæ нын салам радта:

— Салам-алейкум!

— Алейкум-салам! — дзуапп радтой барджытæ.

Зæронд тызмæгæй йæ цæст ахаста барджытыл æмæ загъта:

— Хъæубæстæ уын стыр арфæ кæнынц, нæ зынаргъ æфсымæртæ, нæ зыны сахат нæм хæстæввонгæй цæргæстау кæй фæзындыстут æххуысмæ, уый тыххæй. Ныр æнафон у æмæ ницуал аразинаг стæм, фæлæ нæм райсом ламазафон фæзын-дзысты не 'мдин кæсæг æмæ мæхъхъæл, ныридæгæн фæдисы рацыдысты. Сымах хуызæн сæрæн æмæ буц уазджытæн фы-сым фæлæууын Сырхкьул йæхицæн стыр амондыл баны-майдзæн.

Къорды хицау æз дæн æмæ зæрондæн дзуапп дæттын дæр мæн бахъуыди.

— Ацы фæсивæды, — ме 'мбæлттæм амонын, — мæ бæрны бакодтой хъæуы хистæртæ. Бар мын раттут, хистæртæ нын кæй бафæдзæхстой æмæ мах цыфандыйæ дæр сæххæстгæни-наг кæй стæм, уыцы уæззау хæс сымахæн фехъусын кæнынæн.

— Дæ ныхас Хуыцауы зæрдæмæ фæцауæд! Дæ хорзæхæй, лæмбынаг дæм хъусæм, — загъы зæронд.

Æгъдæнцæйттыл слæууыдтæн, адæмыл мæ цæст ахастон æмæ хъæддыхæй загътон:

— Фыдæй-фыртмæйы знаг кæй хонынц чидæртæ, уыцы чы-рыстон ирæтты ныхмæ тугкалæн хæстмæ нæ фæзындыстæм мах сырхкьулаг фæдисоны сидтмæ гæстæ, не 'фсымæрты мæрдтæ бæхтæ сæ къæхты бын ссæндой, уый тыххæй нæ ба-

зылдыстæм нæ саулохæгтæм, не 'фсымæрты туг ныккалынмæ не 'рыссадтам сау дуртыл сæрдасæнтау нæ фыдæлты фæринчытæ, фæлæ фæзындыстæм сымахимæ æфсымæртау аныхас кæнынмæ, уæ дурзæрдæтæ æртайын кæнынмæ æмæ нæ ирон адæмы иумæйаг хорзæхæн бафидауынмæ.

Зонут, сырхкæуæгтæ, уæлæ уыцы фæхстыл æфсымæрты марыны худинаггаг хæст феныны бæсты, уæ размæ цы фæсивæд лæууынц, уыдон мæлæт ссарыныл разы сты. Сымахмæ нæ бæхтæ æмæ хæцæнгарз раттыны размæ, уæ уазæгдæтты уæ цæхх æмæ кæрдзынæй саходыны размæ мах зонын фæнды: чи стут? Нæ фыдæлты каджын æгъдау кæмæй фæрох æмæ сæ даргъбыди-раг æфсымæрты туджы сæ къухтæ сæвдулын кæй фæнды, уыдон стут? Æви, канд нæ чысыл ирон бинонты нæ, фæлæ хохаг адæмты стыр бинонты сабыр цардмæ æмæ амондмæ чи бæллы, уыдон стут?

Мæ ныхас фæдæн æмæ комкоммæ кæсын адæмы цæстытæм.

Цыма дзурынхъом нал сты, уыйау æдзæмæй лæууынц. Нæ размæ салам раттынмæ цы зæронд рацыди, уый йæ сыхæгтæм æххуысагур бакæс-бакæс кæны.

Адæм фæйнардæм алæууыдысты, æмæ се 'хсæнæй рацыд бæрзонд зæронд лæг. Йæ фæтæн риу æнæхъанæй дæр урсурсид боцъойæ нæ зыны. Сындæггай нæм æрбаввахс. Рагæй йæ зонын: Инал-хадзы.

Нæ тæккæ раз æрлæууыд æмæ афарста:

— Рагон Сырхкæуы мæнæй хистæр нæй æмæ мæн фæнды дзуапп раттын, æдзухдæр уæззау зондыл лæуд æмæ кæддæриддæр уазæгуарзон Сисыхъæуы хистæрты фæдзæхст æдæргæ чи æххæст кæны, уыцы сахъуырæн. — Комкоммæ мæм ныккаст æмæ дарддæр дзуры: — Нæ хæхбæсты аккаг хъæбултæ стæм, æви не 'фсымæрты туг ныккалынмæ бæллæг фыдгæнджытæ, уый базонын дæ фæнды, зæгъыс?

— Æнæмæнг афтæ, нæ буц хистæр, — дзуапп ын радтон æз.

— Уæдæ хъус ардæм. Туг ныккалынмæ нæ, фæлæ æфсымæртау кæрæдзи æмбарынмæ, æхсаргæрдты зæллангмæ æмæ нæмгуыты æхситмæ нæ бæллæм мах, фæлæ рагон зарджытæм хъусынмæ. Сымах кæмæ фæфæдис стут æмæ мах ардæм кæй тыххæй æрбамбырд стæм, уыцы нæмгуыты къуыззитт даргъбыдирагтæ æмæ сырхкæуæгты аххос нæу, фæлæ, ирон лæджы ном хæссыны аккаг чи нæу, дыууæ хъæуæй дæр ахæм цалдæр къулбадæджы аххос. Мах тыхбонæй бацархайдыстæм, хистæр-

ты коммæ чи нал кæсы, уыцы фæсивæды басабыр кæныныл æмæ даргъбыдирæгтимæ амæй фæстæмæ сабырæй æмæ æфсымæртау цæрыныл. Тагъддæр бафидауыны тыххæй мах тæрхонгæнæг фæлæууынмæ фæсидтыстæм нæ хohaг æфсымæртæм — кæсæгмæ æмæ маххъæлмæ. Уыдоны æнæхæрам тæрхон кæрон сæвардзæн ирон бинонты хъаугъайæн. Хуыцауы раз сæумайы хæс сæххæст кæнынмæ куыддæр æрæмбырд уой райсом мæзджитмæ сырхкъулагтæ, афтæ кæсæг æмæ маххъæл дæр æрбахæццæ уыдзысты сæ дзырддзæутæ хистæртимæ. Ахæм зондыл лæуд у Сырхкъул, æмæ хъуыдагæн кæрон æнæ сæваргæ нæй. Раст у ма ныхас? — адæмы бафарста Инал-хадзы.

— Бынтон раст! — хъуысы мингай адæймæгты хъæлæс.

— Хуыцау, табу дæхицæн! — æхсызгонæй загътон æз. — Уыцы хъуыддаджы уæ кæддæриддæр бафæнда æмæ кæдæмдæриддæр загъат, уым уыдзыстæм уемæ æмæ уæ разæй. Ныр та кæд цыфæнды æнафон у, уæддæр нæ фæллад сыхæмæ суадзыны бæсты цæуæм даргъбыдирæгтæм. Нæ бацыды сæр сын бамбарын кæндзыстæм æмæ, цы сæ зарды ис, уымæ байхъусдзыстæм. Стæй фæсæхсæвæрты ногæй Сырхкъулы сæмбæлдзыстæм, Хуыцауы фæндæй. Ныр та уал хатыркурæг стæм æмæ нын фæндараст загъут.

— Хуыцауы уазæг ут! — загътой сырхкъулагтæ, æмæ нæ бæхты фæрстæ басхуыстам.

Æрмæст хурныгуылдыл аздадысты фæсте Сырхкъулы рæгътæ, æмæ дæлвæзмæ рахызтыстæм. Дардæй æрбазынди Даргъ-Быдыр. Хъæугæроны змæлынц барджытæ æмæ фистæджытæ. Мах куы ауыдтой, уæд нæ, æвæццæгæн, фыдгул æнхъæл фесты æмæ алырдæм апырх сты сæ хæцæн бынæттæм. Æртæ барæджы урс тырысаимæ æрбатындзынц нæ размæ. Махæй дæр æртæ барæджы фæраст уыцырдæм.

Сæ урс тырысатимæ хъæбатыр Куыдзыгусы обауы рæбын бауу сты. Кæрæдзи базыдтой. Даргъбыдирæгтæй иу фæстæмæ атындзыдта сæхионтæм, иннæ дыууæ та махонтимæ æрбацыдысты.

— Уæ фæндаг раст, Хуыцауы уарзон сисыхъæуыккагтæ! Сыхæм хуызæн уазджыты уынд æхсызгон уыдзæн Даргъ-Быдырæн, — загъты хурсыгъд барæг.

— Нæ фембæлд амондджын разынад, — дзуапп радтон æз.

Даргъ-быдыры хъæугæрон рæнхъæй ралæууыд барджыты

дивизионы барц, æвæццæгæн, мах размæ рацыдысты. Мах дæр сæм бахæццæ стæм æмæ иу-дыууиссæдз санчъехы æддæдæр рарæнхъ стæм: цы зæгъдзысты, уымæ æнхъæлмæ кæсæм.

Барджыты дыууæ балы æхсæнмæ рацыди зæронд Бодз, йæ цæсгом æнкъард æмæ сагъæсхуыз.

— Хуыцæутты Хуыцау æвдисæн: ацы худинаггаг хæсты Даргъ-Быдыр ницы аххосджын у, — æнкъардæй дзуры Бодз. — Абон гæрæхтæ кæцæй райхъуысти, уыцы рæгътыл æмбис-бонь онг махонтæй ничи уыди. Зæронд Дзамырз æнцад йæхицæн рывта йæ нартхоры хуым, фæлæ йын Дзуары обауæй йæ мард куы æрхастой, уæд йæ цыппар фырты сæ туг райсынмæ ала-бурдтой. Иннæтæ иууылдæр ам сты æмæ сæм сæхи бахъахъ-хъæнынæй дарддæр ницы фæнд ис. Кæд æмæ нæ мæгуыр къо-натыл арт сæндзарыны зонд æрцæуа искамæ, уæд сар йæ сæр кæндзæни. Кæд æмæ Сырхкъул афтæ æнхъæлынц, æмæ сæ хæст Даргъ-Быдыримæ у, уæд тынг рæдийынц. Гæныстон теп-сыхъойыхъæуккæгтæ сæм систой хæцæнгарз, уымæн æмæ Сырх-къулы фæсивæдæй чидæртæ сæ цæсгом бахордтой, æмæ, арты амæддаг Тепсыхъойыхъæуы мулкæй цы муртæ баззади, уыдон стигъынмæ фæцыдысты. Тепсыхъойыхъæу æнхъæлмæ кастыс-ты уыцы лæгсырдтæн адæмы тæрхонмæ. Фæлæ сын абонь онг иу тæрхонгæнæг нæ разынди, æмæ уæд тепсыхъойыхъæуккæгтæ дæр сæ маст нал баурæдтой, æмæ туг ныккалдис. Мах сын бæргæ дзырдтам, хъуыддаг хæсты онг ма 'руадзут, адæмы тæрхонмæ банхъæлмæ кæсут, зæгъгæ, фæлæ сæ масты фæдыл ацыдысты æмæ нæм нæ байхъуыстой. Кæд нæм ацы худинаггаг хæстæн кæрон сæвæрыны фæнд ис, уæд хъуамæ талынг дæр мацæмæ æрдарæм æмæ æвæстиатæй тепсыхъойыхъæуккæгтæм фæцæуæм, сæ хæцæнтæй сæ арвитæм.

— Махæн нæ сагъæс у ирон адæмы баиргъæвыныл æмæ уый охыл мæлæтмæ дæр цæттæ стæм, — дзуапп ын радтон æз. — Кæд æй Даргъ-Быдыры фæсивæд сæхицæн зыныл нæ баны-майой, уæд нæ фæдыл рацæуæнт рæгътæм, тепсыхъойыхъæук-кæгты асадæнмæ, æмæ уым иумæйаг хъаруйæ бацархайæм хæст бауromыныл. Раст Сырхкъулы уыдзæни хохæгты съезд, æмæ не 'фсымæртæ сæ тæрхон рахæсдзысты. Даргъ-Быдыры йæ къона хъахъхъæнынмæ чи баззайа, уыдонæн та сæ зæрдæ мацæмæ æхсайæд...

Бæхы æрцавтон, æмæ барджытæ мæ фæдыл ратындзыдтой. Дзуары къæдзæхрæбынмæ бахæццæ стæм. Судзынц æртытæ.

Зынынц адамы амæ бæхты æндæргтæ. Тепсыхъойыхъæуккæгтæ сты. Суанг сæм æмбисфæндагæй арвыстон хабаргæнæг дыууæ барæджы. Хабаргæнджытæ æрбаздæхтысты амæ загътой: тепсыхъойыхъæуккæгтæ цыппарсæдайæ — фистæгæй амæ барæгæй — æрæмбырд сты Дзуары цур. Сæ ныхас у райсом Сырхкъулы рæгътæм ныббырсыныл.

Куы сæм баввахс стæм, уæд тепсыхъойыхъæуккæгтæ сæ æртытæ ныууагътой амæ иу ранмæ æрæмбырд сты. Æххæст сæм нæма бахæццæ стæм, афтæмæй æрурæдтам бæхты. Ничи ницы дзуры...

Æппынфæстаг бæхы æрцавтон амæ сæ разы æрлæууыдтæн.

— Уæ изæр хорз... æфсымæртæ!

— Алыбоны æгас нæм цу! — дзуапп радтой тепсыхъойыхъæуккæгтæ. Алкæмæн дæр дзы йæ къухы фондзæхстон, сæ риуыл хъатаратæ.

— Амæй фæстæмæ æнæфыдбылыз куыд уат, ахæм арфæ ракæнæд Хуыцау. Кæд æнафон у, амæ фæндаг уæззау уыди, уæддæр нæ базивæг кодтам амæ мæнæ æрбахæццæ стæм, Дзуары къæдзæхрабын цæй номыл æрæмбырд стут, уый базоньнмæ. Нæ сæр уæ цæмæндæриддæр бахъæуа, уымæ цæттæ стæм.

Тепсыхъойыхъæуккæгты æхсæнæй рацыд уæйыгарæзт лæг амæ сæргуыбыр амæ хъуынтызæй дзурын райдыдта:

— Ам æрæмбырд сты, ацы хъæдай дарддæр цæрæн бынат кæмæн нал ис, уыдон. Æнæхъæн цыппар мæйы дæргъы къæдзæхты æхсæн зылынц, сæ уæззау сахат сын сæ фæсонты хъама чи ныссагъта, уыдоны туг ныккалыны мондагæй. Мæ ныхас у, цæхх амæ кæрдзын бирæ хæттыты иумæ кæимæ бахордтам, уыцы сырхкъулæгтыл. Мæ ныхас у, не 'рдæгсыгъд хæдзæртты хъайвантæ чи ласта амæ дзы Сырхкъулы йæхицæн цæрæнтæ чи арæзта, уыдоныл. Ирон адæм сын цы тæрхон рахæсдзысты, уымæ бирæ фенхъæлмæ кастыстæм, бирæ рæстæг фæурæдтам нæ маст, фæлæ йæ уромын нæ бон нал амæ ардæм æрбацыдыстæм, раст амæ аххосджын чи у, цæргæ амæ мæлгæ кæмæн у, уый тохы быдыры равзарынмæ. Чи зоны, амæ кæмæдæрты нæ фæнд фыдракæндау фæкæса, фæлæ ныл уыцы кæйдæрты зæрдæ куыд хъуамæ фæхуда, кæд амæ нæм æгас Ирыстонæй æрмæст сымах фæзындыстут абон, цавæр бæллæх ныл æрцыди, уый базоньнмæ. Стыр арфæ уын кæнæм, æфсымæртыл уæ нымайæм, амæ нæ бынаты уæхи сæвæрут, цы кæнгæ нын у,

уый нын бацмонут. Уæ тæрхонмæ байхъусдзыстæм æмæ, куыд-дæриддæр зæгъат, афтæ бакæндзыстæм.

— Дæ зардæрыст ныхæстæ тынг раст сты, — дзуапп ын радтон æз. — Уæ маст дæр уын хорз æмбарæм, фæлæ ахæм хъуыддæгтæ тугкалдæй лыгæнгæ не сты. Сыстут уæ хæцæнтæй, Даргъ-Быдырма фæцæут, ахсæв уæ фæллад уым суадзут æмæ уым тæрхоны уынаффæмæ банхæлмæ кæсут. Тæрхоны лæгтæ абон фæдисæй рараст сты Кæсæгæй æмæ Мæхъхъæлæй. Райсом сæ тæрхон рахæсдзысты Сырхкъулы, хъаугъатæн кæрон æрцæудзæн æмæ сабырæй цæрын райдайдыстæм. Ныр та уал Сисыхъæуы фæсивæд ам баззайдзысты хъахъхъæнæг. Ахæм уынаффæ, кæд ыл тепсыхъойыхъæуккæгтæ разы сты, уæд. Куыд уæм кæсы?

Уæйыгарæзт иуцасдæр алæууыд хъуыдытæгæнгæ, стæй сабырæй загъта:

— Разы стæм уæ фæндоныл.

Тепсыхъойыхъæуккæгтæ сæ бæхтыл бабадтысты. Мæ барджытæ та æрфистæг сты æмæ къордтæ-къордтæй æртытæм сæхи байстой.

Тепсыхъойыхъæуккæгтæ сæ фæндаг адардтой. Фæндараст сын загътам.

Бонивайæнтæ ралæууыдысты. Сæууон ирдгæ нымæты дæр хъары. Скæсæны фæфæлурс. Æртыты фарсмæ æрфынæй сты фæллад сисыхъæуккæгтæ, æддæдæр лæууынц хъахъхъæнджытæ. Æрмæст мах цалдæр хистæрæй бадæм арты фарсмæ. Нæ ныхас у, дарддæр куыд кæнгæ у, ууыл.

— Уæдæ афтæ: хурыскастимæ рæгътыл ахиздзыстæм, сырхкъулагты немæ айсдзыстæм æмæ Сырхкъулмæ адардзыстæм нæ фæндаг. Уæдмæ, æвæццæгæн, кæсæг æмæ мæхъхъæл, стæй нæхи хъæуты æрвыст лæгтæ дæр æрбахæццæ уыдзысты. Ныр та уал, Агуыбе, кæстæртæй æртæмæ фæдзур æмæ нæ разæй ацæут. Сырхкъулагтæн бамбарын кæн, тепсыхъойыхъæуккæгты дысон Даргъ-Быдырма кæй арвыстам, уæ фæдыл та мах кæй цæуæм. Фæндараст ут!

Агуыбе уайтагъд райхъал кодта æртæ кæстæры.

Сæргътæ авæрдтой, æхтæнгтæ балвæстой æмæ сырхкъулырдæм фесхуыстой бæхты.

Куыддæр æрбабон, афтæ æртытæ ахуыссын кодтам æмæ бæхтыл бабадтыстæм.

Сæууон хуры тынтæ схъазыдысты митæмбæрзт къæдзæхтыл.

Нæ размæ рæгътыл зынынц иугай сау стъæлфытæ — Сырхкъулы хъахъхъæнджытæ.

Сындаггай хæрдмæ хизæм хохаг нарæг къахвæндагыл. Алардыйы къæдзæхы рæбын фæндаг æртæрдæм фæсаджил. Галиуырдаæм — Кæсæгмæ фæндаг, астауккаг — Сырхкъулмæ, рахизырдаæм — Сисыхъæумæ. Раст ацы ран нæ размæ фæцис Агуыбе. Мæ фæдзæхст сæххæст кодта. Сырхкъулагтæ нæм тынг æнхъæлмæ кæсынц. Агуыбе барджыты æхсæн йæ бынат бацахста æмæ дарддæр араст стæм. Сырхкъулы хъахъхъæнджытæм бахæццæ стæм. Цалдæр санчъехы ма сæм баззадаид, афтæмæй æрлæууыдыстæм.

— Уæ райсом хорз, Сырхкъулы фæсивæд! — радтон сын салам.

— Хорз райсомтæ уыл цæуæд, нæ зынаргъ уазджытæ! — загътой уыдон.

— Цытджын Алардыйы цур фæндаг æртæрдæм кæм фæсаджил æмæ Сырхкъулы æмæ Даргъ-Быдыры зæххыты арæн кæм ис, уым хъахъхъæнджытæ лæууы Сисыхъæуæй. Знон изæрмæ худинаггаджы хæсты кæимæ бацыдыстут, уыдоны та мах арвыстам Даргъ-Быдырмæ. Сымах дæр уæхи бакæнут мах æвджид, уæ хотыхтæ бафснайут æмæ, уазджытæн куыд фæзæгъынц, афтæ нын хъуамæ æгасцуай загъат Сырхкъулы. Абон уæ хъæуы рабаддзысты тæрхоны лæгтæ æмæ, раст кæцы у æмæ галиу, уый æнæхæцæнгарзы æххуысæй сбæлвырд кæндзысты.

Сырхкъулагтæ æнцæд лæууынц æмæ ницы дзурынц.

— Цæй, цæуыл у уæ лæуды сæр? Æви уæ зонд уыйбæрц фæцыд, æмæ цалынмæ Сырхкъулы тæрхоны лæгтæ бадой, уæдмæ дæр уæ зæрды хæцын ис? — бафарстон сæ тызмæгдæрæй. — Кæд афтæ у, уæд уæ зæрдыл бадарут: суанг Даргъ-Быдыры онг сисыхъæуккагтæй дарддæр знаг не ссардзыстут. Сисыхъæуккагтæ та уæ уæхи арæнæй дарддæр ахизын кæй нæ ауаддзысты, уый уын æз хъæддыхæй загъын.

— Хуыцауы хатырæй, разы стæм уæ фæндонимæ, нæ хæцæнтæ ныууаддзыстæм æмæ сымах хуызæн зынаргъ хæларттæн стыр æхсызгонæй æгасцуай загъдзыстæм, — сдзырдтой цалдæрæй.

Сырхкъулы мæзджыты фæз æмæ йæ фарсмæ уынгтæ амызмæлд кæнынц адæмæй æмæ бæхтæй. Цытæ сарæзтон, уыдæтты тыххæй хистæртæн дзуапп раттынмæ араст дæн мæзджытырдæм. Фысымтæй мын иу лæппу адæмы æхсæн

фæндаг гæрды йæ рæмбыныкъæдзтæй, афтæмæй тыхамæлттæй бахæццæ дæн моллойы хæдзармæ. Уайтагъд нын дуар байгом, æмæ мæм мидæмæ фæсидтысты.

Уаты астæу нарæг æмæ даргъ стъолы уæлхъус бадынц дæс æронды.

— Æгас цу, лæппу. Радзур-ма нын, нæ хæрзæгъдау æмæ коммæгæс Сисыхъæуы фæсивæд цытæ сарæзтой, уыдæттæ, — хистæры бынатæй мæм дзуры сæдæаздзыд Хадзы.

Рахиз къухæй хъамайы фистоныл хæцгæ æмраст слæууыдтæн æмæ сын дзуапп радтон:

— Даргъ-Быдыр æлгыстаг кæны, æфсымæрты тут ныкка-лынмæ чи бæллы, уыдоны. Уæ фæсивæдимæ хæцыдысты теп-сыхъойыхъæуккагтæ. Мах сæ хæцæнтæй Даргъ-Быдырмæ ар-выстам æмæ уым æнхъæлмæ кæсынц тæрхоны лæгты æнæхæрам уынаффæмæ. Уæ фæсивæды дæр сæ хæцæнтæй ракодтам. Сырх-къулы æмæ Даргъ-Быдыры арæныл лæууынц сисыхъæуккаг хъбахъхъæнджытæ. Искæмæ уæ адæмы бахъыгдарыны зонд куы æрцæуа, уæд сæ баиргæвдзысты...

Хистæртæ мын раарфæ кодтой æмæ рацыдтæн.

Мæ фысымимæ мæзджыты цур егъау дурмæ схызтыстæм æмæ уырдыгæй кæсæм адæммæ. Алырдыгæй лæууынц гæрзиф-тонг къордтæ. Тырысатыл зынынц ногдзыд мæй æмæ стъалыйы хæрдгæбыд нывтæ. Хъуысы æцæгæлон ныхас, бæхты хуыррыт, цæфхæдты тъыбар-тъыбур, æгъдæнцæйтты зыланг.

Мæнæ адон кæсæг сты. Уæртæ мæхъхъæл æрбацæуынц...

Кæсгæттæн бакастæй сæрæндæр æнхъæл уыдтæн. Уæдæ бæхыл бадгæйæ дæр мæнæ-мæнæ фидауцджын не сты. Ау, адо-ны хæрзаив базадаид æмбисондæн æгас хæхбæсты. Сæ ныхас дæр цыдæр сыфсыфгæнаг, калм хъамылы куы фæцæйхила, на-уæд суадон дуртыл куыд хæл-хæл кæна, уыйау. Мæхъхъæлы бакаст бынтон æндæр у. Сонтарзт, тæлфаг, саухил, гуыбыр-фындз, къæсхуыртæ, сæ ныхас — хъæрæй. Кæсæг — бæзæрхыгдæр, сырхуадул, гæзæмæ бурхил, сæ фæзмæлд уæз-бын, æнæ уæлдай тæлфт.

Дурæй куыд æрцæйхызтæн, афтæ мын фысым мæ рæмбы-ныкъæдзыл æрхæцыд æмæ бафарста:

— Уæртæ уыцы кæсгæттæ цы зæгъынц, уый хъусыс?

— Нæ хъусын. Куы йæ хъусин, уæддæр ын ницы бамбарин.

— Уæртæ уыцы сырхуадул мæсты кæны, хистæртæ, дам, нæ ам дзæгъæлы дарынц, фæлтау, дам, уыцы джауыр чы-

рыстаттæм балабурæм. Æмæ иннæтæ дæр йемæ разы сты.

Стæй уæд иннæ ран мæхъхъæл цы дзурынц, уымæ ныхъхъуыста мæ фысым.

— Уыдон та цы зæгъынц, уый зоныс?

— Цы?

— Уæртæ уыцы фыдцъылыз зæронд хадзы фæрсы, Даргъ-Быдыры æхца, дам, кæм æфснайд хъуамæ уой, стæй сæ сау-джын кæм цæры. Сызгъæрин дзуæрттæ, дам, æм хъуамæ æмбæхст уа. Уый та дын тæрхоны лæгтæ!

Мах та сæм исты хорзмæ æнхъæлмæ кæсæм.

Дурай æрхызтæн æмæ скъолайырдаем араст дæн. Кæцæйдæр хъуысы зарын æмæ къæрцæмдзæгъд.

Скъолайы кæртмæ бацыдтæн. Кæсын, æмæ адæм кæрæдзийы дæлармтты хæцгæ тымбыл ралæууыдысты æмæ заргæйæ зил-дух кæнынц. Астæуай лæууы æмæ Хъуыран кæсы сырхбоцъо зæронд, йæ бухайраг худыл урс цалмæхыз тыхт. Йæ алыварс зилдух цырынæй-цырындæр кæны. Хадзы чиныджы каст фæци, зилдухгæнджытæ сæ фындзтыл ныххæцыдысты æмæ фæсус хъæртæ кæнынц. Стæй уæд хъыллистытæгæнтæ кафыныл схæцыдысты, къæрцæмдзæгъд самадтой, сæ къæхтæй зæхх хойынц, цæст нал хæцы сæ къæхтыл. Сæ цæстæмттæ ныффæ-лурс сты, сæ хид рахъардта. Сæ цæстытæ тæрсынганæн æрттывд кæнынц, уынаргъæгау цыдæртæ дзурынц, фæлæ дзы æз «...Аллах! ..йа ...Аллах!» йеддæмæ ницы иртасын.

Исдуг сæ фæллад суагътой æмæ та кафыныл фæсты. Ка-фынц æмæ кафынц. Сырхбоцъо зæронд сын къухай ацамыдта, æмæ æрлæууыдысты. Иууылдæр иумæ сæ зонгуытыл æрхауд-той, сæ армытæппæнтæ хæрдмæ систой æмæ сæм æдзынæг кæсынц. Иуцасдæр алæууыдысты афтæмæй, «Амен!» загътой, зонгуытæй сыстадысты æмæ фæйнæрдæм фæцыдысты.

Се 'хсæнæй рацыд мæ хъæуккаг æмæ хæстæг Саудзиу дæр, йæ хуыз фæцыди, цæсгомы хид къухмæрзæнæй сæрфы. Фæдзырд-тон æм æмæ мæнырдæм æрбаздæхти.

— Саудзиу, ды дæр зæчыргæнæг сдæ?

— Уæдæ. Кæд нæм æцæг дунейы исты хæрзиуæг æнхъæлмæ кæсы, уæд хъуамæ тынг стыр хæрзиуæг уа, — дзуры мын мæ хъусы. — Кæд ницы, уæд та дзæгъæлы æгæр стыр фыдабон у.

Дуууайæ дæр бахудтыстæм.

Цалдæр сырхкъуладжы нæ цуры æрбалæууыд.

— Цæй, кæд уыдзæни тæрхон? — афарстон сæ æз.

— Тархоны латтæ мидæгæй бадынц æмæ рæхджы рацæудзысты сæ уынаффæ адæмæн фехъусын кæнынмæ. Ныр та уал дæм скъолайы чъылдыммæ зæрæдтæ дзурынц, — мæ цонгыл мын ахæцыд сырхкъулагтæй иу.

Скъолайы къулаңцой дуртыл бадынц зæрæдтæ, сæ акоммæ лæууынц æрыгондæртæ.

— Цæмæн байрæджы кодтай? Не 'мбырд куы ахицæн.

— Ницы кæны, — загъта Инал-хадзы, — нæ уынаффæтæ йын бамбарын кæндзыстæм. — Хуыфæг ыл схæцыд æмæ йæ дзурын нал уадзы. Æппынфæстаг сфæрæзта: — Кæд Хуыцауы бафæнда, уæд ирон адæм абон кæрæдзи бамбардзысты. Фæлæ Дзæуджыхъæуы цалымæ большевиктæ бадынц, уæдмæ бафидауæм æмæ бæстæ басабар уа, уый мæ нæ уырны. Уый æнхъæл чи уыд, æмæ нын уырысы музуккæгтæ хицау суыдзысты. Цы нын хъуамæ æрхæссой хорзæй? Сæхæдæг цы цъыфы бæгъдулæг кæнынц, уымæй дарддæр ницы. Мæнæ ам Ирыстоны пысылмон хъæуты минавæрттæ рахастой Калачы хæххон хицауадмæ дыууæ минавары арвитыны уынаффæ. Куыд зæгъынц, афтæмæй хæххон хицауад уым цавæрдæр бирæуæладзыгон галуанты бады. Уадз æмæ нæм не 'мдин туркæгты æрбарвитой. Кæд нæхи бон ницы у, уæд нын туркæгтæ паддзахиуæг кæнæнт уырысы музуккæгты бæсты. Æнæхæлафы фырттæ нæ сæрыл сбадтысты æмæ хицауттæ схуыдтой сæхи. Раздæр æй зыдтам, хицау чи у, уый, ныр та нын алы уырыссаг æнæхæдзар дæр æлдар у, æрмæст æм фондзæхстон уæд, æндæр. Уадз æмæ нæм турк æрбацæуой. Минавæрттæ уый тыххæй æрвитæм Калакмæ. Фæндаггаг æхца дæр сын ссардтам. Уадз æмæ фæцæуой æмæ уым мах номæй ныхас кæной.

— Хуыцауы куы бафæндид æмæ уæлæ уыцы хæхты чъылдымæй туркæгты сырх худтæ куы разыниккой. Тæккæ уыцы сахат амæлынмæ дæр цæттæ дæн, — бафтыдта ныхасыл æндæр зæронд.

Æртыккаг зæронд цæттæ у пашайы сылдонмæ йæ цыппар чызджы дæр раттынмæ...

Хæлиудзыхæй баззæдтæн. Ахæмтæ фехъусын æнхъæл нæ уыдтæн зæрæдтæй. Цы Хуыцау сæ туркæгтырдæм фæцардыдта? Туркæгты æрбахоныныл æз разы нæ дæн. Цы нын хъуамæ æрбахæссой хорзæй турк, сæхицæн се скаст немцымæ куы у æмæ сæ магуыры гæвз-гæвз куы цæуы. Куы фæзыной, уæд динмæ гæстæ ноджы фæфыдæхдæр уыдзысты ирон адæм

кæрæдзима. Ирыстон бынтондæр дыууæ дихы фæуыдзæн æмæ йе сæфт æрцæудзæн. Æз адæмы баиу кæныныл куы архайын, уæд æндæр чидæр та бынтон иннæрдæм архайы. чи уа, цымæ? Мæхæмæты сæр æмæ йæ ахадгæ ныхас нырæй тынгдæр бæргæ никуы бахъæудзысты. Фæлæ кæм агургæ у? Уый та дын нæ кабинетты бадæг ахуыргонд адæм — дардæй амонынмæ дæсны сты. Кæм бахъæуынц, уым та сæ никуы фендзынæ. Куы æгæр фæразоз ваййынц, куы та æгæр фæсте аззайынц. Кæй ардыд уой ацы зæрæдтæ? Мæ зæрдыл æрбалæууыд, цавæрдæр Шукри-бейимæ фембæлынмæ мæ куыд хуыдтой, уый. Турчы генералон штабы булкъонæй амыдта йæхи, Энвер-паша, дам, мæ йæхæдæг æрбарвыста Цæгат Кавказмæ. Не сразы дæн йемæ сæмбæлыныл. Фæлæ бирæ кæимæдарты фембæлдис. Шукрийы куыст у, æндæр цы!

Цалынмæ уыцы хъуыдытæ кодтон, уæдмæ сырхкъулагтæй чидæр æрбадзырдта:

— Бахатыр кæнут, фæлæ тæрхоны лæгтæ ныртæккæ рацæудзысты. Иууылдæр мæзджитмæ рацæут.

Сыстадыстæм, хистæрты разæй ауагътам æмæ сæ фæдыл ацыдыстæм. Адæм иууылдæр кæрты бамбырд сты æмæ мæзджыты дуармæ кæсынц; уырдыгæй рахиздысты тæрхоны лæгтæ.

— Рацæуынц! — сдзырдта чидæр мæ чъылдыммæ.

Адæм басабыр сты. Минуты фæстæ мæзджыты бæрзонд къæсæрмæ рахызтысты тæрхоны лæгтæ.

Æппæты разæй æрлæууыд мæхъхъæлон кади, йæ фæстæ куыдхистæрæй æрлæууыдыдсты иннæ тæрхоны лæгтæ. Кадийы галиу фарсмæ слæууыд Сослæнбег, тæлмацгæнæг.

Кади йæ сæрыл схæцыд, йе 'нгуылдзтæй боннымайæнтæ æвзаргæ зæрдиагæй дзуры мæхъхъæлонау. Сослæнбеджы къухæй гæххæтт райста, алы хъуыдыйад дæр хицæнæй кæсы. Каст фæцис æмæ гæххæтт фæстæмæ радта тæлмацгæнæгмæ.

— Инш-Аллах! — загътой мæхъхъæл.

Кади Сослæнбегмæ бакаст æмæ уый кæсгонау дзурын райдыдта. Фæлæ бирæ нæ фæдзырдта, афтæмæй гæххæтт рафæлдæхта æмæ йæ кæсгонау бакаст.

— Инш-Аллах! — загътой кæсæг дæр.

Стæй кадийы ныхæстæ иронау рафæзмыдта Сослæнбег. Хохæгтæ кæрæдзи цæмæй уарзой, уый у сæ иумæйаг царды бындур. Хъуамæ алчидæр æнæхинæй æмæ иумæйаг хъарутæй куса хохæгты иумæйаг паддзахад саразыныл. Кади Хуыцауы

фыдæх æфтауы, адæмты кæрæдзийыл чи ардауа, хохаг адæмты хистæрты тæрхоны ныхмæ æрлæууыны ныфс кæмæ разына, уыдоныл.

Уый фæстæ Сослæнбег гæххæтт райхæлдта æмæ алы ныхас дæр дзæбæх куыд хъусой, æфтæ йæ бакасти:

«Худинаггаджы уæззау бонтæ куы ралæууыд, Ирыстоны æфсымæр æфсымæры ныхмæ куы сыстад æмæ æфсымæрты тут ныккалынæввонг куы у, уæд Æппæтаразæг Хуыцауы номæй хæхбæсты хистæртæ уынаффæ хæссынц:

1. Æвæстиатæй кæрон æвæрд æрцæуæд кæстæн, фæндагтæ иууылдæр уæгъдгонд æрцæуæд, фистагæн дæр æмæ барагæн дæр дзы æдасæй ацæуæн куыд уа, æфтæ.

2. Æмхæццæ къамис арæзт æрцæуæд 16 хистæрæй æмæ хохаг бинонты æхсæн кæстæры номы тæккæ аккагдæр чи у, ахæм 10 кæстæрæй. Къамисæн фæдзæхст æрцæуæд, тæрхоны ацы уынаффæйы уагæвæрдтæ иууылдæр æххæстгонд цæмæй æрцæуой, уый.

3. Чи фæмард, уыдонæй алкæй тыххæй дæр марджытæ шæриатмæ гæстæ бафидæд фондз мин сомы, саргъыбæх, æхсаргард æмæ хъама.

4. Биноныг джигулгонд æрцæуæд Сырхкъулы æмæ тепсыхъойыхъæуккагты исбоныл фæхæлофæй гуырысхо кæмæ хауы, æппæт уыцы иннæ хъæуты. Джигулы рæстæг цыдæриддæр ссарой, уыдон иууылдæр æрæмбырд кæнæнт Сырхкъулы скъолайы æмæ сæ фæстæмæ сæ хицæуттæн раттæнт.

5. Тепсыхъойыхъæуы исбонæй цыфæнды дæр кæм ссарой, алы уыцы хæдзар дæр ивар бафидæд дæс мин сомы. Ивары æхца лæвæрд æрцæуæнт Тепсыхъойыхъæуы комитетмæ æмæ сын уый куыд æмбæлы, æфтæ бауынаффæ кæнæд.

6. Хистæрты æппæтхохаг тæрхондоны номæй кусæг къамисы уынаффæтæ æнæмæнг æххæстгæнинаг сты алкæмæн дæр.

7. Хицæн адаймаг уа æви æнæхъæн хъæубæстæ хистæрты тæрхондоны ацы уынаффæйы домæнтæ куы нæ сæххæст кæной, уæд нымад æрцæудзысты хохаг адæмты знагыл æмæ карз æфхæрд байафдзысты фехсыны æмæ хъæу фехалыны онг.

8. Ацы уынаффæ хъуамæ æххæстгонд æрцæуа 10 июлы 12 сахатмæ. Уыцы æмгъуыдмæ Сисыхъæуы æмæ Даргъ-Быдыры арæныл Челеметы обауы цурмæ ногæй æрæмбырд уыдзыстæм кæронбæттæн уагыл бафидауынмæ».

Сослæнбег гæххæтт каст фæцис æмæ загъта:

— Тархондоны уынаффæ фехъусын кæныны тыххæй тæккæ абон хабархæсджытæ арвитдзыстæм æппæт хъæутæм дæр.

— Инш-Аллах! — ногæй загътой адæм.

Фынджы уæлхъус æнакæрон сидтитæ фæбадыны фæстæ алчи йæ бæх бацагуырда. Кæстæр фысымтæ сæ скъолайы цурмæ æрбакодтой. Уазджытæ бæхтыл бабадтысты. Мæзджыты галиу фарс æрлаууыдысты ир, йæ рахиз фарс — кæсæг æмæ махъхъæл.

Сыбыртт никацæйуал хъуысы.

Мæзджыты къасарыл лаууынц Сырхкъулы хистæртæ. Се 'хсәнæй рахызт Инал-хадзы. Йæ урс боцъо æрсæрфта æмæ уазджытæн загъты:

— Хуыцауы хорзæхæй хайджын ут! Уæ даргъ фæндагыл уæ фæндараст фæкæнæд!

— Инш-Аллах! — дзуапп дæттынц барджытæ, æмæ цафхæдты тъыбар-тъыбураей фæсивæды зарынаей байдзаг бæстæ.

Уазджытæ сæ фæндаг адардтой, мах дæр сæ фæдыл араст стæм афæндараст кæнынмæ...

Хъæбатыр Берды ингæнмæ бахæццæ стæм. Бынаей, лænкауы фæсте аздади Сырхкъул.

Зарæг нал хъуысы. Фæсивæд сæхи мидæг базмæлыдысты: æнхъæлмæ кæсынц, хистæртæ сын бæхыл хъазыны бар кæд ратдзысты, уымæ. Рæстæгмарæнæн чи йæ хотыхтæ дзæбæхтæ кæны, чи цухъхъайы фæдджитæ ронбасты тъыссы, чи æгъдæнцайттæ фæлвары. Алчидæр бæллы иннæтæй сæрæндæр æмæ дæсныдæр барæг разынынмæ, йæ кой суанг сыхаг адæм-тыл айхъуысид.

Уынгæг комæй рахызтыстæм. Фæндаджы дыууæ фарсы пыхсы бын фесты. Нæ сæрма æгомьыг къæдзæхтæ, разæй та цъæх-цъæхид дары парахат лænкау.

Фæндагтарон хæрдмæ фæцыди хибар къæдзæх. Йæ тæккæ цъуппыл бады цæргæс — дзæмбытæ дуры ныссагъта, бырынкъ-джын сæр бæрзонд систа, дард кæдæмдæр æдзынæг кæсы. Кæд, мыййаг, ацы къæдзæх ардæм, быдырма, уæлæ уырдыгæй, æврагъты уæлейæ, æрхауд æмæ уым уыди цæргæсы цæрæн, уым арвыста йе 'взонджы бонтæ, кæд, мыййаг, йæ фыццаг стугхыты æвдисæн у.

Æвиппайды адæмы æхсәнæй къуыззитгæнтæ ратындзыдта зæронд хадзы æмæ йæ ных комкоммæ къæдзæхмæ сарæзта.

Барджытæ базмæлыдысты. Алчидæр æмбары — бæхыл хъазт райдыдта, фæлæ зæронд Хадзы, бæхы тæнтæ схойгæ, кæдæм тындзы, уымæн ници ницы зоны.

Æз кæсын цæргæсмæ. Уæлæврагъты паддзах батыхсæгау кодта, йæ базыртыл схæцыд æмæ хæрдмæ стаhti. Фæлæ уайтагъд фæстæмæ йæ бынаты æрбадти, чи мæм хъуамæ йæ ныфс бахæсса, зæгъгæ. Цæст нæ ныкъулгæйæ кæсы барæгмæ, Хадзы къæдзæхмæ бахæццæ, тæхгæ-тæхыны фыдæлтыккон хъырмаг хуымпырæй фелвæста, уæлгоммæ хауæгау бæхы синтыл æрфæлдæхт æмæ ныннæрыд гæрах. Къæдзæхы цъупп фæздæджы бын фæцис, фæлæ йæ цæсты фæныкъуылдмæ дымгæ ахаста, æмæ иууылдæр федтой: къæдзæхы фахсыл тугвæд уадзгæ цæргæс æнæуынæрæй æртылди айнаджы рæбынмæ.

Хадзы та, цыма ницы æрцыд, уыйау фæстæмæ саргъыл фегуыр æмæ йæ бынатмæ æрбаздæхт.

Дисы æмæ цины хъæртæ хъуысы алырдыгæй.

Хадзы нæма æрбахæццæ, афтæ æндæр урсбоцъо зæронд йæ бæх фæцарæзта къæдзæхырæм. Къæдзæхы тæккæ рæбыны æхсаргард ферттывта æмæ иунаг тыхджын цæфæн цæргæс дыууæ дихы фæцис.

Æмæ та йæ бæсты дыууæ урсбоцъо зæронды къæдзæхы рæбынмæ атындзыдтой. Æзфæраздæронæй æгъдæнцæйттыл æрæнцадысты, цæргæсы фæйна æмбисы фелвæстой тæхгæ-тæхын, уæлиау сæ систой æмæ фæстæмæ æрбатахтысты.

Хистæры æнцъылдтæ цæстгом мидбылхудтæй барайдзаст, афтæмæй сæм кæсы. Йæхицæн бæхыл хъазын йæ бон нал у, сæдæ азы уаргъæй йæ астæу фæкъæдз, йæ царды бонтæ æнæхъанæй дæр балцыты æмæ стæрты арвыста. Дыууæ зæронды йæ тæккæ раз дзыхъурæд æркодтой бæхты æмæ цæргæсы æмбистæ хистæры къæхты бынмæ æрæппæрстой. Хистæр сæ сисынмæ æргуыбыр кодта, фæлæ уайтагъд фæстæмæ саргъыл абадт. Йæ цæстгом фæтар, сæр риуыл æрхауд æмæ йæ цæссыгтæ æркалдысты.

Сыбыртт никацæйуал хъуысы, афтæмæй дарæм нæ фæндаг. Хистæр æвиппайды йæ бæх фæурæдта, уымæл цæстытæй хæрдмæ скаст, арф ныуулафыд æмæ æнкъардæй зæгъы:

— Тæхуды, цытджын Хуыцау мын ахæм амонд куы раттид, æмæ мæ хъысмæт ацы цæргæсы хуызæн куы разындаид. Æврагъты паддзах цы уыди, уымæй баззад йæ фæстаг боны онг. Йæ ныфс цæмæй асætта, ахæмæй ницы разынди дунейы

мидæг. Йæ мæлæты сахат дæр ницæмæй фæтарст æмæ мæрдтæм бацыд æнæбасæттонæй. Æз та? Æппындæр кæй ницæмæнуал бæззын, уый мæхицæй хуыздæр ничи зоны. Цы сты мæ ивгъуыд бонтæ? Цæмæ мæ хъæуынц мæ кæддæры рæстæджытæ, мæнæй уый — Нуцал, имам Шамилы хъæбатыр хæстонтæй куы уыдтæн, джауыртæ мæ æмризæджы куы рызтысты, тæхгæ-тæхыны уæлбæхæй фыс дыууæ дихы куы кодтон æхсаргарды иунæг цæфæй, Аргъуын æмæ Сунжæйы хъазахъхъ Нуцалы коймæ мысты хуынкъ туманæй куы агуырдтой, уыцы замантæ? Ныр та? Ныр та — цармы мидæг зæронд стæджы гæбæзтæ. — Бæхы ехсæй æрцафта æмæ йæ сабыргай аскъæрдта.

Фæсивæд та бæхыл хъазынай нал æфсæдынц. Чи тæхгæ-тæхын зæххæй фелвасы æвзист æхца, чи нысан къуыры, æзсарндæрæй бæхыл куы разырдæм абады, куы фæстæрдæм. Бæстæ хъæрахст æмæ къуыззитт ссис.

Афтæмæй бахæццæ стæм иры, кæсæджы æмæ мæхъхъæлы арæнмæ. Уазджыты хистæртæ æрлæууыдысты æмæ сæхионты дардæр ауагътой, мах та арæныл æрурæдтой. Æрфистæг стæм æмæ уазджыты хистæртæ цы зæгъдысты, уымæ æнхъæлмæ кæсæм.

— Хуыцау уын арфæгæнæг фæуæд, Кавказы хъæбултæ, уе 'фсымæртæн стыр æгъдау кæй радтат æмæ нæ кæй бабуц кодтат, уый тыххæй, — зæгъы Нуцал. — Нæ арæны онг нæ æрбахæццæ кодтат æмæ ацы ран уазджытæ нал стæм. Бузныг уын зæгъæм, æмæ уæ алчи йæ хæдзарыл дзæбæхæй сæмбæлæд.

Уазджытæ къæдзæхы аууон цалынмæ фесты, уæдмæ банхъæлмæ кастыстæм, бæхтыл бабадтыстæм æмæ нæ фæндаг радардтам.

Бон дзæвгар акъул æмæ сырхкъулагты нæ фæстæ рацæуын нал бауагътам, уæ салам бирæ сын загътам æмæ къахвæндагыл комкоммæ нæхимæ раараст стæм.

VII

Хъæубæстæ цæттæ сты хосгæрдæнтæм. Хатгай сæм ныхас рауайы Челеметы обауы цур хохæгты фидæны съезды тыххæй. Куыд æнхъæлмæ кæсынц, афтæмæй съезд хъуамæ æххæстæй дæр бафидауын кæна пысылматты æмæ чырыстæтты.

Хистæр тæрхоны лæгтæ цы къамис равзæрстой, уый, дам, æнтыстджынай кусы. Æз дæр арæх хъуыды кæнын фидæны съездыл æмæ хатгай сдызæрдыг вæййын: мыййаг, адæм куы

фæфыдæнхæл уой æмæ æппындæр куы нал æууæндой алыхуызон тæрхондæттыл æмæ съездтыл.

Бонтæ аивгъуыдтой æмæ та съезд дæр æрхæццæ. Изæраймæ хæларттæй кæуылдæрты æрзылдтæн. Бафæдзæхстон сын, райсомæй аст сахатыл мæзджыты цурмæ куыд æрæмбырд уой æмæ иумæ куыд ацæуæм, афтæ.

Суанг сæумæйæ райдыдтой ирон адæм алы хъæутæй Челеметы обаумæ æмбырд кæнын. Уалынмæ æрбахæццæ сты мæхъхæл дæр сæ кадиимæ. Чысыл фæстæдæр сæ æрбайæфтой кæсæг. Æппаты фæсте фæзындысты сырхкхулагтæ, Тепсыхъойыхъæуы зарæдтæ æмæ даргъбыдирæгтæ. Бафидауын æппатæй тынгдæр кæмæн æмбæлы, уыдон сеппаты фæстæ кæй æрбацыдысты, уый мын фæхъыг. Поджы хъыгдæр та мын фæцис, Тепсыхъойыхъæуæй æрмæст зарæдтæ кæй æрбацыдысты, уый. Сæ фæсивæд хуыздæр кæм хъуамæ уой?

Хистæртæн кæттаг байтыгътой обауы рæбын. Дæргъæй-дæргъмæ фынгтæ рацарæзтой, паракатæй сыл æрæвардтой хæрд æмæ нозт. Бафидауыны фæстæ минас та куыннæ æмбæлы.

Хистæртæ аууоны рабадтысты, æмæ сæ тæрхон райдыдта. Адæм алырдæм апырх сты.

Обауы сæрмæ схызтæн æмæ уырдыгæй фæлгæсын. Дуне адæм. Къордтæ-къордтæй лæууынц сæ сахсанæвард бæхтæм хæстæг. Марадз æмæ йæ базон, цавæр хъуыдытæ сæм ис. Æнкъарын æй: кæд сæ туг иу у, уæддæр æргомзæрдæ не сты. Кæдæй-уæдæй кæрæдзийы уынаæм, зæгъгæ, цины мидбылхудт никæй цæсгомыл хъазы. Уый нæ, фæлæ цыма кæрæдзийыл æууæндгæ дæр нæ кæнынц, афтæ мæм кæсы. Æрмæст нæхи сисыхъæуккагтæ иу къордæй иннæмæ цæуынц, салам сын дæттынц, бацин сыл кæнынц, хъазæн ныхас æппарынц. Нæ бæхтæ та æнæ сахсан, æнæ æндæрæй æнцæд сæхицæн хизынц цæугæдоны быттыл.

Мæнмæ та афтæ кæсы: зарæдтæ цасфæнды куы дзурой, тæрхонæ лæгтæ цыфæнды уынаффæтæ куы хæссой, уæддæр адæмтæ æмуд никуы æруыдысты. Хохæгтæн сеппæтæн дæр иумæйаг карз знаг куы разына, пысылмон ирæттæн дæр æмæ чырыстон ирæттæн дæр, мæхъхæлæн дæр, цæцæнæн дæр, кæсæгæн дæр æппатæй зынаргъдæр цы у, уыдæттыл йæ чызи къыхæй куы æрлæууа, æрмæстдæр сæм уæд сæвзæрдзæн æфсымарон æнкъарæнтæ иумæйаг знаджы ныхмæ тохы...

Зæрæдты æхсанæй иу рацыд æмæ адæммæ сеппæтмæ дæр

обауы цурмæ фæсидти хистæрты уынаффæмæ байхъусынмæ.

Адам базмæлыдысты. Мингайттæй алырдыгай æрбацауынц обауы рæбынмæ. Иууылдæр басабыр сты, кæсынц обауы сæрмæ.

Уалынмæ обауыл фæзындысты кади æмæ тæрхоны лæгтæ, семæ ис тæлмацгæнæг Сослæнбег дæр.

— Дзæуджыхъæуæй æрцыдысты облæсты хицауады дыууæ минавары, — загъы Сослæнбег. — Хистæрты хъуыдымæ гæстæ сæм байхъусын æмбæлы.

Хистæрты чылдымæй дыууæйæ рацыдысты пинджакты æмæ къепкасты. Фæсивæды хъуыр-хъуыр ссыди, сæ уынæр тынгæй-тынгдæр кæны, сæ хъæр йеддæмæ ницуал хъуысы.

— Гадзрахатæй цæуджытæ ахъуыдыты уæнт ардыгай!..

Чидæртæ сæ фондзæхстæттæ сæргъæвтой. Зæрæдтæ æрцауæг уазджытæн фæтарстысты æмæ сæ алыварс æрлæуыдысты.

— Цы хабар у? Цы уæ зæрдæмæ нæ фæцыди? Чидæртæ топп цæмæн сæргъæвтой? — хистæрты æхсæнæй рацыд æмæ нæргæ хъæлæсæй бафарста къæдзæхыйас Темболат.

Фæсивæд æрсабыр сты, фæлæ сæ Темболатæн дзуапдæттæг нæ разынди. Уалынмæ адæмы æхсæнæй рахызт иу ацæргæ лæг æмæ хъæддыхæй загъта:

— Ацы æмбырды бынат нæй, йæхи гуылы бын чи æндзары, æцæгæлон музуккагты чи æрхуыдта æмæ сæ хохæгтæн падзахæй чи сæвардта, уыдонæн. Мæнæ мах иууылдæр курæг стæм: кæцæй æрцыдысты, уырдаæм сæ фæстæмæ арвитут æвæстиатæй. Хуыцауы бафæндæд æмæ уал мæнæ нæхи мидæг бафидауæм ам, стæй уæд æндæр ныхас уызни уыдонимæ дæр æмæ нын паддзахиуæг кæнынмæ чи хъавы, уыдонимæ дæр.

Хистæртæ батыхстысты æмæ цæуылдæр сусу-бусу кæнынц. Æрцауæггæгтæ та талф-тулфæй бæхтыл абадтысты æмæ цалдæр хъахъхъæнæг барæгимæ уым дæлæмæ ныййарц сты æфсæнвæндаджы станцæйырдаæм фæндагыл æмæ уайтагъд рыдзы аууон фесты.

Бæстæ басабыр æмæ кади араббагау дзурын райдыдта:

— Ардаæм, хъæбатыр Челеметы номыл амад обауы рæбынмæ æртахтыстут сымах, хæххон цæргæстæ, æфсымармарæн хæстæн мыггагмæ кæрон сæварынмæ, кæрæдзийы къухтæ райсынмæ, хæларæй æмæ уарзонæй цæрыны тыххæй ард бахæрынмæ. Абонны бон уæ алкæй зæрдæйы дæр тæккæ стырдæр цины æмæ

амонды бонай баззайæд. Уæ хистæртæ ныртæккæ сыхах номæй Хуыцауы раз стыр ард бахордтой амæй фæстæмæ кæрдзийыл иузæрдионæй æмæ æфсымæртау цæрыны тыххæй. Сымахæн та Дунедарæг уыйбæрц хъару раттæд, æмæ Ахæрæты бонмæ дæр иузæрдион куыд разынат нæ ардбахæрдыл. Хæхбæсты уæззау рæстæджытæ кæй скодта, уымæ гæстæ нын кæрæдзийы арæх уыныны фадат нæй, фæлæ кæддæры фыдгулты æхсæн дзырдагæй цыдæриддæр баззади, уыдæттæ тæрхоны лæгты æвзæрст къамис кæронмæ ахæццæ кæндзæн. Ныр та уал нæ фысымтæ амонджынæй баззайæнт, уазджытæ та фæндараст уæнт!..

Уазджытæ дæр æмæ фысымтæ дæр сæ бæхтыл бабадтысты æмæ, фæндаг адарыны бар кæд ратдзæни хистæр, уымæ æнхъæлмæ кæсынц. Уалынмæ обауыл фæзынди Темболат, йæ къухы егъау кæхц. Бæгæныйы кæхцыл уæлиау схæцыд æмæ кувын райдыдта:

— Кæрæдзи æмбаргæйæ æмæ æфсымæртау куыд фæцæрат амæй фæстæмæ, нæ хъæбатыр фæсивæд, Хуыцау уын уыцы амонд раттæд! Уæ зæрдæ цытджын Хуыцауыл, фыдыбæстыл æмæ уæ сыгъдæг æфсармыл макуы сивут. Ирон адæмы бафидæуын кæнынмæ Кавказы алы кæрæттæй чи æрбахæццæ, уыдонæн æмбæлгæ арфæтæ ракаеныны фæг ныхæстæ мæнмæ нæй. Фæлæ уын мæ бæсты иунæг цытджын Хуыцау фæуæд арфæгæнæг! Уастырджийы уазæг ут кæддæриддæр!

Темболат бæгæныйæ ацахуыста æмæ йæ кæстæр барджытæм алæвардта. Уыдон Уастырджийы зарæг систой, бæгæныйы кæхц къух-къух ацыди æмæ фæстæмæ афтидæй схæццæ Темболатмæ.

Уазджытæ сæ бæхты басхуыстой æмæ сæ фæндаг адардтой, рыг сæ сæрма сбадти. Мах дæр сæ арæны онг афæндараст кодтам æмæ фæстæмæ раздæхтыстæм.

Зæрдæ ницæмæй барухс. Цыма фæфыдæнхъæл стæм, афтæ мæм кæсы. Съездæй цас æмæ цас ныфсытæ æвардтам нæхицæн, цас хъарутæ æмæ тыхтæ бадомдта. Ау, уыдæттæ дзæгъæлы разындысты?

Фæлæ уæддæр адаймаг йæ зæрдæ дары хуыздæр рæстæджытыл, кæд нæ магуыр хохаг къæсмæ дæр удæнцой цард æрцауид искæд заман. Сæргуыбырæй бадынц сæ бæхтыл мæ фарсмæ нæ хъæуы фæсивæд. Æрхæндаг сагъæстæ æвдæрзынц уыдоны дæр. Æнкъард хъуыдытæ фæтардтон æмæ бæхы тæнтæ мæ зæвæттæй балхъывтон. Бæх фæстæлфыд æмæ уыциу тæррæтт аласта размæ...

Размæ!

Хъаугæроны бæхты цыд фæсабырдæр кодтам æмæ куыд æмбæлы, афтæ сындæггай бахызтыстæм уынмæ. Мæзджыты цур кæрæдзийæн хæрзбон загътам æмæ алчи йæ хæдзармæ араст.

Иу дæс саргъæвæрд бæхы дардмæ фæдтон нæ дуармæ. Цыдæр бæллæх кæй æрцыд, уый уайтагъд бамбæрстон. Мæ хъустыл ауадысты сылгоймæгты æрдиаг æмæ хъарджытæ.

Нæ дуармæ саргъæй æргæпп кодтон. Мæ размæ фæцис Осмæн. Йæ хуыз фæлыгъд, йæ зыр-зыр цауы.

— Цы хабар у? — афарстон æй сонтæй.

— Фаризæты аскъæфтой, — æнæбары сдзырдта Осмæн. — Мах та ма дæм фæдисон арвыстам.

Ныууынаргъыдтон æмæ, мæ дæндæгты къæс-къæс куыд ссыди, уый мæхæдæг дæр нæ бамбæрстон. Дзагъырдастæй лæугæ баздадтæн, Фаризæты, мæ сызгъæрин хойы? Мæ рæсугъд Фаризæты! Чи?..

Чи уыдаид, уый бамбæрстон. Фæлæууæд, фæлæууæд, æндæр ницы!.. Хурхуадындзтæ мæстæй адæнгæл сты.

— Нæ хæстæджытæ æмæ хиуæттæ иууылдæр æрбамбырд сты, — дзуры дарддæр Осмæн, фæлæ йæ æз дзæбæх не 'мбарын. — Уæртæ кæрты тæрхон кæнынц, фæдисы кæцырдæм цаугæ у, ууыл...

Кæронмæ дæр æм нал байхъуыстон, афтæмæй кæрты фæмидæг дæн.

Хæстæджытæ æмæ хæлæрттæ къордтæй лæууынц дæлбазыры, хæдзарæй хъуысы сылгоймæгты æрдиаг.

Нæлгоймæгтæ мæн куы ауыдтой, уæд цыма исты азымджын сты, уыйау сæ сæртæ æруагътой. Мыггаджы хистæр Биберды фæндæй фæдисæттæ арвиттæ сты цыппарырдæм. Мæнæн цаугæ у Куырттатмæ: скъæфæджы къабæзтæй уым бирæ цæры.

Дуарæй ракасти кæуындзаст Дзыги, йæ цæсгом тындтытæ, тугай хъуæттæ, дзыккутæ пыхцылæй зынынц сæрбаттæны бынæй. Ракаст æмæ уайтагъд фæстæмæ хæдзары фæмидæг.

— Мæ къона куыд бабын, хæдзархæлд куыд фæдæн! Дæдæй фæкæнон, дæдæй! Ныр ма куыд цæрдзыстæм, сау бон ныл куы бакодта! Дæ-дæй, дæ-дæй! — хъуысы сылгоймæгтæй кæйдæр хъарæг. — Мæнæ нæ худинаджы хъæр куыд айхъуысти! Ныр цы кæнæм, цы фæуæм? Нæ чызджыты дзæбæхдæр куыйты амæддаг куы бацис... Дæдæй, фæкæнон, дæдæй... Чи у нæ марæг, нæ тыхгæнæг? Нæ дуæртты ауайын дæр чи нæ уæндыди, уыдон.

Сæ сау бæрзæйæ цагъайраджы æфсондз нырма знон кæмæн рафтыдтой, уыдон. Знон дæр ма адæмæн хынджылæггаг чи уыдис, уыдон. Дæ-дæй, дæ-дæй!.. Мæнæ цы рæстæг скодта, мæнæ! Æнæхсад хуытæ æмæ сæ хъыбылтæ сæхи уæздан саг-тимæ абарынмæ хъавынц. Худинаг æмæ аллайаг! Хур куыннæ бамынаг ваййы æмæ дуне саудалынджы куыннæ аныгъуылы? Худинаг æмæ аллайаг! Ныр цы кæнæм? Ныр цы кæнæм?.. Дæ-дæ-дæй, дæ-дæ-дæй!..

Цалынмæ барджытæ къордгай алырдæм атындзыдтой, мæнæн та æндæр бæхыл саргъ цалынмæ æвæрдтой, уæдмæ мын хабар куыд рауади, уый радзырдтой...

Не 'рвадæлты лæппу Хъанымæт нæм æрбацыд, нæ фыдыхо Дзан, дам, Фаризæтмæ сæхимæ дзуры. Уырдаг дæр æй мæхæдæг акæндзынæн æмæ фæстæмæ дæр, зæрдæ бавæрдта Хъанымæт. Дзан нæхи уынджы цæры, цалдæр хæдзары дæлдæр. Фаризæт Дзантаг ацыди, Хъанымæт та цыдæр æрбацы. Талынг кæнын райдыдта. Фаризæт батыхсти. Хъанымæт нæй æмæ нæ зыны. Фаризæты нæхимæ чи æрхæццæ кодтаид, ахæмæй ничи разынди хæдзары. Бынтон куы баталынгуйы тасæй Фаризæт Дзанты дæсаздыд Аслæнбеджы къухыл ныххæцыд æмæ нæхимæ рараст сты. Куыддæр Дзанты дуарæй рахызти Фаризæт, афтæ сæ фарсмæ æдзæрæг хæдзары кæртæй фондз барæджы рагæпп ластой. Сывæллоны иуварс асхуыстой. Фаризæтмæ фæлæбурдтой, цыллæ хызы йæ батыхтой æмæ сбастой. Барджытæй йæ иу бæхы рагъмæ сæппæрста, иннæ йыл хæцы, афтæмæй сæ фæд дæр нал разынд. Æрмæст ма дыууæ хъæры сфæрæзта Фаризæт: «Оу-уа!.. Оу-уа!..» Уыйадыл ын йæ дзых ахгæдтой. Аслæнбег скъæфджыты къухæй йæхи ратыдта æмæ цъæхахстæнгæ уынджы стырындз: «Фæдис! Фæдис!.. Фаризæты аскъæфтой!.. Фæдис!..»

Сыхагæй, хæстæгæй бæргæ фæфæдис сты, фæлæ скъæфджытæн сæ фæд дæр нал разынд.

Скъæфджытæн хæрзгæнæг Хъанымæт кæй фæлæууыд, уый мын æппындæр гуырысхойаг нæу. Фаджысы рагъ... Йæ хойы ауæй кодта. Мæ къухы куы бафтид, уæд æй гæбазгай фæйнæрдæм бæргæ арæдувин.

Кæддæр кадетты корпусы ахуыр кодта Хъанымæт дæр, фæлæ йæ уырдыгæй фæтардтой æмæ дзы дзæгъæлдзу рауад. Æхца самал кæныны охыл давыныл дæр, фæливыныл дæр, хæстæг къабазы асайыныл дæр нæ бацауæрддзæн. Ахæм дзæгъæлдзутæ

на мыггаджы дзæвгар ис. Хуымæтæг адæмæй уæздæттæм арæхдæр сты цæмæдæр гæстæ.

Сылгоймæгты хъарæг ноджы хъæрдæрæй райхъуысти:

— Кæрæдзийы туджы мæцгæ фæцæуæнт, мах чи бабын кодта. Мæрдты сæ фыдæлтæн хæрæджы сæртæ хæринаг фæуæнт! Зындоны арты сæ басудзæд Барасты! Уæлæуыл цард макуы фенæнт æмæ сыл Хуыцау йæ уæззау бæллæх фæвæрæд фыдæй-фыртмæ! Сæ мады æхсыры цъыртт сын хæрам фестæд! Аларддзийы амæддаг фæуæнт!.. Дæ-дæ-дæй!.. Дæ-дæ-дæй!..

Сæ сæрыхъуынтæ тонынц, сæ рустæ рæдувынц, сæ сæр æмæ сæ риу, сæ уæрджытæ тымбыл къухæй хойынц.

Бæхтæ цæттæ сты. Нæ кæртæй адард стæм, уæддæр ма нæ фæстæ хъуысынц сылгоймæгты хъарджытæ.

Æрæхсæв. Сыгъдæг арвыл стъалыты тыбар-тубур цæуы. Нæ сæрма арвы иу кæронæй иннæмæ зыны Æрфæны фæд. Гыццылæй мын мæ фыд афтæ дзырдта, цавæрдæр Æрфæн, дам, уæларвæй хъæмп радавта æмæ йын лидзгæ-лидзыны акалди. Уыцы хъæмпы фæд, дам, баззади арвыл. Рахизырдыгæй та зынынц Æхсæз хойы, æвдæмы агурæг фæцæуынц.

Мæй нæма скасти, фæлæ стъалыты мынæг рухсмæ дæр фæндаг дзæбæх æвзарæм. Фæндаджы фæйнæ фарс тархъæдæй лæууынц нартхоры хуымтæ, дзыкку æппарын райдыдтой. Рог дымгæмæ сæ сыбар-сыбур райхъуысы.

Фæлæ мæн нæдæр стъалытæ æндавынц, нæдæр нартхоры хуым. Мæ маст ныддæнгæл риуы æмæ ныртæккæ æддæмæ рарæдудзæн. Цыма æгæр сындаг цæуæм, афтæ мæм кæсы, æмæ та бæхы фæрстæ басхойын. Карабин мæ дæлармы ныххъывтон. Мæ рахиз фарсыл у ронæй ауыгъд — абырæг Зелимхан æй куыд дардта, афтæ. Рон æвæрд у галиу уæхскыл, карабин та — рахиз фарсыл ауыгъд, фæцаразынæввонгæй. Мæ саулохаг размæ тæхы, йæ къæхтæ цыма зæххыл уæвгæ дæр не 'ндæвынц, уыйау, хъустæ йæ сæрма æлхъывд, йæ улæфт рог. Ме 'мбæлтгæ мæ тыххæйты æййафынц, сæ бæхты хуыррыт хъуысы. Хаттæн æгъдæнцæйттæй кæрæдзи бакъуырынц æмæ сæ дзинг ссæуы. Ахæм дугъæй бирайы фаг не суыдзысты нæ бæхтæ. Сабырдæр ауагътон мæ саулохаджы. Коммæ рæвдздæр куы бахæццæ уайккам. Хæлæрттæ мын дзы ис, æмæ нын баххуыс кæндзысты...

Æртæ сахаты фескъæрыны фæстæ доныбыл æрлæууыдыстæм. Нæ фæллад иучысыл суагътам æмæ та ногæй бабад-

тыстæм бæхтыл. Хохрæбынмæ бахæццæ стæм. Нартхоры хуымтæ фæсте аздадысты. Сæ басты разынди пыхсбын. Куыд фалдæр, афтæ пыхс у бæрзонддæр æмæ бæзджындæр, æрмæст нарæг фæндаг цæуы йæ астæуты. Цæлхыдзаг мæй скасти, æмæ стъалытæ йæ рухсы аныгъуылдысты. Хæхтæ нæм бæрзонд пыхсбынæй нæ зынынц, фæлæ хæстæг кæй сты, уый бæрæг у: комы сатæг улæфт цæстомыл æмбæлы.

Кæмдæр фæрсырдыгæй, пыхсбыны астæуæй, райхъуысти бæхы мынæг мыр-мыр.

— Сабыр! — сдзырдтон æз æмæ бæхы æрурæдтон. Иууылдæр æрлæууыдыстæм.

Мыр-мыр ногæй райхъуысти.

Фæдисæттæ мæ алыварс амбырд сты. Цы стæм, уымæй хъус фестæдыстæм.

— Пыхсыты чидæр ис, — сдзырдтон сабыргай. — Бæхтæй æрхизут æмæ сæ Батыразы æмæ Сослæнбеджы бар уадзут, нæхæдæг пыхсытæ басгарæм. Æз комкоммæ бацæудзынын, сыхах та иу фондз сардзыны æддæдæрты æрзилут рахизырдыгæй æмæ галиуырдыгæй. Куы ныхситт кæнон, уæд мæнырдæм æрбамбырд уыдзыстут.

Цухъхъаты фæдджитæ ронбасты атыстой, фондзæхстæттæ сæ къухы, афтæмæй ме 'мбæлттæ иугай-иугай пыхсыты аныгъуылдысты. Кæйонг сын загътон, уыйонг цалынмæ бахæццæ сты, уымæ банхъæлмæ кастæн. Цалдæр минуты аивгъуыдта. Сыф-тæрты сыбар-сыбур цæуы дымгæмæ. Никацæй ницы хъуысы.

Афон у мæхицæн дæр. Пыхсытыл фæйнæрдæм ахæцыдтæн æмæ фæхылын. Хæлафы уæрджытæ уайтагъд ауымæл сты æмæ узал буарыл сæмбæлди. Хылын æмæ хылын. Сындз мæ армы фæлмæны ныссагъди. Къухæй йæм нæ арæхсын æмæ йæ дæндагæй стыдтон. Æхсары къалиу мын мæ цæстом ныцъ-цьыкк ласта. Къалиуыл иуварс ахæцыдтæн æмæ дарддæр хылын.

Æвиппайды мæ тæккæ цур ссыди бæхы мыр-мыр. Къалиуты æхсæнæй разынди æрдуз. Мæйрухсмæ ауыдтон: æрдузы астæу йæ сæр бæрзонд систа тарсырх уыр, къæдзил ныттынг, йæ хъустæ — нæ бæхты кæм ныууагътам, уыцырдæм арæзт. Раззаг къахæй зæхх æрхойынын фæлвары, фæлæ йæ сахсæн нæ уадзы. Æрдузы кæрон къудзиты аууоны цыдæр сау дары æмæ базмæлы. Æдзынæгдæр ныккастæн. Адæймаг у, уæйлаг нымæты батыхта йæхи. Бæхы хицау. Фæлæ чи уа? Хъæдрæбыны йæ цы хъуыддыг ис æхсæвыгон? Уæртæ цалдæр хъæуы бынтон

хæстæг куы сты ардæм, уæд фысым цæуылнæ бацагуырдатæ? Хуымæтæджы кæм уыздзæни? Цæрæнуатæй дыууæ санчъехы æддæдæр раст адæймаг кæм бацагурдзæни æхсæвиуат гом арвы бын...

Дыууæ æнгуылдзы дзыхы атыстон, æмæ цъæхснаг æхситт дардыл ныццарыдатæ.

Æндæрг фестъæлфыд. Нымæты фæдджитæ хæлынбыттыры базыртау фæйнæрдæм фæцыдысты, æмæ дзы цухъхъаджын рагæпп ласта, йæ къухы фондзæхстонимæ.

— Кæцы дæ? — фæцарæзта фондзæхстон.

Фæлæ йæм уæдмæ фондзæй ныхъхъавыдысты алырдыгæй.

Лæг мæнырдæм разылди æмæ йæ майрухсмæ базыдтон.

— Хъанымæт! — ныхъхъæр ластон хъæлæсыдзæг.

Цæсты фæныкъуылдмæ йын фондзæхстон йæ къухтæй акъ-ахтам æмæ йæ сбастам. Нæ къæхты бын фæлдæхтæй лæууы Хъанымæт. Ничи ницы дзуры. Хъуысы æрмæст йæ хæстулæфт. Асæгæ бæхмæ хæстæг бацыд, йæ даргъ рихи здухы.

— Уый дын æфсургъ, гъе, — дзуры йæхицæн бæхмæ бирæ фæракæс-бакæсы фæстæ. — Ницы аипп æм ис. Цыма кæм йæ къухы бафтыдаид?

— Кæм? — мæстæлгъæдæй бафарстон æз æмæ Хъанымæты басхуыстон цырыхъхъы фындзæй. — Кæмæй райстай ирæд, æфсымæр?

— Æмбисонды бæх! — дис кæны Асæгæ.

Иннагæ дæр æм хæстæг бацыдысты.

Даргъ къубалыл хæрзаив сæр, рагъы хъуын майрухсы æртти-вы, сагартæн, чындздзон чызджы ставдбыд дзыккуйы хуызæн бæзджын даргъ къæдзил, къахы æлгътæ — бæрзонд æмæ фи-дауцджын.

— Дæ хойы бæхыл баив... Тыффу! — нытту кодта Бибо.

— Ныр æй базондзыстæм, скъæфджытæ кæм сты, уый. На-уæд нын туг-стæг кæй у, уымæ дæр нæ фæкæсдзынæн. Мæнæй хæстæгдæр уæ искæмæ у ацы лæг? Никамæ. Уæдæ йыл мæ бар уеппæтæй тынгдæр цæуы? Раст нæ зæгъын æфсымæртæ?

— Бынтон раст! — дзуапп мын радтой æрвадæлтæ.

Цырыхъхъы фындзæй басхуыстон Хъанымæты:

— Лæмбынæг хъус мæнмæ. Ныртæккæ дæ ацы ран куыдзы мард бæргæ ныккæнин, уымæн æмæ Фаризæты иунæг цæссыджы аргъ дæр нæ дæ. Фæлæ дæ æгасæй ныууаддзынæн, скъæфджытæ кæм æмбæхст сты, уый нын æвæстиатæй куы бацамонай, уæд.

— Ныббарут мын, фæрæдытæн! — хъæрзы Хъанымæт.
 — Дæу фæрсын — разы дæ? — æргуыбыр æм кодтон æз.
 — Дæн... Фæлæ уал мын раздæр мæ къухтæ райхалут, æгæр сæ балхынцъ кодтат.

Бибо æлхынцъ фæуæгъддæр кодта. Хъанымæт рабадт, сæргуыбырæй иуцасдæр ницы дзуры.

— Ныббарут мын, стыр рæдыд фæкодтон. Рæвдздæр цомут. Фæрæдытæн æмæ мæ рæдыд сраст кæнон. Скъæфджытæ кæм сты, уый зонын, бацамондзынын уын сæ.

Фæндагмæ рахызтыстæм æмæ уайтагъд комрæбынмæ аскæрдтам.

Хъанымæт цалдæр хатты фæсмоны æрдиаг райдыдта, фæлæ йæ æз сдзурын нæ бауагътон:

— Банцай, демæ фæстæдæр аныхас кæндзыстæм...

Пыхсбын фæсте аздади æмæ нæ размæ уырдыг слæууыдысты хъæдæмбæрзт къæдзæхтæ. Комæй дымы узал дымгæ. Бынæй кæмдæр хъуысы доны абухын. Скæсæн гæзæмæ фæфæлурс. Комы бауайæны нæ акомкоммæ арвыл æрттивы Бонварнон. Галиуырдыгæй фахсыл æрбынатон хъæу, хæдзæртты чъырайцагъд къултæ бæрæг дарын райдыдтой. Райхъуысти хъужы æмбухын, кæйдæр кæртæй райы куыдз...

Фæндаг бынмæ, доныбылмæ цæхгæр фæтæссар.

Нымæтты дымджытыл схæцыдыстæм æмæ бæхты доны баскæрдтам. Бæхтæ уайтагъд дон нуазынынл фесты, зыдæй йæ цъырынц, сæ хъуыртт-хъуыртт цæуы...

Куыд ничи нæ бафиппайа, афтæ куы фæуиккам хъæуы фалæ. Скъæфджытæ кæм сты, уый куы базыдтам, уæд нæ цас мачи фена, уыйас хуыздæр, науæд сæм, мыййаг, исчи куы фæхабар кæна. Хъæдмæ рæвдздæр куы бахæццæ уаиккам, уæд галиуырдагмæ фæзиликкам цуанæтты, абырджыты æмæ рæгъаугæсты къахвæндагыл. Иу æрхы бахиздыстæм, дыккагыл æмæ уым, къардиуы сæрма ис хъомгæсы халагъуд. Уым сты скъæфджытæ. Рæвдздæр, рæвдздæр, схойын бæхы тæнтæ. Мæ цæстыл иуæй иннæ æбуалгъдæр нывтæ уайынц. Фаризæтæн тæригъæдæй æмæ фырмæстæй мæ зæрдæ фæйнæрдæм рæдувы риуы.

Размæ, размæ, мæ бæх! Ме 'мбæлтæ мæ фæстæ цæуынц, нæ цæуынц — уæлдай мын нæу! Къалиутæ мын мæ уадултæ хойынц, сындытæ цухъхъайы фæдджитæ тонынц, бæх фæкæл-фæкæл кæны, æмæ мæ бæрзæй цы минут асæтдзæн, уый бæрæг нæу. Уæддæр — размæ!..

Бæхтæн сæ фынк акалди. Чи нæм бакастаид, уый банхæлдтаид, зæтгæ, абырджытæ фæдисæттæй сæ сæр æфснайынц. Фæлæ мах нæхæдæг рацыдыстæм фæдисы, нæ зæрдæйы тæккæ арфдæр æвæрæнтæ чъизи зæвæтæй чи бассæста, мах ракъахынмæ йæ ныфс чи бахаста, нæ маст нын чи рафыцын кодта, уыдоны фæдыл.

Фаризæты æрдиат цыма мæ хъустыл ауад, уыйау мæм фæкасти.

— Мæ хо, мæ сызгъæрин хо Фаризæт!

Æрхы фæуырдыг кодтам. Бæхты къæхтæ бынтондæр зæххыл нал хæцынц, рыг нæ сæрмæ сбадти. Комкоммæ суадоны смидæг стæм æмæ узал æртæхтæ цæсгомыл сæмбæлдысты.

— Бирæ нæ нал хъæуы, — сдзырдта Хъанымæт. — Иу-фондзыссæдз санчъехы. Дыккаг æрх ноджы арфдæр уыдзæни, йæ фаллаг фахсыл къардиуы сæрмæ — хъомгæсы халагъуд. Уым сты...

Бæхты æрурæдтам. Дарддæр куыд гæнгæ у, ууыл атæрхон кодтам. Фистæгæй хуыздæр уыдзæни. Æрфистæг стæм. Бæхтæ фæдисæттæй иуы æвджид бакодтам, нæхæдæг топпæргъæвдæй кæрæдзи фæдыл ныххал стæм. Мæнæ дыккаг æрх дæр.

Сæрсæфæн къардиуы кæрон зыны хъомгæсы хъæмпынсæр халагъуд. Халагъудæй цъæхбын фæздæг кæлы хæрдмæ. Бæстæ у сабыр, æрмæст рог дымгæ хъазы бæлæсты сыфтæртæй.

Мæ зæрдæйы цæлхъ-цæлхъ дзæбæх хъусын...

Æрхы бынмæ ныццыдыстæм, йæ фаллаг фахсмæ нын схизгæ у. Суадоны хæл-хæл цæуы. Сыбыртт никацæй хъуысы. Ау, афтæ æнæмæт сты, æмæ æгæрмæгуыр хъахъхъæнæг дæр нæ сæвæрдтой? Æниу сæ уæвгæ та цæмæ хъæуы хъахъхъæнджы сæр — чи хъуамæ æрбахæццæ уа ацы фæсвæдмæ?

Кæйдæр дзурын æрбайхъуыст. Æмæ йæ хæдуæлвæд ныцца-рыдта цъæхснаг æрдиат:

— Оу-ау!.. Оу-ау!..

Фаризæты хъæлæс базыдтон. Мæ зæрдæйы цыма хъама ныс-сагъдæуыд, уыйау срæххуыста.

— Оу-ау... Оу-ау, — азæлыд Фаризæты хъæлæс комы æмæ кæмдæр бамынаг.

Фæдисæттæн галиуырæм æмæ рахизырæм ацамыдтон къухæй, мæхæдæг Бибоимæ комкоммæ хæрдмæ фæхилын фахсыл. Æхсæры къалиутыл куыддæр ныддæвдæг стæм нæхи сысхойынмæ, афтæ нæ тæккæ сæрмæ рындзыл фæзынди æндæрг:

Фаризæт. Дымгæ йын йæ пыхцыл сæрыхъуынтæ æмæ къабайы бызгъуыртæ фæйлауы.

— Оу-уа!.. — йæ къухтæ хæрдмæ фелвæстæ æмæ рындзæй сæрсæфæнмæ йæхи нывзылдта.

— Æллæх! — ныууынаргъыдтон æз дæр æмæ Бибо дæр.

Хъуысы æхсæры хус къалиуты къæр-къæр, сыфтæрты сыбар-сыбур, кæлынц дуртæ. Фаризæты нал ауыдтам.

Фаризæт йæхи кæцæй раппæрстæ, уым рындзыл фæзынд цухъхъаджың, йæ къухы хъама.

— Рæвдз ардæм — уыцы гацца йæхи амардта.

Ныхъхъавыдтæн æм.

— Амардтой мæ!.. Амардтой мæ! — азæлыд комыл.

Цухъхъаджын дзойдзойгæнгæ лæууы, хъама йæ къухæй æрхауди рындзæй, стæй лæг йæхæдæг дæр æртылди сæрсæфæнмæ.

Цалдæр бухархуды фæзынди рындзыл. Хъæрахст. Гæрахтæ сарæх сты. Хъуысы нæмгуыты къуыззитт. Иу дзы мæ уæлдзарм худыл сæмбæлд, æмæ арыд къуымбилы тæф ссыди. Нæмгуыты цъыкк цæуы бæлæстыл, сыфтæртæ згъæлыңц.

— Рæвдздæр!.. Æртыхстысты ныл! — хъуысы уæле.

Иу къутарæй иннæмæ лæгæрдын мæ хойы агурæг.

— Фаризæт!.. Фаризæт!.. Кæм дæ?

Дзуапдæттæг нæй.

— Хæрæджы топп уæ фæйна мады... Кæдæм лидзут? Кæд лæгтæ стут, уæд æрлæуут! Бавзарæм нæ хъарутæ! Хуыйæ гуыр д хуытæ! Куыдзы хъыбылтæ! — мæ сæрма рындзæй хъуысы Бибойы хъæлæс.

Гæрхтæ адард сты. Мæ хъустыл цыма хъæрзын ауади. Иуырæм азилын, иннæрдæм. Хъæрзын уæлдæрæй цæуы. Хæрдмæ скастæн. Æхсæры егъау къутæрыл цыдæр урс дары. Уыцырдæм стæпп кодтон. Къалиуыл ныддæвдæг дæн, фæлæ йæ тæккæ рæбынæй асаст æмæ бынмæ æртылдтæн. Æндæр къалиумæ фæлæбурдтон. Дыууæ къухæй йыл ныддæвдæг дæн. Фидар у. Мæхи хæрдмæ сивæзтон. Къæхтæ къутæрты уидæттæм ныббыцæу кодтон. Уæлдæр схылдтæн. Ноджы уæлдæр. Æмæ Фаризæты ауыдтон: хаутæ-хауын æхсæры къалиутыл ауыгъдæй аздади. Йæ сæр фæстæуæз зæбулæй лæууы, дзыккутæ фæйнæрдæм пырх.

Цæсгомы иу æмбис мæрдон фæлурс, иннæ сыджытæмхæццæ туг. Туг æхсæры сыфтæртæм лæдæрсы. Бамбырд вайы æмæ

та æртæдзы. Ноджы уæлдæр схылдтæн æмæ Фаризæты сæрма фæлæбурдон, схæцъдтæн ыл.

— Фаризæт, мæ магуыр хо, уый дын цы бакуыстой! Уый дын цы бакуыстой, мæ хо! — фæйнæрдæм рæдувы мæ зæрдæ.

Иу цæст æнæхъанæй дæр тугæрхæм хъæдгом. Иннæ цъынд, фæлæ цæстыхаутæ змæлынц. Йæ буар хæдоны скъуыдтæй зыны. Йæ улæфт бæрæг дары. Æгас у... Æгас у... Йæ дыууæ армы сыджыты къуыбæрттæ æмæ сыфтæр ныххъывта... Магуыраг...

Гæрæхтæ дард кæмдæр басабыр сты.

Хъавгæ хæцын мæ хойы сæрыл. Дыууæ цæссыджы дудгæ фæд ныууагътой мæ уадултыл. Мæхи фæххæддых кодтон.

Фаризæт иу хатт, дыккаг хатт арф ныуулафыд.

— Ох-х... мæлын... Нана! Кæм дæ, нана!

Иу цæстæй ракаст.

— Чи дæ?.. Албег, ме 'фсымæр! — сыфтæры сыбар-сыбурай мынæгдæр ныхас, фæлæ йæ цин бæрæг у.

— Æз дæн, æз, Фаризæт... Мацæмæй тæрс, æз дæн демæ.

Йæ цæст æрæхгæдта æмæ та йæ хъæрзын ссыди. Мæнæ йæ туджы куыд мæцы! Уæ, мæ фæрстæ дын æрбайхæлой, ме 'намонд хо!..

— Асæг! Бибо! Кæм стут, рæвдздæр ардæм...

Къардиуы сæрæй мæм Бибо æрдзырдта:

— Ныртæккæ, ныртæккæ. Фæцæуæм дæм.

Ме 'мбалтæ уайтагъд дæлæмæ хизын райдыдтой. Семæ æркæнынц фондз саргъæвард бæхы æмæ хæссынц дыууæ фондзæхстоны. Фæсте чи цæуы, уыдон цыппарæй кæйдæр æрхæссынц уайлаг нымæты. Ног сагъæс мæ фæрæхуыста: кæд нæхионтæй исчи фæцæф кæнæ фæмард? Мæ цæст съл ахастон. Хуыцауæн табу, иууылдæр сæрæгас сты. Уæдмæ æрхы бынмæ æрхæццæ сты æмæ нымæт зæххыл æрæвардтой. Нымæтыл хуыссы цъæхцухъхъаджын æмæ хъæрзы, йæ риу — тутамæст.

— Мæ нæмыг йæ риуы иннæрдæм ахызт, — зæгъы Бибо. — Æрцæйхауд, фæлæ къалиутыл ацауындзæг. Фæстæмæ схилын бафæрæзта. Цы йын кæнгæ у? Нæ ныххæдмæл, куыдз...

Раздæрау дыууæ къухæй хæцын Фаризæты сæрыл. Нымæты алыварс кæм æрæмбырд сты адæм, уыцырдæм акаст. Цыдæртæ дзуры, фæлæ йæ ныхас дзæбæх нæ хъуысы. Хæстæгдæр æм æргуыбыр дæн.

— Амар æй!.. Амар æй!.. Дæ хомæ бавналыны ныфс æм разынди.

Фаризаты цæссыг æркалди йæ мæрдон фæлурс уадулыл.

Мæнæ мæ къухты йæ уд исы мæ хо. Уæртæ уым та æрдæгмардæй хуыссы мæ фыдгул. Царды рæстдзинад цымæ кæцы уа: фыдгулæн ныббарын æви рагон уаг — туг тугæй æхсгæ у? Ныббар, дам? Куыд ныббар, куыд? Нæ, туг тугæй æхсын растдæр у!..

Фаризаты сæр æхсары сыфтыл æруагътон, мæхæдæг бынмæ æрхызтæн æмæ ме знаджы цурмæ бацыдтæн. Дамбаца сабыргай сластон хуымпырæй æмæ йын æй йæ тæккæ цæстомыл ныццавтон.

Йæ буар æнæхъæнæй дæр ныррызти, йæ къах æмæ къух фæстаг хатт базмæлыдысты æмæ ныссабыр. Æнцад лæууын æмæ, йæ туг уадултыл куыд лæдæрсы, уымæ кæсын...

Мæ хойы цурмæ раздæхтæн.

Хъавгæ йæ æрхастам æрхы бынмæ. Йæ гæндзæхтæ цæгъды, цæст ныддзагъыр æмæ тарстхуызæй кæдæмдæр кæсы. Рабадыны фæлтæрæн кæны, фæлæ буар йæ коммæ нæ кæсы. Ризæг ыл бахæцыд. Йæ къухтыл ын мæ армыгъæпæнтæ авардтон. Ихы къæрттытæ...

— Ницуал... Ницуал... Мæлын, ме 'фсымæр, мæлын...

Тынгæй-тынгдæр цæгъды йæ гæндзæхтæ. Улæфт æм нал ис. Хуыфæг ыл бахæцыди. Хуыфгæ-хуыфын йæ хъалæсæй туг фемæхст. Уыйæндæр йеддæмæ куы нæ у, уæд дзы утæппæт туг кæцæй разынди? Фестъæлфыд, æмæ та ногæй ныппæлхъ ласта. Æллæх, æллæх!

Фыддымгæ сыстади хъæды. Æнусон бæлæсты къæс-къæс цауы, æхсары уистæ суанг зæххы онг æртасынц, дуртæ гыбар-гыбургæнгæ кæлынц æрхы бынмæ, мæргътæ фыртæссæй ныхъхъус сты. Комы рæбынæй сау мигътæ ралæбурынц, бæстæ ныттар. Фæлæ махмæ уыдæттæ нæ хъарынц. Иу нымæт йæ быны, иннæмæй йæ хъуыры онг æмбæрзтæй йæ уд исы мæ хо.

Цыма йæ мæлæтæй бахизын куырда, уыйау мæм фæстаг хатт сивæзта йæ къух æмæ сфæрæзта:

— Ме 'фсымæр!

Ууыл йæ уд систа.

Иууылдæр ныббогъ-богъ кодтам, цæссыгтæ гæр-гæрæй згъæлынц. Æрмæст мæнæн мæ зæрдæ афтæ ныддур, æмæ мæ иунаг цæссыг дæр не 'рхауди...

Кæуынаг сæ тыппыртæ суагътой æмæ басабыр сты ме 'мбæлттæ.

Саукуыдз, моллойы æххуыстæнæг, дыууæ армы риуы онг схаста æмæ дуа кæны. Мах дæр æй бафæзмыдтам.

Цалдæр минуты размæ бæстæ цы фыддымгæ рæдывта, уый иувæрсты аивгъуыдта.

— Фа-атигъа! — хъуыраны каст фæци Саукуыдз. Йæ уырзтæй цæсгом æрсæрфта. Мах дæр та йæ бафæзмыдтам.

Каст ницæмæуал у.

— Цæуынафон у, — зæгъы Асæге.

Æз дæр разы дæн: ницæмæуал у каст. Арв кæд фæрайдзаст, уæддæр къæвда куы ныссæххæтт ласа, уымæй æнæмæт нæ дæн. Поджы ма йын ацы ран хъæды астæу, æрхы бын, æнцон ныццæгъдæн стæм уæлбылæй. Хорз æмæ уыцы хуытæ тæппуд разындысты, æндæр нæ хабар хорз нæ рауадаид.

Рæвдзгомау рараст стæм æрхæй. Мард хуыстæ кæм баззад, уыцырдæм кæстæ дæр ничи фæкодта.

Нæ сæрмæ халæттæ зылын райдыдтой...

Зонгæ фæндагмæ цалынмæ рахызтыстæм, уæдмæ æрталынг, стъалытæ фæзындысты. Кæм сты, кæм, уыцы Æхсæз хойы? Æвдæмы, цымæ, ссардтой æви нæма? Уæлæ сты Æхсæз хойы, фæлæ æвдæмы нæ уынын... Тæхудиаг... Æз æй куыд ссардтон мæ хойы, уый бæсты йæ æппындæр макуы ссарæнт.

Цæуæм сындаггай. Фæндаджы фæйна фарс нартхоры хуымтæ райдыдтой. Иуцасдæр куы ауадыстæм, уæд разæй райхъуысти цыдæр уынаер. Цæлхыты хъинц, адæмы ныхас æмæ хъæртæ. Зарынц. Нартхоры хуыммæ байстам нæхи. Чи сты, цымæ? Марадз æмæ йæ базон. Сæ фæндагыл ауадзгæ сты. Уырыссаг зарæг, уырыссаг ныхас. Стъалыты мынæг рухсмæ ферттывта джебогъ. Салдæтты къорд. Сырхæфсæддонтæ. Хорз æмæ нартхоры хуыммæ байстам нæхи. Æнæхъола хъæлæбагæнгæ цæуынц. Уæрдæттæ. Æрбæхæстæг нæм сты æмæ аивгъуыдтой. Сæ фæстæ дыккаг къорд. Ныххал сты. Барæджы тъыбар-тъыбур ссыди. Чидæр хъæр кæны: «Рæвдздæр цæут, æмбæлттæ!» «Раздæр рахæцут, уæ тæккæ мады!..»

Сæхи сын нæ уынам, фæлæ сæ ныхас скъуыддзæгæй хъуысы:

— Рæвдздæр ныццæгъдинаг сты ацы хъæддæгтæ. Марадз æмæ фыдæхсæв æрвит уыдоны тыххæй.

— Куы бахæццæ уæм, уæд сæм бæрæг уыдзæни. Ничи кæсы ацы урстгвардионтæм: сæ афицертæ абырджытимæ сæмдæхдон сты. Революцийы ныхмæ куыд лæугæ у, уый сын фенын кæндзыстæм.

— Ныддæрæн сæ кæндзыстæм, бæргæ. Куыддæр сæм бахæццæ уæм, афтæ сын сæ лæгæттыл арт сæндзардзыстæм. Ацы хъæддæгтæ фæстæмæ хохмæ батæринаг сты, сæ фæйна мады...

Асæгæ йæхи нал баурæдта, мæ хъусы дзуры:

— Ныр сыл ардыгæй ныккал, æвæдза цал фондзæхстони æмæ пулеметы нæ къухы бафтид...

— Ауадз сæ, æнæ мах дæр ссардзысты, цы агурæг сты, уый.

Æнæ фæтк, æнæ уагæй хылынц размæ. Кæдæм цæуынц? Цæмæ? Цы хъуыддаг сæ ис æцæгæлон бæстайы? Æнæкарон Уæрæсе сæ фаг нал у? Цæмæ сæ бахъуыди нæ зæхх, цы сæ хъыгдарынц нæ чысыл адæм? Нæхионтæй дæр цалдæр ис семæ. Керменисттæ... Мæ зæрдыл æрбалæууыд, сабибонты кæй фехъуыстон, уыцы æмбисонд. Иуахæмы хъæды бæлæстæ æрбамбырд сты æмæ тæрхон кæнынц — нæ цыфыддæр знаг фæрæтæн цы чындæуа, æнæнцойæ нæ куы цæгъды. Хъæдæн йæ кой дæр нал уызæн рæхджы. Сæ къабæзтæ тилынц бæлæстæ æмæ фыдæлгъыстæй æлгъитынц фæрæты. Уæд сын зæронд тулдз афтæ: «Уæ, æдылытæ, æдылытæ, фæрæт цы аххосджын у? Йæ ком мах буары ныссадзы, хъæд ын кæй ис, æрмæст уый руаджы. Йæ хъæд та нæхицæй, мыййаг, нæу?»

Хъæугæронмæ сæумайæ æбахæццæ стæм. Адæм хизынмæ скъæрынц сæ хъуццыты, къамбецты, родты. Рыг сæ сæрмæ сбадти. Хъуысынц хъомгæсы ехсы цъыччытæ. Нæ размæ чи фæвæййы, уыдон тæфæрфæстæнгæ сæ къухтæ æруадзынц æмæ сæргуыбырæй лæууынц, цалынмæ сæ рæзты сивгъуыйæм, уæдмæ.

Нæ дуармæ лæууы бирæ дзыллæ. Куы нæ ауыдтой, уæд цалдæрæй нæ размæ рацыдысты, Фаризæты уайлаг нымæты тыхтæй æристой бæхы рагъай. Кæртмæ йæ бахастой. Сылгоймæгтæ хæдзарæй ракалдысты дзыназгæ æмæ хъарæггæнгæ. Нæлгоймæгтæ Фаризæты мидæмæ фæхæссынц, Хæдзары къæсарыл лæууы Æна. Цæссыджы фæд нæ зыны йæ русты, цæсгом ныддур. Сæрæй къæхтæм сау фæлысты æмæ цæсгом цы у, уымæй фæлурсдæрæй зыны. Сылгоймæгтæ дзыназынц, сæрыхил бындзыггай тонынц, уадултæ рæдувынц, æмæ тугæй самæстысты. Æрмæст Æна сагъдауæй лæууы къæсарыл, адæмы раз йæ хъæбулыл кæуыны æмæ йæхи хойыны бар ын нæ дæтты æгъдау.

Кæуынц нæлгоймæгтæ дæр, сæ цæссыг кæлы хурсыгъд цæсгæмттыл.

Кæртмæ лæдзæгæнцой æрбахызт сæдæаздыд Хазби, мыггаджы хистæр. Йæхæдæг цæуынтæн нал у, дыууæрдывгæй йын æнцой лæууынд. Ныхасы дæр рагæй нал ваййы. Кæд æй бионтæй исчи уынгмæ рахона хурмæ йæхи атавынмæ, уæд хорз. Уынгæ дæр æмæ хъусгæ дæр дзæбæх нал каны. Сæрд йæ тæккæ тынгæй у, афтæмæй йыл уæлдзарм кæрц. Къæсæры цур æрлæууыд æмæ бухархуд къæбутырдаæм асхуыста, йæ тæрных цым лæдзæгæй ныххоста. Ныхы туг рахъардта. Йæ сæр хойы æмæ æмырæй кæуы. Йах-ах-ах!.. Къæсæрыл æй сæргъæвтой. Мидæмæ йæ бакодтой æмæ уырдыгæй райхъуыст йæ «Йах-ах-ах!»

Ракодтой йæ æмæ къулаенцой æрлæууыд. Сæхимæ нæ комы, саубоны йæ мыггагимæ иумæ фæнды.

Мыггаг та иу иннæйы фæдыл хъæрæй кæугæ хизынц кæртмæ. Чи лæдзæгæй хойы йæ сæр, чи — тымбылкъухæй, цæссыг цухъхъайы фæдджийæ сæрфынд. Мидæмæ бацæуынд æмæ марды уæлхъус кæуынай сæ зардæйы тыппыртæ суадзынд. Стæй рацæуынд æмæ Хазбийы фарсмæ æрлæууынд. Мыггаг иууылдæр рæнхъæй ралæууыдысты кæрты, æмæ нæм мæрддзыгой тæфæрфæсмæ цæуынд.

Сæ хъаматæ кæрддæмæй сласынд æмæ сæ кулдуары цур ныууадзынд, сæхæдæг нæ акомкоммæ æдзæмæй æрлæууынд. Молло йæ армытæпæнтæ риуы онг сисы Хъуыраны бакæсынмæ. Иууылдæр æй бафæзмынд.

— Фа-атигъа! — фæзæгъы молло, уырзтæ цæсгомыл æрхæссы æмæ армытæпæнтæ кæрæдзийыл асæрфы. Дуа ахицæн. Рахизырдаæм азиынд тæфæрфæсгæнджытæ, галиу къяхæй фыццаг къахдзæф акæнынд æмæ ацæуынд. Сæ бæсты æрбалæууы æндæр мæрддзыгой.

Хъæуæй-хъæумæ, хæстæджытæн, æрдхæрдтæн æмæ зонгæтæн сау хабар фехъусын кæнынмæ саргъы бæхыл тæхы хъæргæнæг.

Сæумæрайсом фыццаг хъæргæнæджы фæстæ æрвитинаг фæци дыккаг: æхсæвы Æнайæн йæ зардæ аскъуыд...

VIII

Мæ мады æмæ мæ хойы куы баныгæдтон, ууыл æртæ майы рацыд. Цас æмæ цас адæм æрбахызти нæ кæртмæ тæфæрфæс раканынмæ. Кæцæй æмæ кæцæй не 'рбахæццæ сты, ахæм нал

баззад. Тæккæ хорæфснайæнтæ уыдысты, алкæмæн дæр куыст — хъуырма, фæлæ зианы фæдыл ирон лæг алцыдæр ныууадздзæн æмæ цыфæнды дардмæ дæр фæцæудзæн. Уæдæ хистытæн дæр кæрон нæ ваййы. Æгæстæ, дам, хисты цас фылдæр бануазой, уыйас, дам, мæрдты бæстайы чи ис, уыдоны цард хуыздæр ваййы. Уымæ гæстæ хæрнæджы фынгыл йæ гуыбыны тæригъæды ничи бацæуы. Хæдзармæ куы æрбаздæхы, уæд та уым дæр хæринаг æрдомы. Исчи йын куы зæгъа: «Ау, нырма ныртæккæ хисты дæ фæгæй фылдæр куы бахордтай æмæ банызтай», уæд дзуапп ратдзæни: «Хисты хойраг фарсыл нæ хæцы — хæргæ йæ æгæстæ кæнынц, цæугæ та мæрдтæм кæны».

Ме стуртæй æмæ фысвосæй ницуал баззади. Æниу сæ фæнды хистытæн аргæвд, фæнды дзæгъæлдзу сырхæфсæддонты амæддаг бауæд. Тынг сыл нæ бахъыг кодтон — æгайт-ма сәнæмæт дæн мæ фосæй. Ноджы ма мын мæ фосы мæкъуылтæ дæр басыгътой.

Фæззыгон мæйдар æхсæвтæ ралæууыдысты. Осмæн алы изæр дæр быдырæй здæхти фыдфæлладæй, йæ къабæзтæ сисынæниу нал уыди. Æхсæвæры фæстæ-иу уайтагъд бахуыссыд.

Хæдзар æрәнцад нæ дыууæ Дзыгийыл. Мæгуыр чызджы удæртау нал баззад, цæсгом бынтон ныффæлурс, фæлæ цæстытæ уалынмæ хъæлдзæг æрттывд райдыдтой — кар йæхион кодта. Иунæг зæрдæлæууанæй мын баззади Дзыги.

Хæдзар æмæ хо хъахъхъæнинаг уыдысты. Туджджынтæ мын ис, æмæ лæг хъуамæ алцæмæ дæр цæттæ уа. Мæ фæдыл кæй зылындæмæ сæ уæлæнгæйтты кæй нæ аирвæздынæн, уый хорз æмбарын. Суанг ма «Кермен»-ы партимæ дæр ныффыстой сæхи: афтæмæй сын раздæры афицерæй сæ тут æнцондæр райсæн уыдзæн. Фæлæ æз дæр къухы æнцон бафтæн кæм дæн. Ноджы ма алы æхсæв дæр нæ хæдзары мæхицæй фæстæмæ хæстæджытæй исчи ваййы.

Ахсæв уыд Асæгейы рад. Куыддæр цырагъ ахуыссын кодтам æмæ нæ сынтæджыты нæхи æруагътам, афтæ гæрæхтæ æрбайхъуыст. Рудзынджы æвгты дзыгъал-мыгъул ссыди. Мидæмæ кæй æхсдзысты, уый рагацау зыдтон æмæ цармæ дуар скъæртт кодтон, уæле та æхсæн хуынчъытæ сарæзтон.

Дзыгийы басабыр кодтам æмæ уайтагъд цары смидæг стæм Асæгеимæ.

Фырдалынгæй цæсты къух атъыссæн нæй. Гæрæхтæ æмæ бæхты хуыррытт сиу сты. Æвæццæгæн, уæлбæхæй æхстой. Мах

дәр цалдәр нәмыджы ауагътам. әмә уайтагъд бәстә иууылдәр гәрах ссис. Бәхты тьыбар-тьыбур. Адамы хәртә. Циу? Кәм? Фәдис!.. Фәдис!.. Ардәм!.. Куыйтә тыхрәйдәй ныффәсус сты. Гәрәхтә әвиппайды банцадысты, уәддәр Асәгеимә цары бадәм әмә цәмәдәр әнхәлмә кәсәм.

Нә кулдуар ныххостәуыд.

— Кәцы дә?

— Байгом кән, хиуәттә стәм!

Сә хәләсәй базыдтон Бибойы, Саукуыдзы әмә ноджы цалдәр әрвады — фәдисы әрбахәццә сты.

Хәуы әдде цәуылдәр арт сәндзәрстәуыд әмә йә пиллон уәлиау фәцыд.

Куыйтә рәйгә нал, фәлә ниуын байдыдтой. Цымә та цы бәлләх әрцыдаид?

— Албеджы хосы мәкьуылтыл арт сәндзәрстой! — уынгай әрбайхьуыст фәдисы хәәр әмә цәфхәдты тьыбар-тьыбур.

Әз та әнхәлдтон, әмә цы судза. Ам сә кьухы ницы бафтыд әмә хосы мәкьуылтәй сә маст райстой.

Асәгеимә царәй әрхызтыстәм, кәртмә разгьордтам әмә бәхтыл абадыстәм. Ме 'рвадәлтимә әнәхъән гәрзифтонг кьордәй рацыдыстәм нә кәртәй.

— Фенын сын кәндзыстәм, бәргә. Кәд сә бындагъд нә ныккәнәм, уәд бәрәг уыдзәни. Тәппудтә, чьылдымырдыгәй кәд әрбагәрах кәндзысты ләджы, уый бәрәг нәу, — дзуры Бибо әмә мәстыйә бәхы әрцәвы ехсәй.

— Тыхсгә ма кән, Албег: мә хосы мәкьуылтә дыууә дихы бакәндзыстәм. Мәләты бирә фосы хицау куы нә стәм, мыйй-аг, зымәджы аирвәзыны фаг сын уыдзәни, — зәрдәтә мын әвәры Саукуыдз.

Мә уәтәр тәккә хәәугарон ис, доныбыл. Йә алыварс бәрзонд кауәй әмбонд. Фыстән дзы хәәмпәй әмбәрзт дәлбазыр. Осмәны амад әртә егъау мәкьуылы — каурәбың, арт сәм нә бахәццә. Хәубәсты баййәфтам кьәртагай дон хәсгә әмә артыл калгә.

Фәрсырдыгәй чи кәсы, ахәмтә дәр дзы дзәвгар ис. Бәхтәй әргәшпытә кодтам әмә кьәртатәй калыңмә февнәлдтам мах дәр.

— Чи уыдаид, цымә, ацы фыдгәнәг? Кәй кьух батасыд цәттә фәллоыйл арт сәндзарынмә? — фәрсы чидәр.

— Ау, афтә зын базонән у, дәумә гәсгә? — дзуапп ын дәтты иннә.

- Чи уыдаид?
- Бæхыл йæ бон кæмæн нæ цæуы æмæ саргъ чи хойы, уый, æндæр чи.
- Туг афтæ нæ фæисынц. Туджы хæсмæ хос судзгæ никуыма фехъуыстон.
- Уæдæ?
- Уæдæмæ туг тугæй æхсгæ у.
- Туг æнцонты райсæн нæу. Искæй туг ныккалыны бæсты хи туг ныккалынæй тæссаг у.
- Туг райсынæн дæр лæг хъæуы. Сылгоймаг нæ фæисы туг.
- Уый афтæ у, бæргæ, фæлæ ма кæм ис лæгтæ? Гæбæр куыдз, дам, зæвæттæм лæбуры. Æрæджы Батыразæн йæ тудж-джынтæ йæ бæхы къахы нуæрттæ сфастой. Уæд лæгау лæг ахæмтæ йæ сæрмæ хæссы?
- Уæллæй, нæ адæмæн се сæфт æрцыд...
- Кæмæ ма ис, кæмæ ирон туг та!..

Уæдмæ арт стъæлфæнтæй æркалди фæстæмæ. Уайтагъд æрбаталынг. Ныр йæ ахуыссын кæнын фенцондæр. Цалдæр къæртайы ма, æмæ зæххыл æрмæст сау фæнык аздади, стæй сыгъды тæф фындзыхуынчътæ æхгæны.

IX

Адæмы цæмæй бамбарай, уый тыххæй сын сæ удыхъæд базон-нын хъæуы. Æмæ, цымæ, цавæр у ма ирон адæмы удыхъæд? Лæджы зæрдæмæ чи ныккæсдзæн æмæ йын йæ сусæг хъуыдытæ чи базондзæн? Ничи. Адæмтæ кæрæдзийæ хицæн кæнынц сæ удыхъæды миниуджытæй. Æмæ уыцы миниуджытæй сæйрагдæр кæцы у? Мæнмæ гæсгæ, ирон адæм сты кадыл мард. Худинагæй тынгдæр ницæмæй тæрсы ирон лæг. Йæ æвзæр митæ куы рахъæр уой, уæд йæ худинаджы кой айхъуысдзæн. Æвзæр мийыл æм фæсмон никуы æрцæудзæн, йæ зæрдæмæ йæ нæ бахæсдзæн. Æвзæр ми чи бакæна, уымæй фæзæгъынц: цæсгом ын нæй. Ома, йæ цæсгом ницæмæй фæсырх уыдзæн. Æмæ уый у тæккæ фыддæр уайдзæф. Адæм дзы цы зæгъдзысты, уымæй тынгдæр ницæуыл хъуыды кæны ирон лæг. Уымæ гæсгæ йæ хонын кадыл мард.

Цыфæнды хъæздыг усгур дæр уæздан мыггагæй куы нæ уа, уæд ын цыфæнды магуыр уæздан дæр йæ чызджы нæ ратдзæн. Сау мыггаг та тырнынц чындз цыфæндыйæ дæр уæздан мыггагæй æрхæссынмæ. Цасфæнды ирæд бафидынмæ дæр цæттæ сты. Уæд ма кадыл мард та цы вæййы?

Ирон ләг галуәрдонай фәцәуы хъады астау. Абырджытә йәм топәргъәвдәй рагәппытә кодтой. Йә бон у галтә ныу-уадзын әмә йә сәр бафснайын. Куыннә стәй! Йә сәр бафснайыны бәсты семә схәцыд. Ома, хъабатыр у кәнә йәм йә галтә әвгъау кәсынц, уый тыххәй нә, фәлә тәрсы: йә галтә йын куы байсой, уәд йә худинаг айхъуысдзән. Фәлтау абырджытимә хәсты мәләт ссары.

Ирон ләг ацагәлон адаймаджы йә хәдзармә әрбахоны әмә йә хорз фены. Әнхәлут, әххормаджы бафсадыны тыххәй? Нә, йә хъуыды бынтон әндәрыл у — кәддәр әмә кәмдәр йә уазәг раппәлдзәни: Тотырадз кәнә Сосләнбеджы хәдзари мын цәй уынд фәкодтой. Кадыл мард фысым.

Хәсты быдыры ирон ләгән йе 'мбәлттә размә куы бырсой, уәд әй нә бафәнддзән кәмдәр фәсчъылдымы бәхтәрәгәй баззайын. Цыфәнды тәппудәй дәр хәсты быдырмә тындзы: «Әз иннәтәй агуызәгдәр дән? Фәсте бамбәхсти хъуамә зәгъа мәнәй исчи?» Худинаг.

Ирон ләг йә фәстаг стурь аргәвды хистән әмә гәвзыккәй баззайы. Уәдә! Адәм афтә куы зәгъой: «Йә мәрдәтә цы бахәрой, уый сын нәй». Худинаг.

Ирон ләг әз цыргъдәр ныхас зәгъыныл йәхи хъары йә кой айхъуысыны охыл. Иу иннәмән дзурь:

— Йә хәдзар фехәла, Хаби цы зәгъта, уый нә фехъуыстай?

— Цы? — цымыдисәй йә цәстытә сәрттывтой Болайән.

— Хаби уазәджы бафтыд зылындзаст Габома. Уазджытән цай әрәвәрдта Габо, сәкәр сын рахаста. Къаддәр дзы куыд бахәрой, афтә йә лыстәг къәрттытә ныссаста. Хаби йә агуывзәйы иу къәртт ныппәрста, дыккаг, әртыккаг, цыппәрәм, фәндзәм. Габо йәм касти, әмә йәхи нал баурәдта:

— Хуыцауы тыххәй, зәгъ-ма, Хаби, иу ингәны цал марды әвәрдауы?

— Мард цавәр уа, уымәй аразгә у, нә хорз фысым. Сәвджын куы уа, уәд иу, фыдцъылыз куы уа, уәд та цалдәр, — дзуапп радта Хаби.

— Ахәм ма дзы зәгъгә уа!

Әмә Хабийы кой хъәуи-хъәу айхъуысти. Йәхицәй куыннә ныббузныг уа.

Худинаг хатыр никәмән зоны.

Иу хохаг хъәуы уыди хъазтизәр. Кафгә-кәфын Пецойы комдәлбос аскъуыд әмә йә хәлаф әрхауди. Худинаг! Уыцы

бонай фæстæмæ Пецоыи цард цард нал у. Адæмы æхсæн кæм фæзына, уым исчи æнæмæнг зæгъдзæн:

— Æллæх, æллæх, Пецо, дæ хæлаф...

Пецоыи хæлафы хабар æгас комбæстыл айхъуысти. Пецоийæн æндæр хъæумæ ацæуæн нал ис, уымæн æмæ фехъусдзæн:

— Æллæх, Пецо...

Дæс æмæ ссæдз азы рацыд уæдæй ардæм, фæлæ Пецоийæн адæмы æхсæнмæ рацæуæн нæй: «Æллæх, Пецо...»

Иу джимиаг кæддæр заман суадонæ фæмызта. Уæдæй нырмæ джимиаджы куы бафæрсай: «Кæцон дæ?», уæд дын «Джимийæ» никуы зæгъдзæн, уымæн æмæ йын бафидис кæндзысты: «А, мæнæ суадонæ чи фæмызта, уыдонæй дæ?»

Худинаг адæмы царды мидæг домбай хотых у, æрмæст хотых кæцырдæм саразгæ у, уый зонын хъæуы. Æмæ уыцы хæс интеллигенцимæ хауы æмæ сын уымæй ахсджиагдæр куыст нæй. Худинаг куыдфæстæмæ сæфын райдыдта ирон адæмы æхсæн. Уырыссаг революци худинаг æмæ æфсарм не 'мбары, фыдызнæгтыл сæ нымайы, афтæмæй та уыдон хъуамæ йæ ахсджиагдæр цæджындытæ уаиккой. Уæдæ цы чындæуа? Нæ йæ зонын...

Мæ сагъæстæ æмæ гуырысхотæ Мæхæмæтмæ ныффыстон, æмæ мын уайтагъд дзуапп радта:

«Дæ хъуыдытæ мæм раст æмæ зондджын кæсынц. Амæй размæ ирон адæймаджы цард райдианæй кæронмæ худинагыл æнцади. Фæлæ революцийы аххосæй сæфын райдыдта худинаг, зæгъгæ, дæ уыцы хъуыдымæ разы нæ дæн. Худинаг революцийы размæ фæкæхыр...»

Фæззыгон къæвдайы æртæхтæ тæдзынц хæдзары сæрæй. Стъолы уæлхъус цырагъы фарсмæ бадын. Донæмхæццæ фæтæгены рухс у мынæг æмæ бурбын. Уаты къуымы Дзыги ныллæг бандоныл бады æмæ сæрак æууæрд, зæнгæйттæ скæнинаг мын у...

Мæхæмæт дзуры революцийы сæрыл. Худинаг, дам, революцийы аххосæй нæ фесæфт. Ды, дам, æгæр уæлæнгай цæстæй кæсыс цардмæ. Алцыдæр хæдзарады системæйæ аразгæ у. Ирон адæм патриархалон-мыгтаггай цардæй капиталистон цардæвæрдмæ нæма рахызтысты, афтæмæй сæ æрæйæфта капитализмы уадтымыгъ. Дæс æмæ ссæдз азы размæ дæр ма сæ цард арæст уыди æрмæст æгъдаумæ гæстæ. Æгъдау амьдта адæймаджы алы къæхдзæф дæр авдæнæй ингæны онг. Фæлæ хохаг хъæумæ уырыссаг сахары тæваг куы фæхæццæ, уæд æгъдау цардæй фæсте зайын байдыдта. Æмæ худинаг дæр уæд райдыдта сæфын.

Мæхæмæт дзæвгар фыссы экономикайы æмæ æгъдауы баст-
дзинады тыххæй...

А-гъа, мæнæ Кавказы цытæ цæуы, уыдæттæм дæр æрхæццæ.
Куыд фыссы, афтæмæй инæлар Деникины æфсад Кубанæй
æрбабырсы, сырх æфсады йæ хъаласы рахаста. Йæ тырысай-
ыл фыст ис «Великая, единая, неделимая Россия». Кæдæмдæриддæр
бахæццæ вайы, уым ногæй сæвæры пад-
дзахы заманы æгъдæуттæ. Хъæуы кæнæ сахары сæйраг фæзы
æрцаразынц ауындзæн æмæ бафæрсынц: «Коммунисттæ æмæ
уæм комиссартæ ис?» Коммунисты фæйнагыл дæлгоммæ
æрæвæрынц æмæ йын йæ æрбадæнтæ сампалæй фæнæмынц,
комиссары та æрцауындзынц. Уый фæстæ адæмæн сæ мулк
байсынц, фæсивæды та æнæбары æфсадмæ акæнынц. Хицау-
дзинад сæ къухтæм райсынц æфсæддонтæ, жандармтæ æмæ
пъæлицæйæгтæ.

Дарддæр Мæхæмæт фыссы Уæрæсейы иумæйаг политикон
уавæры тыххæй. Мах йæ заманы историон материализм ахуыр
кодтам æмæ зонæм: æууæлтæ куы нæма сæвзæрой, афтæмæй
куы райса пролетариат хицаудзинад, уæд додойаг йæ сæр у.
Додойаг разындысты уырыссаг адæм. Уæрæсæ дыууæ дихы
фæцис — сырхытыл æмæ урсытыл. Ныртаккæ урсытæ хойынц
сырхыты, чи зоны, суанг сæ Мæскуыйы онг фæтæрой. Стæй та
уавæн уыдзæн, æмæ сырхытæ сæ хъаласы рахæссой урсыты.
Уыцы тох кæдмæ цæудзæн, уымæн чи цы зоны? Уырыс фон-
дзыссæдз милуаны сты. Дæс милуаны сæ куы фæхъæуа,
уæддæр ма дæс æмæ цыппарыссæдз милуанæй баззайдзысты.
Махæй та мин куы фæхъæуа, уæддæр ныл тынг фæзындзæн.
Нæдæр урсытæ, нæдæр сырхытæ хорзæй ницы æрхæсдзысты
махæн. Урсытимæ нæ хъуыддаг нæ ацæудзæн — хохаг адæмтæн
цагъар йеддæмæ ницы æрхæсдзысты. Уæдæ нæ хъысмæт боль-
шевиктимæ бабæттын та бынтон æнæсæр хъуыддаг разындысты.
Цы нын æрхастой большевиктæ? Æддæг-мидæг ауадыстæм æмæ
нæм керменисттæ фæзынди. Чи сты керменисттæ? Пролетартæ
дæр ма куы уаиккой, фæлæ люмпен-пролетартæ: æнæхæ-
дзæрттæ, хуыснаджытæ, стигъджытæ, разамынд та сын
дæттынц алыхуызон фæлитойтæ, стæй дыууæ-æртæ æвзонг
студенты: сæхицæй политикон архайджытæ ацаразынмæ ба-
цыбæл сты. Адæмы туг дызæгъ-мызæгъы парахатæй кæлы. Ды-
гуры керменистты куы бафарстой, бадилаты ныхмæ карз тох

цай охыл самадтат, зæгъгæ, уæд сæ бон бацис æрмæст иунаг дзуапп раттын — цауылна, дам, ныл æрвæссынц æмæ нын сæ чызджыты моймæ цауылна дæттынц...

Хохæгтæ æмæ коммунистон идеологи кард æмæ фыдæй уæлдай не сты, сæ баиу кæныны хъуыды æрмæст æдылйы сæры сæвæрдæид. Æмæ уыцы сæрхъæн хъуыды цас рæвдздæр аппарат, уыйас хуыздæр уыздæни. Афтæ нæу?

Мæхæмæты хъуыдымæ гæстæ хъуамæ нæхæдæг нæхиуыл басагъæс кæнæм æмæ Кавказы уырысы экономикон, политикон æмæ моралон дзæмбытæй ратонæм. Кавказы адæмты бæллицтæ æмхуызон кæй сты, уымæ гæстæ цаугæ дæр хъуамæ иумайаг фæндагыл кæной...

Мæхæмæт мæ йемæ хоны Гуыдзыстонмæ, стæй та Дагъистанмæ. Мæ хъарутыл йæ зæрдæ дары, райгуырæн бæстæ кæй уарзын, уый зоны. Раст зæгъын хъæуы, мæ политикон зондахаст ын æмбæрстгонд нæу... Æвæстиатæй дзуаппæ æнхæлмæ кæсы. Гуырдыстонмæ куыд гæнæн ис, афтæ рæвдздæр цаугæ у. Æнæмæнг зæгъын хъæуы Фæскавказы политикон уавæр...

— Дзыги, ардæм-ма рацу.

Уайтагъд мæ цуры æрбалæууыд. Йæ цъæх-цъæхид цæстытæй мæм ныккасти:

— Цы зæгъыс, мæ хур?

— Мæ фарсмæ æрбад. Æмæ дын цы зæгъон, уымæ байхъус.

Дзыги мæ дæлфæдтæм ныллæг бандоныл йæхи æруагъта, йæ сæр мæ уæрджытыл æрæвæрдта, мæ дыууæ цæстмæ кæсы. Æз та хъуыды кæнын: ныртæккæ мæ ныхæстæ цыргъ судзинтау нынныхсдзысты йæ зæрдæйы, йæ цæссыгтæ æркæлдзысты.

— Дзыги, мæ гыццыл хо... — йæ биноныг фаст сæр ын армытæппæнæй рæвдаугæ æрсæрфтон. — Хорз хабар дын нæ зæгъдзынæн, Дзыги.

— Ма мын дзур æвзæр хабæрттæ... Фагæй фылдæр уыдысты нæ уæззау хабæрттæ.

— Цай, ды куыд æнхæллыс, ахæм уæззау хабар нæу. Ардыгæй мын цаугæ у.

— Цытæ дзурыс?! — фестæлфыд Дзыги. Цыма ныртæккæ куы сыстон æмæ ацауон, уымæй мын фæтарст, уыйау дыууæ къухæй мæ хъуырыл ныттыхст. — Кæдæм сфæнд кодтай? Ногæй та хæцынмæ? Нæ дæ ауадздзынæн. — Ноджы тынгдæр мыл ныттыхст. — Дæу йеддæмæ ничи ис мæнæн. Никæдæм дæ ауадздзынæн. Ме 'фсымæрæй æнæхай цæмæн хъуамæ фæуон? Йæ цæссыгтæ æркалдысты.

— Нæ, Дзыги, æнæмæт у: хæцынмæ нал цæуын. Адæймаджы марынай æлгъагдæр хъуыддаг ницы ис. Раст зæгъын хъæуы, иу хатт æнæбон цæф адæймаджы дæр амардтон, фæлæ йæ æппындæр мæ зæрдæмæ нæ хæссын. Нæ, хæцын мæ нæ фæнды. Цæмæ бæллын, уый зоныс? Куыд дын æй бамбарын кæнон? Сæрибармæ бæллын нæ хæхбæстæн... Сæрибармæ! Зæрдæйы фæндиаг цæрыны фадат нын куыд уа, афтæ... Нæ мæ бамбар-дзынæ, Дзыги...

Дзыги æнкъардæй ныхъхъус, йæ сæр та ногæй æрæвæрдта мæ уæрджытыл.

— Дæ рынтæ ахæрон, мæ хур, — зæгъы зæронд усау. — Рынчын нæ дæ, мыййаг?

— Рынчын дæн, уæдæ цы дæн, Дзыги. Мæ низæн хос дæр мæхæдæг зонын.

— Зæгъ æй, цавæр хос у? Æз ныртæккæ Османы горæтмæ арвитдзынæн, æмæ йæ балхæндзæн.

— Цавæр хос у, зæгъыс? Сæрибар, мæ къона Дзыги. Уымæй ахсджиагдæр ницы ис царды.

— Сæрибар... Сæрибар... Æмæ сæрибар нæ дæ?

— Нæ дæн, мæ къона, нæ дæн.

Дзыги ницуал дзуры. Хъуыдыты кæй аныгъуылд, уый йæ цæсгомыл бæрæг у. Цасдæры фæстæ мидбылты бахудти.

— Цы ахъуыды кодтон, уый дын куы зæгъон, уæд мæм не смæсты уыдзынæ?

— Искуыдæр ма дæумæ смæстыгæнæн ис, Дзыги? Зæгъ æй, циу?

— Дæ низæн æз дæхицæй хуыздæр хос зонын.

— Цавæр у?

— Бынтон хуымæтæг хос... — фæкъуыхцы, стæй йæхи фæхъæддых кодта. — Ус æрхæсс.

Мæ къухмæ февнæлдта æмæ дзы къайныхы тыххæй хатыр курагау йæ рус цалдæр хатты æрсæрфта.

Худæг мыл бахацыд.

— Ус, дам, æрхæсс... Ха-ха-ха... Уæллæй, тынг æй загътай, Дзыги! Ха-ха-ха... — Стæй мæ цæсгом фæтызмæгхуыз кодтон. — Уымæн æгæр базæронд дæн, Дзыги.

— О, куыннæ! Нырма тынг æрыгон дæ. Уæртæ Ахболатæн йæ сæр куы сурс, афтæмæй ус æрæджы куы æрхаста.

— Азтæ ницы давынц, Дзыги, адæймаг зæрдæйæ æрыгон куы уа, уæд. Цæй, уыдæттæ хорз, мæ гытцыл хо, фæлæ манæн цæугæ у. Бæргæ мæ нæ фæнды, фæлæ æндæр гæнæн нæй. Ды нанамæ ацæу-

дзынæ хохмæ. Сау дарыны рæстæг аивгъуыйдзæн уæдмæ, стæй...

— Стæй цы?

— Стæй та чындзæхсæв.

Дзыгийы цæстгом барухс, бандонæй фестад.

— Кæй чындзæхсæв?

— Дæу, æндæр кæй.

— Мæн? — йæ хъустыл нæ баууæндæгау мæм ныккасти Дзыги. Стæй къухмæрзæн фелвæста, йæ цæстгом дзы амбæрзта æмæ богъ-богъæй ныккуыдта, йæ буар æнæхъанæй дæр фестæлф-фестæлф каны. Фестагтæн æмæ Дзыгийы ма хъæбысы æрбакодтон, зæрдæтæ йын æварын:

— Цы кодтай? Ма ку, Дзыги, бафхæрдтон дæ, æмæ мын ныббар. Хъазгæ кодтон.

Дзыги кæугæ-кæуын сдзырдта:

— Нæ ма уарзыс æппындæр... О, о, æппындæр... Æна, ахæсс ма дæхимæ... Цæмæн ма ныууагътай?..

— Дзыги, басабыр у — хъазгæйæ загътон..

Дзыги фаллаг уатмæ алыгъди. Мæ зæрдæ рæхуыстытæ каны. Йæ фæстæ бацæуин æмæ йын зæрдæтæ авæрин? Æниу, уадз æмæ акæуа, фенцондæр ын уыдзæн. Дзыги йеддæмæ куы ничи ис мæнæн дæр. Бынтон, мыййаг, куы нæ хицæн кæнæм кæрæдзийæ. Æниу, кæд бынтон у, уæддæр ын чи цы зоны. Ацы змæст æмæ æнæрайы рæстæджы адæймагмæ цы нæ æнхæлмæ кæсы...

Знон Дзыгийы нанама арвыстон хохмæ. Абон райсомæй Осмæнимæ хæдзары дзаумæттæ æртæ уæрдонæ бавæрдтам, æмæ уый дæр хохмæ ацыд.

Мæ сыхæгтæ сагъæсы бафтыдысты. Æнхæлынц, æмæ цыдæр тæссаг хабар зонын æмæ йæ уыдонæй æмбæхсын. Æрхатынц мæм: дæ мад, дæ фыды хатырæй йæ махæн дæр зæгъ, æмæ нæ сæртæн исты уынаффæ бакæнæм. Ахæмæй дзы ницы ис, зæгъгæ, сын зæрдæтæ æварын, фæлæ сæ нæ уырны, уайдзæфтæ мын канынц: ау, нæ фыдæлтæ æфсымæртау куы фæцардысты, сæ зиан дæр æмæ цин дæр иумæйаг куы уыди, цæхх-кæрдзын иумæ куы хордтой.

Фæлæ сын ма дарддæры царды фæндтæ куыд хъуамæ раргом кæнон? Фæстаг хатт æрзылдтæн кæртыл. Мæнгхæдзарыл гуыдыр куыд æвæрдтон, афтæ ма размæ фæцис Домбай. Йæ къæдзил тилгæ ныззæмбыдта, ма цурмæ æрбауад.

— Мæнæ ма куыд æрбайрох дæ, ма рагон хæлар æмæ хæдзаргæс. Ардæм-ма рауай, Домбай!

Мае фандагтагай йын чырийы амбис амæ дзидзайы хай радтон. Цалымæ хæрд фæци, уæдмæ банхæлмæ кастæн. Стæй йын рæхыс йæ хъуырыл бафтыдтон.

— Цæуæм, Домбай, фысым дын бацагурæм. Зæронды бонты ног ран æрцæрынаг зындæр кæй ницы ис, уый бæргæ амбарын, фæлæ æндæр гæнæн нæй. Хъысмæтæй никæдæм аирвæздзынæ.

Дыргъдонмæ рацыдыстæм. Кауы æдде — мае зæронд сыхаг Батыразы хæдзар.

— Кæм дæ, мае сыхаг? Æддæмæ ракас, — дзурын æм кауы сæрты.

— Кæцы дæ? — хæдзарæй радзырдта Батыраз. — Хъых-хы-хъых-хы... Кæцы дæ?

— Æз дæн, æз — Албег.

— Алæбон æгас цу, Албег. Фæцæуын дæм, дæ рынтæ бахæрон. Йæ кæрц йæ уæхсчытыл æппæрстæй рахызти хæдзарæй. Салам радтам, куыд дæ, цы дæйæ афарстам кæрæдзийы.

— Цæугæ кæнын, Батыраз, цæугæ.

— Цæугæ зæгъыс? Хъых-хы, хъых-хы... Фæсивæд дын иу ран фæстиат фæразынц? Хъых-хы... Фæндараст у, фæндараст, Уастырджийы уазæг.

— Стыр курдиат мæм ис дæумæ, Батыраз.

— Уæллæй, цыдæриддæр зæгъай, уый бакæндзынæн. Хъых-хы... Нæ фæсивæд, бæргæ, иууылдæр дæу хуызон куы уaik-кой, алкæмæн дæр Хуыцау ахæм сыхаг куы раттид. Бауырнæд дæ, Албег, дæ цæрæнбоны тыххæй кæм нæ расидын, иунæг ахæм фынг дæр нæ ваййы.

— Гъемæ дæ куывдтытæ æрцæуынц, амæ уый тыххæй ахæм æнæниз дæн, — ныхххудтæн æз.

Худы Батыраз дæр.

— Бузныг, Батыраз, бузныг. Дунедарæг дын бирæ цæрæнбон раттæд. Цæугæ кæнын амæ хæдзар æдзæрæг уыдзæн. Æрмæст дзы мæнæ мае зæронд хæлар баззайдзæн, — ацамыдтон Домбаймæ.

Ууыл кæй цæуы ныхас, уый бамбæрста куыдз амæ йæ хъуын-джын къæдзилæй зæхх æрхоста.

— Де 'вджид æй уадзын, мае хорз сыхаг. Стонгæй амæлын æй ма бауадз. Мæнæ дын уый та йæ хардз, — бадардтон æм æхца. — Æхцайы ницуал кад ис, фæлæ Домбайы фаг кад разыныккой.

Батыраз æхца нæ комы, ма йæм дæ зæрдæ æхсайæд, зæгъгæ,

мын ныфсытæ æвæры. Фæлæ йын уæддæр æхца йæ куырæты дзыппы куыддæртæй атыystон.

Фæстаг хатт æрсæрфтон Домбайы сæр æмæ нæхимæ рацыдтæн.

Батыраз куыдзы йæ сарайы цæджындзыл бабаста. Фæцæйцæугæ мæ куы федта Домбай, уæд баст ратоныны цалдæр фæлтæрæны скодта, мæ фæдыл райы, рæхысы дзыгъ-ал-мыгъул цæуы. Йæ бон куы базыдта, уæд зæххыл æрхуыссыд æмæ ниуын райдыдта.

Рудзгуытæ сæхгæдтон, дуæрттыл гуыдыр сæвардтон, мæ хызын æмæ хордзентæ райстон æмæ Азæмæтмæ ацыдтæн. Рарастæввонгæй йæ баййæфтон.

Минуты фæстæ нымæт æмæ басылыхы тыхтæй рахæццæ дæн, ничи мæ базыдта.

Фæндаг цæуы уæлмæрдты рæзты.

— Фæуром, — дзурын Азæмæтмæ.

Бæхтæ нæма æрлæууыдысты, афтæмæй æргæпп кодтон линейкайæ. Æрæгвæззæджы уазал бон. Мит нæма рауарыд, фæлæ дымгæ цæсгом хойы, арв у хъуынтъыз. Рагон цыртытæ бæзджын хъуынайы бын фесты. Æртæ зынаргъ ингæнмæ бахæццæ дæн. Астæуæй — мæ фыды ингæн, йæ рахиз фарс — мады ингæн, галиуырдыгæй та — Фаризæты ингæн. Фыды цырт фæтар, йæ фыстытæн бакæсæн зынтæй ис, уый хыгъд дыууæ ногамад цыртты фыстытæ æмæ нывтæ дзæбæх зынынц.

Сæргуыбыр æмæ æдзæмæй лæууын. Мæ цæстытыл ауади мæ цард æнæхъæнæй дæр суанг сабибонтæй нырмæ, фæстаг рæстæджы хъизæмæрттæ.

— Дзæнæты цъæх нæууæй æмæ уын Дзæмдзæмы суадонæй хай уæд. Рæстаудæн кæнут, — дзурын сабырæй.

Ингæнтыл мæ къух æрæвардтон æмæ тагъд-тагъд фæстæмæ раздæхтæн.

— Ахæц, Азæмæт!

Дымгæ ногæй ныццæвтæ цæсгом. Фæсте аздадысты хъæу дæр æмæ уæлмæрд дæр.

*Уырыссаг æвзагæй
Хæблиаты Сафары тæлмац*

ХЕТАГКАТЫ ДАУЫТ: 120 АЗЫ

МАЕ УДЫ КУЫРОЙ

ХЪАРÆГ

Æдзæллаг Ирыстон,
Нывонд дын фæуон!
Кæндзынæ гæныстон...
Мæ сæфтыл кæуон!

Фыдбылыз дæ хъару
Куы сæтты дæуæн.
Фыдæхсæв дæ бар у,
Мæ уды лæууæн!

Дæ низæн, дæ мастæн
Кæмæ ис бынат?
Дæ худтæн, дæ хъазтæн
Нæ вæййы сæрфат!

Дæ хъæрзын, дæ риссын
Æвидигæ — ныр...
Уæлæфтау — дæ хысын,
Æвидауц, бызгъуыр!

Кæд искæй зæрдæйы
Æхсиды фæндон, —
Æгуыппæг фæвæййы,
Фæхъæуы бынтон...

Кæд искæй зæрдæмæ
Æрцæуы дæ мæт, —
Ныфсиры фæстæмæ...
Æрсуры... мæлæт!..

1912

ХУРХОРТÆ

Сау пиллон, сау мигъ фæйнæрдыгæй бады,
Бамæйдар нæ 'хсæв, куы батар и бон.
Хурхортæ арвмæ фæцæуынц æфсады,
Мæйхортæн нал и нымæц, йе кæрон.

Æй-джиди! Арвы цæлхъытæ куы цæуид!
Арв та куы калид тæмæнтæ, цæхæр...
Бирæ бон фыдфынты артæй нæ фæуид,
Ракæсид хуры цæст... мæйрухс уæддæр...

1912

МЫСЫН

Æрмæфтауыл кусы
Мæ уды куырой.
Уæлæфтауыл мусы —
Мæ найгонд фæллой.

Дæу рохуатмæ 'ппарын
Тыхамæлттæй, бон.
Мæ уадындз ыссарын, —
Æмбулы нæртон...

Фæлæ мыл мæ фæллад
Куы 'ртæфсы фæскуыст, —
Дæн бурбын ысгæллад!..
Мæ сæфты кой — хъуыст!

Ныввæййын æдзæллаг,
Фæсмонгондæй — цъист...
Мæ минас — ызгæллаг!
Мæ циндзинад — хист..

Дæ цæстæнгас мысын —
Зæрдæйы тæлмац!..
Æнкъардæй ныффыссын:
«Кæм мын дæ, фæлмас?»

СÆНТТÆ

Уæлгоммæ, дæлгоммæ...
Æхсæвыгæтты бонмæ...
Æнхæлмæ фæкæсын,
Мæхи фынтæй фæхæссын.

Æрцæуы! Æрцæуы!..
Ныридæгæн æрцæуы...
Æрттывдтытæ калы,
Зæлдаг бæттæнтæ халы.

Æрцæуы нæм заргæ,
Цыбыр фæндаг æвзаргæ!..
Кæс-ма йæм! Кæс-ма йæм!
Йæ къахдзæфтæ нымайæм!..

Уæлгоммæ, дæлгоммæ...
Æхсæвыгæтты бонмæ...
Мæ хуры хай, зон мæ!...
Дæумæ кæсын кæронмæ!..
1915

КАТАЙ

Уо, мæгуыр, мæ хъæстæ!
Уо, мæгуыр мæ бон!
Аку-иу мæ фæстæ,
Сау дзыкку ныттон...

Ме 'нхæлцау къуыззиттæй
Фиды мын йæ хæс.
Рындзæй мæм æхситтæй
Бакæны: «Дзæгъæс!..»

Иунæгæй, мæйдары,
Агурын мæ фæд.
Хицæнæй мæ дары
Алы кой фæсвæд...

Афæдай, мæ зæрдæ, —
 Фервæзин дæуæй!
 Знагæй мын фыддæр дæ:
 Ниуыс!.. Гъе, уæуу-уæй!..

НОГБОНЫ 'ХСÆВ

Ноджы та иу афæдз арвыстон...
 Ме 'нхæлцау афардæг балцы.
 Гайлайы сафтид и царвыстон:
 Зæронд аз адымдта алцы.

«Сой-сой» та арты фарс разылди!
 Физонæг аламæ тайы...
 Талынгæй ног ныфс мæм разынди, —
 Сау зæрдæ уынæргъы, райы.

1916

МÆ ФЫДГУЛТÆН

Гуымиры фыдгултæ, уæ хъал бон ныккалат!
 Фæсаууонæй хъуысы уæ чичри, уæ худт,
 Æргомæй нæ хъæцы уæ цæсгом, уæ налат...
 Уæ сæрæй, уæздангомау, фелвасут худ.

Бын бауат, мæ сойком, мыдæвзаг хæлæрттæ!
 Уæ хуызы куы цæуы гæдывады дуг!..
 Ныйих мæ кæниккой уæ калмы дæлæрттæ!
 Уæ хин уыл æртыхса, ныууара уыл туг!

Уæ гæды ныхæстæн, уæ хахуыр, уæ койтæн,
 Кæд уыдзæн кæрон? Йе кæд уыдзæн нымæц?
 Тæригъæд нæ кæнут мæ хъæрзын, мæ дзойтæн!
 Хуыздæрæн мын дзурут: «Дæ туджы фæмæц!»

Мæ хай уын — хæлæттаг!.. Мæ фосмæ лæбурут!..
 Уæ дам-думы хъуысы дæндæгты къæпп-къæпп. —
 Мæ фæллæйттæ уарут, мæ комдзæгтыл дзурут...
 Мæ размæ, сылбирæгътау, зонут сæпп-сæпп.

1916

ХÆЛÆТТАГ

Не 'намонд, не 'лгъыст — нæ хъал зæрдæ махæн!
 Не стыр сæрмæ ма кæй хæссæм, хæлар?!
 Арæхсгæ нал исæм армыуæз къахæн,
 Рауæлдай кодтам фыдæлты лæвар.

Сидзæрæй, рохуаты джиуы нæ куыстаг:
 Хъал зæрдæ не 'рвæссы саппы хуымтыл!
 Хурмæ дзыназы, нынниуы нæ хъуыддаг:
 Хъал зæрдæ нал тыхсы сæфты къуымтыл!

Комæн йæ нарæгæй фæдде быдырмæ,
 Хæтæнтæ буцгомау сгары, хæты.
 Бонзонгæ нал тасы астæу гуыбырмæ,
 Нал цæуы рухс зæрдæ царды мæты.

Афтидæй бахъил и къуту, нæ хордон,
 Азгъæлди зад хуымы нарæг гæппæл...
 Афоныл сифтындзæм иумæ бæхуæрдон:
 Бакæнæм зиуы куыстагмæ цыбæл!

Цъиутæ 'мæ халæттæ уидзынц нæмыггай
 Зад хуымы астæуты хъалы фæллой.
 Иуыл хæлæттаг, цæй, ма фод нæ мыггаг! —
 Тауынæн рауидзæм хоры кæфой.

1916

ЦЫППАР ÆМДЗÆВГÆЙЫ

ИУÆЙ-ИУ ÆМБÆЛТТАЕН

Лæмары уад
хъуынтыз фæззыгон мигътæ,
хæлбурцъгæнгæ,
æмбугæнгæ бырсы,
ныхъхæрзы, ниуы,
уæлхæдзар ныууигъы,
æнахуыр къæр-къæр
дыргъдонæй хæссы.

Хъуыды кæнын:
куыд рог у уахъæз, хъазаг.
Зæрдæскъæф уалдзæджы
фæсмон фæкæны уад.
Вæййы фæлмæн, уæздан,
цыма у уазæг.
Куы сулæфай,
уæд — дидинæджы ад.

Цы диссаг у!
Уæд цал фæлмæн хæлары
мæ райдзаст бонты
кодтой мæм æмбырд.
Ныр хатын æз,
мæ сæрыл мит куы уары, —
хъуынтызхуызæй,
уæлбикъонæй —
сæ дзырд.

1985.01.10.

ХЪÆЛДЗÆГ УАРЫН

Хъæлдзæг уарын зæххы къори найы.
Дисы бафтыд сабитыл мæ уд:
Арвæрдыныл дауджытæм фæуайынц,
Алы уынджы азæлы сæ худт.

Царды цинад хуры тынтæй уафынц,
Никæмæн дзы бакæнынц æвгъау,
Булæмæргы зарынæй æййафынц,
Суадонау сæ зæрдæтæ — рæдау.

Царды кар сæм макуы бафтæд рисæй,
Ма ныццæвæд мады зæрдæ хъыг.
Доны был æртæх кæлæд хæрисæй,
Мады цæстæй ма кæлæд цæссыг.
1983.08.

* * *

Рудзынджы авгыл кæлæны нывæфтыд,
Сайы æвзистхуызæй митурс тыгъдад.
Мондæгтæ уадзы тыхдымгæ кæрæфæй,
Хъæд æмæ æрхыты пъæззы ныббадт.

Цъуйы бын гагатæй урс мит ныссырх и,
Туджы æртæхтæй та — хуссар, цæгат.
Раст цыма зæйты бын фидыд ныппырх и,
Фегуызæг кусæг — æгуыст у, æгад.

Удæн цы хъыг у тызмæджы æртхъирæн,
Тоны йæ мадæлты сагъæссаг маст.
Быдырты фынтæ сты хоры æфсирыл —
Уым та фæхъусын нæ зынгхуыстты хъаст.

Судзынц йæ базыртæ фидауц бæллицæн,
Царды æмуддзинад халæг — хæрам.
Домы хуымгæнæгæй фиддон йæхицæн,
Тугæй — æфтиæгтæ, бартæй — гæртам.

Æтт-мардзæ, диссаджы заман æрæфтыд:
Ауæй кæн намыс. Кæрæфдзинад — кад.
Адæмы цæстытыл — ихы нывæфтыд,
Адæмы къæсæртыл пъæззы ныббадт.

ÆДЗАРД

Радиойæ Глюкы «Парис...» цагътой,
Ды кæдæмдæр арæвдз дæ, Цъыккон.
«Базармæ, æхсыр хæссынмæ...» — загътай...
Цавæр сырд у, чи срæмыгъта бон?
Бонимæ мæ зæрдæ дæр куы скъахтай.
Ацыдтæ нæ дунейæ бынтон.

Мад, æфсин куы нæ здæха хæдзармæ,
Уæд цы скæнон сабийæн æфсон?
Туг æрхъардта, оххай-гъе, нæ царæй,
Уымæй рухсдæр нал ысуыдзæн бон...
Нал фæцæуын хионмæ, æмгармæ —
Ма фенон мæ цæстыты зындон.

Æврагътæй мæй сахармæ фæлгæсы,
Тауы зæххыл бур тынтæй йæ хъыг.
Кæд кæуын мæ урс сæрмæ нæ хæссын,
Уæд цæстæй куыд рахъары цæссыг?
Мауал ку, мæ буц саби, йæ фæстæ, —
Нал хъæуы дæ гыццийы Фæрдыг.

Сси йæ уд æнусон арвыл стъалы,
Арвы къæйыл баивта хæдзар.
Ногæй уалдзæг дидинæг куыд калы,
О, куыд хъуысы булæмæргъы зард,
Кæд мæ риуы зæрдæ сси æвзалы,
Кæд мæ фынты дзуры мæм Æдзард!

ХÆСТОН ТЕТРАДÆЙ

ФÆСТАГ ХÆСТ САМУРАЙТИМÆ

В

енгрийы сæйраг горæт Будапешт ист куы æрцыд 1945 азы 14 февралы, уæд нын нæ бастдзинады хицæн ротæ арвыстой Дард Хурыскæсæнмæ — 35-æм хæцæг æфсадмæ. Поезды фæцыдыстæм дыууæ майы æмæ рахызтыстæм горæт Ворошиловы 15 апрелы. Ам нын бардзырд радтой, цæмæй хъæу Верхний Шетухайæ Владивостокмæ нæ ротæ ауадза тел æмæ сараза паддзахадон бастдзинад. Аразын æй хъуыди Тайгайы тынг зын уавæрты, фæлæ нын срæвдз æмгъуыдæй фынддæс боны раздæр æмæ йæ сæрмагонд къамис райста иттæг хорз бæрæггæнæнтимæ.

9 августы 1 Дард Хурыскæсæны фронты хæйттæ хæцын байдыдтой Японы æфсæдтимæ, уымæ мах 35-æм æфсад дæр æмæ 1945 азы 2 сентябры Японы хæст фæци, фæлæ Квантуны æфсады иуæй-иу хæйттæ сæ гæрзтæ нæма æрæвæрдтой æмæ-иу не 'фсæддонтæм сусæгæй æрбахъуызыдысты. Афтæ æнæнхæлæджы æрбабырстой, æз цы посты лæууыдтæн, уымæ дæр 1945 азы 23 сентябры.

Хъуыддаг уыд афтæ: райсомæй аходæн скодтам. Хæринаггæнæг башкираг лæппу Губайдуллин Раджаб блиндажæй коте-

*Зайты Асләнбег (рахизырдыгәй)
әмә Валиахметов Владимир.*

әмә нәхи уырдаем ныппәрстам. Бамбарын кодтон, цәмәй әнә ма бардзырдәй мачи фехса. Знәгтә бирә уыдысты, мах та — әдәппәтәй дәс. Хәстәг сә әрбауадзәм әмә сыл раздәр гранаттәй раләудыстәм, стәй та — автоматтәй.

Мәхәдәг блиндажмә батахтән әмә нә взводы командир лейтенант Ножковмә телефонәй бардзырдтон. Цыбырәй йын бамбарын кодтон нә уавәр әмә акьопмә ратахтән. Самурайтә әрбахәццә сты. 15 — 20 метры бәрцмә сә әрбауагьтам, стәй радтон бардзырд: «Самурайтә гранаттәй цәвут!..»

Разәй чи уыд, уыцы японнаг салдәттән сә фылдәр әрхаудтой, иннәтә лидзәг фесты, әмә сыл автоматтә ауагьтам.

Нә хәст дәс минутәй фылдәр нә ахаста. Знәгтәй әртындәс салдаты әмә иу афицер мәрдатә фесты, авд та — цәфтә. Махонтәй ничи фәмард, әрмәст Валиахметов, зәгьгә, иу салдатән йә га-лиу уәхскыл нәмыг суади.

Цәф самурайтән сә хәд-гәмттә бабастам әмә сә блин-

локтә әхсынмә куы әрбацәйхаста, уәд әвиппайды ауыдта, самурайтә йә алыварс әртыхсынмә куыд хъавынц, уый, әмә йә хъәләссыдзәг ныхъхәәр кодта: «Самураи! Самураи окружают нас!»

Әз бардзырд радтон: «Тагьд уә хәцән-гәрзтә райсут әмә акьопмә!..»

Нә блиндажы алыварс уыд арф акьопп

Николай Ножков.

дажы цур схуыссын кодтам. Ёхсæвы дзы цыппар амарди. Дыууæ сахаты фæстæ нæ æххуысмæ æрбахæццæ нæ взводы командир лейтенант Ножков 20 салдатимæ.

Дыккаг бон сихæрттыл æрбацыдысты нæ ротæйы командир майор Белоусов, дæлбулкъон æмæ капитан. Фæдзырдтой мæм, æмæ сын бæстон радзырдтон хæсты тыххæй. Акт скодтой, стæй дæлбулкъон бардзырд радта мæрдты баныгæныны тыххæй.

Дæлбулкъон æмæ капитан мæрдты документтæ сæ машинæйы сæвæрдтой æмæ ацыдысты. Уый фæстæ бон райсомæй æрбацыди санитарон машина. Сæвæрдтам цæф японнаг салдæтты æмæ хæцæнгæрзтæ. Ууыл махæн 1945 азы 23 сентябры Японы хæст фæци.

Мæ хайады салдæттæн сеппæтæн дæр саккаг кодтой падзахадон хæрзиуджытæ. Мæнæн радтой Намысы æртыккаг къæпхæны орден, райстон æй 1972 азы.

БАНДЕРОВОНТИМÆ ХÆЦГÆЙÆ

1946 азы, майы кæрон нæ бастдзинады ротæ æрвыст æрцыди Хурныгуылæн Украинæмæ (Львовы æфсæддон зылдмæ) æмæ йæ баиу кодтой Падзахадон æдасдзинады комитеты 311-æм полкъимæ.

Ардыгæй мæ арвыстой, кæстæр æфсæддон командиртæ кæм цæттæ кодтой (сержанты скъола), уырдам ахуыргæнæгæй. Уыцы иу рæстæг куыстон прорабæй дæр.

Нæ полкъ арæх архайдта, ам цы карз хæстытæ цыд (украинаг националисттимæ), уыдоны. Ахæм хæстыты скъолайы курсантимæ уыдтæн цалдæр хатты. Дыууæйы та дзы цæфтæ фæдæн. Фыццаг хатт — 1947 азы, бандеровонты бионты Хурыскæсæнмæ куы 'рвыстой, уæд. Дыккаг хатт та, — 1948 азы мартыйы Хурныгуылæн Украинæйы колхозтæ æмæ совхозтæ куы арæзтой, уæд.

1948 азы 4 мартыйы скъолайы уыдтæн рады хъахъхъæнæг. Ёхсæвы иу сахатыл телефон ныдздæнгæрæг кодта. Систон хатæл æмæ базыдтон скъолайы хицау майор Ворбьевы хъæлæс. Ёз ын доклад кæнын райдыдтон, фæлæ мæ уый фæурæдта æмæ мын бардзырд радта: «Тагъд курсантты сеппæты дæр сыстын кæн, рынчын чи у, уыдонæй фæстæмæ æмæ гæрзифтонгæй скъолайы кæрты слæуут. Дæ бæсты курсанттæй æнæфæразгæ чи у, уыдонæй искæйы ныууадз!»

Æртæ минутмæ иууылдæр æд хæцæнгæрзтæ лæууыдысты скъолайы кæрты. Мæхи бæсты хъахъхъæнæг сæвæрдтон кур-

сант Шевцов
Иваны. Скьолайы
уыди 35 курсан-
ты. Цыппар дзы
рынчынтæ. Шев-
цов дæр.

Цалдæр мину-
ты фæстæ æрба-
цыдысты полчы
штабы хицау
майор Кузьмичев
æмæ скьолайы
хицау майор Во-
робьев. Штабы
хицау бардзырд
радта: «Тагъд

*Аслæнбег. Львовы облæсты хæстон
госпиталы куджытимæ. 1947 аз.*

курсантты машинæты сбадын кæнут æмæ цæугæут. Кæдæм
цæуын хъæуы, уый зоны майор Воробьев».

Уынджы цæттæйæ лæууыдысты дыууæ автомашинæйы, æмæ
рæвдз абадын кодтам лæппуты. Нысангонд нын цы хъæумæ
уыд, уымæ бахæццæ стæм 40 минутмæ. Хъæутæрон нæ баурæд-
той иу капитан æмæ лейтенант Мидхъуыддæгты министрады
дарæсы. Нæ машинæтæ нын хъæуæй иу километры бæрц
æддæдæрма арвыстой. Стæй нæ акодтой хъæуæн йæ хуссар
фарсмæ æмæ нын загътой, хъæуы цы бæллæх æрцыд, уый. Бан-
деровонтæ бавдæлдысты æмæ Криницæйы (афтæ хуынд хъæуы
ном) хъæуыхицауы æд бинонтæ æрцауыгътой сæ кæрты — са-
райы хъайвантыл. Уый æдде ма сын æрцауыгътой сæ куыдз
æмæ сæ гæдыйы дæр. Фос æмæ кæрчыты дæр ныццагътой.

Мидхъуыддæгты министрады полкъ æрхъула хъæуыл, фæлæ
ма хуссарырдыгæй цæгæн адæм нæ фаг кодта, æмæ æххуысмæ
бадзырдтой махмæ. Хъæуы алыварс цæг æхгæд æрцыд. Кур-
сантай курсанты 'хсæн 20 метрæй фылдæр нæ уыд.

Æз махи æрфидар кодтон хуссарырдыгæй иу хæдзары чылдыммæ.
Хæдзар уыди бæрзонд, агуыри дурæй амад. Йæ быны — ныккæнд, йæ
дуар, — æз кæм æрбынат кодтон, уыцырæм. Уырдыгæй иу дæс
метры æддæдæр — райдыдта лæнкау. Уый æдде та — хъæд.

Ма рахиз фарс лæууыди курсант Семеновых Виктор, ма галиу
фарс та — курсант Лень Николай. Фæдзырдтон сæм. Æртæ стыр
дуры æрбатылдтам æмæ сæ ныккæнды дуармæ сбыцæу кодтам.

Хæст куы бацайдагъ уа, уæд хъуамæ нæ кæрæдзимæ нæ хъус дарæм.

Цасдæр рæстæджы фæстæ хъæуæн йæ цæгатварс æртæ сырх ракетæйы ныррухс кодтой. Уый амыдта: бандеровонтимæ хæст байдыдта. Пулеметтæ æмæ автоматты къæр-къæр райхъуыст. Иу сахаты бæрц куы рацыди хæсты райдианæй, уæд нын фехъусын кодтой, хæдзæрттæ кæрæдзиимæ зæххы бынты баст кæй сты, уый. Уымæй фæзындæр нæ хъуыддаг. Бандеровонтæ æмбæхстысты бинонты 'хсæн. Сæ ныхмæ чи лæууыд, уыдоныл нæ ауæрстой — мардтой сæ.

Цалдæр хатты нын бандеровонтæ бамбарын кодтой, цæдджы кæй сты, алидзæн сын кæй нæй æмæ сæхи раттынмæ кæй хъавынц. Фæлæ-иу ногæй пулеметтæ æмæ автоматтæй æхсын райдыдтой.

Кæд уавæр карзæй-карздæр кодта, уæддæр боны æмбисмæ хъæуæн йæ фылдæр æмбис байстам.

Иу рæстæг ныккæндæй цыдæр уынар райхъуыст. Æмæ ахъуыды кодтон, кæд мыййаг бинонтæ ныккæнды æмбæхст сты, æмæ нæ фехстон. Фæлæ дуарыл чидæр куы рахæцыд æмæ куы нылгъыста, уæд ыл автоматæй цыбыр рад бауагътон, æмæ райхъуысти фæдис: «Ратуйте!... Убили мэнэ маскали!» Чысыл рæстæджы фæстæ хъæр бамынаг.

Хæст æрбахæстæг хъæуы хуссарварсмæ. Æз цы хæдзары фæстæ уыдтæн, уый рудзгуытæ æмæ царæй æхсын байдыдтой бандеровонтæ. Бæстæ гуып-гæрах æмæ рæмыгъд сси. Уалынмæ хæдзæрттæ судзын байдыдтой. Бауагътой, æз цы хæдзары фæстæ уыдтæн, ууыл дæр огнемет, æмæ арт фестæд. Знæгтæ хуыдут кодтой, фæлæ уæддæр æхстой, æмæ сæ хъæр хъуысти: «Бий большевицку заразу! Бий маскалей!.. Да здравствует вильна Украина!..»

Хæст йæ кæронмæ куыд фæцæйхæццæ кодта, афтæ мыл чидæр йæхи ныццавта. Дыууæйæ дæр кæрæдзиуыл атыхстыстæм. Цы ма мын бамбарын хъуыд, къæдзæхы йас бандеровоны хъæбысы кæй дæн, уый. Тылдта мæ лæнкаумæ. Куы-иу уый фæуæле, куы та æз, афтæмæй лæнкауы бынмæ тулæм. Мæ цырыхъхъы хъусы уыди немыцаг финкæ-кард æмæ архайдтон, цæмæй мæ къухы бафта, ууыл. Бандеровон йæ ныфс, йæ хъæру æмæ асыл дардта йæ зæрдæ. Мæ хуызæн къаннаг лæппу ахæм стыр æмæ тыхджын лæгæн цас ахурх кæнинаг у! Фæлæ йæ, куыд фæзæгъынц, йæ фын фæсайдата. Лæнкауы бынмæ ныттылдыстæм. Куыд мæ фæцæйбын кодта, афтæ йын йæ хурхысарты кард атыстон, мæ хъæру цы уыд, уымæй кардыл мæхирдæм æрбахæцыдтæн æмæ... Дæ балгъитæг афтæ!.. Бæргæ ма йæ къæхтыл алæууыд æмæ мæм йæхи æрбаппæрста,

*Рахизырдыгæй галиуырдам: Заойты Аслæнбег, Андреев Владимир
æмæ медицинон хо Любченко Лена. 1948 аз.*

фæлæ æз мæхи фæсайдтон, æмæ дæлгоммæ йæ тæпп фæцыд. Йæ гæндзæхтæ цæгъдгæ йæ фæуагътон æмæ ланкауæй хæрдмæ мæ бынатмæ — тæхгæ. Куыддæр мæ автоматмæ фæцæйгуыбыр кодтон, сисон æй зæгъгæ, афтæ мæ цыдæр афтæ тыхджын ныццафта, æмæ цы 'рбадæн, уый нал базыдтон.

Мæхи æрæмбæрстон фæндзæм бон æхсæвы дыууадæсæм сахатыл Львовы æфсæддон рынчындон (№2344).

Операци мын скодта медицинайы булкъон хирург Слесаренко Михаил Михайлы фырт. Операци ахаста 5 сахаты æмæ 50 минуты. Мæрдты исты ис, уый фидарæй зæгъын никæй бон у. Ацы цæфы размæ дзы æртæ хатты уыдтæн æмæ дзы ницы федтон. Æрмаст-иу куы 'рчыцыдтон, уæд цыма дзæнæтæй зындонмæ æрцыдтæн. Фæлæ ацы хатт цытæ федтон, уыдонæн æнæ дзургæ нæй.

Цæвиттон, æваст мæ зилгæдымгæ йæ хъæбысы акодта æмæ мæ уæларвмæ скъæфта. Афтæ уæлауæз мæ систа, æмæ ма мæм зæххы къори сывæллоны хъазæн пуртийы йас зынд. Æнгузы йас куы ныцци, уæд мæ номæй сылгоймаджы хъалæсæй чидæр дзуры: «Аслæнбег, мæ къона, кæдæм тæхыс?» Мæ бон ын дзуапп раттын нæ бацис. Уæд та мæм хъалæс ногæй хъуысы: «Аслæн-

бег, дæ къухтæ ма фæйнардæм акæн». Куыд раирастон, афтæмæй уый уыди мæ мады хъалæс. Мæ къухтæ фæйнардæм аппарстон æмæ мæ бынаты ауыгъдæй баззæдтæн. Уæд та мæм мæ мады хъалæс хъуысы: «Дæ къухтæ ма хæрдмæ сис». Скодтон мæ къухтæ уæлæмæ æмæ зæххырæм цæуын байдыдтон. Зæххы къори мæм дирижаблы йас зынын куы байдыдта, уæд та мæ тæхынай æрлæууыдтæн. Ногæй та мæм мæ мады хъалæс хъуысы: «Дæ къухтæ ма бынмæ æруадз». Æрæппарстон мæ къухтæ. Дымгæ дæр цыдæр æрбаци, æмæ бынмæ тæхын. Зæхх мæм куыд хæстæгдæр кодта, афтæ катæй кæнын байдыдтон: ныртæккæ зæххыл халонæ айчы хæлд фæкæндзынæн! Фæлæ мæ катæй дзæгъæлы уыди. Зæххыл ахæм фæлмæн лæуд æркодтон мæнæ цыма бумбули гобаныл æнцæдтæн.

Фыццагдæр цы рахатыдтон, уый — мæ тæнгты рыст. Уый фæстæ ауыдтон цар æмæ электрон цырагъ. Мæ сæр куы разылдтон, уæд урс халатты мæ уæлхъус лæугæ ауыдтон мæ зонгæ хирург Слесаренко Михаил Михайлы фырты, медицинон хоты.

Æрбадти мæ цуры хирург æмæ мæ фæрсы: «Тынгдæр дын кæм риссы?» Æз ын мæ цæстытæй ацамыдтон. Уый хъæццул иуварс акодта æмæ йæ къухтæ мæ гуыбыныл хъавгæ старгæ бынырдæм хаста, мæ цæстытæм мын каст, афтæмæй. Цæфтæм куы ныххæццæ, уæд æз мæ цæстытæ ацъынд кодтон, æмæ йе старын фæуагъта. Сыстад æмæ загъта: «Тæрстæ ма кæн. Мæлынай тас дын нал у. Афтæ зæгъын мæ бон у æмæ ма æз дæ чындзæхсæвы кафгæ дæр æркæндзынæн».

Цалымæ рынчындонæ уыдтæн, уæдмæ ахæм бон нæ уыд æмæ мæ ма фæна. Тынг хорз цæстæй мæм кастысты æппæт медицинон хотæ дæр. Афтæ зæгъын мæ бон у, æмæ мæн адон мæлæты дзæмбытæй ратыдтой...

Уыцы æнæхайыры хæсты фæмард курсант Семеновых. Фæцæфтæ сты курсанттæ Гайдай Петр æмæ Андреев Владимир. Æз мæхи хорз æмбарын куы райдыдтон, уæд Андреевы мæ палатæмæ æрбаивтой.

* * *

Куыд фæзæгъынц: хох хохыл нæ сæмбæлдзæн, уый йеддæмæ лæг лæгыл кæддæриддæр. 1974 азы иу къуыри командировкæйы уыдтæн Львовы завод «Киноскоп»-ы. Бацагуырдтон мæ ирвæзынгæнæг Слесаренкойы. Сæмбæлдытæм æмæ кæрæдзийыл тынг фæцин кодтам. Львовы фæдæн къуыри, æмæ мæ сæ хæдзарæй фысымуатмæ нæ ауагъта. Фæсахсæвæртæм-иу

фæбадтыстæм æмæ нæ царды хабæрттæ кодтам. Иу ахæмы нæм ныхас рауад бинонты тыххæй. Æз хъуыддаг куы кодтон, уæд Михаил Михайлы фыртмæ ныффыстон, стæй йæм тел дæр ныццавтон, фæлæ дзы дзуапп нæ райстон, цæугæ дæр не скодта. Куы йæ бафарстон, дæ ныхас цæмæн фæсайдтай, мæ чындзæхсæвмæ цæй тыххæй не 'рцыдтæ, зæгъгæ, уæд йæ къухтæ хæрдмæ систа æмæ худгæйæ загъта: «Зæронды хатыр мын бакæн. Не 'фсин мын дзырдта, фæлæ мæ ныфс нæ бахастон ахæм дард фæндагыл цæуынмæ».

Мæ командировкæйы æмгъуыд куы фæцис, уæд ма мæ иу бон баурæдта æмæ йæ лæппу Сергеимæ ацыдыстæм, цы хъæуы фæцаф дæн, Криницæ, зæгъгæ, уырдам. Львовæн йæхи мидæг дæр фæзылдыстæм, цы рынчындоны хуыссыдтæн, уый дæр бабæрæг кодтам. Мæ рæстæджы дзы чи куыста, уыдонæй ничиуал уыд: пенсийы ацыдысты. Михаил куыд загъта, афтæмæй дзы чидæртæ мæлгæ дæр акодта.

Цыбыр дзырдæй, тынг мæ сбуц кодтой мæ фысымтæ. Æз дæр сæ хæсджынаæй нæ баззадтæн: сæ алкæмæн дæр сæ зæрдылдарæн дзаума балхæдтон. Мæ ирвæзынгæнæгæн та йæ къухыл бабастон сызгъæрин сахат.

Ныр Михаил Михайлы фырт æгас нал у, фæлæ цалынмæ царон, уæдмæ йæ нæ фæрох кæндзынæн. Дзæнæты фæбадæд!

* * *

Рынчындоны мæ куы рафыстой, уæд хъуамæ æфсæддон хай сæрвыстайккой машинаæ мæн ласынмæ. Æрæгмæ куы цыд, уæд уынгмæ рахылдтæн æмæ сындæгтай цæуын, Винникæмæ цы уынг цæуы, ууыл. 50 метры бæрц рауадаин, афтæ иу хæдзары æртыккаг уæладзыджы рудзынгæй сылгоймаджы тарст хъæр айхъуыстон. Скастæн хæрдмæ. Сылгоймаг цы рудзынгæй хъæр кодта, уымæн йæ бакомкоммæ хæдзары æртыккаг уæладзыджы балкьоны гæзæнхæдыл бадти, иу цыппар азы кæуыл цыд, ахæм лæппу, йæ чъылдым уынджырдам, афтæмæй.

Сылгоймаг ын лæгъстæ кæны: «Вовочкæ, бынмæ балкьонмæ æрхиз, рахаудзынæ!..» Æз дæр æм, уынджы цы адæм æрæмбырд, уыдон дæр æм дзурынц, чи лæгъстæ кæнгæйæ, чи та тызмæгæй. Фæлæ уый цыма хъустæ дæр æмæ уынгæ дæр никæй кæны, афтæ бады æмæ йæ къæхтæй хъазы. Стæй фæцудыдта. Йæхи ма размæ æппарæгау бæргæ акодта, фæлæ йæ уæз фæстæрдæм фæфылдæр, æмæ уæлæ, йæ къæхтæ æмæ къухтæ фæйнардæм æппæрста, афтæмæй æрхауы. Адæм æмхъæр ныккодтой æмæ

*Асләнбег (рахизырдыгәй артыккаг) Львовы областы
хастон госпиталы. 1948 аз.*

фәйнәрдәм лидзынц, сывәллон кәдәм әрцәйхауд, уырдыгәй. Әз әм багәпп кодтон. Мә кьухтыл әрхауд, әмә йә иуварс фәндагмә фесхуыстон. Цалдәр сәрбихъуыройы акодта, стәй фәгәпп ласта әмә уәртә фәлидзы. Мәхицән дәр әмә адәмән дәр әхсызгон куыннә уыдаид, сывәллонән кәй ницы уыд, уый.

Рынчындонырдәм сындәтгай рацыдтән. Уалынмә, сывәллонмә цы сыхаг сылгоймаг хьәр кодта, уый ныхас айхъуыстон: куырдта, цәмәй йәм фәләууыдаин.

Әрләууыдтән, әмә уайтагьд адәм мә алыварс амбырд сты, арфәтә мын кодтой.

Сылгоймаг дәр әрбахәццә, куырдта, цәмәй фәләууыдаин сывәллоны ныййарджыты әрбацыдмә. Сылгоймаг сәм куыстмә бадзырдта. Йә ныхәстәм гәсгә, ләшпуйы ныййарджытән цот нә уыди. Вовәйы сын Хуыцау баләвар кодта аст азы фәстә.

Уәдмә мә машинә дәр әрбахәццә. Сылгоймагәй хатыр ракуырдтон, бацамыдтон ын Винникәйы мә кәм агурын хъәуы, уый, әмә ацыдыстәм. Уыциу цыдәй бацыдтән санитарон хаймә. Радзырдтон полчъы дохтырән мә хабар. Асгәрстытә мә кодта әмә загьта: «Иу дәс боны дын хуысгә әрцәудзән. Кәд дә

фæнды, уæд дæ фæстæмæ рынчындонмæ аласдзынæн. Нæ ма бафæндыд, санитарон хайы баззæдтæн. Дыккаг бон мæм райсомæй Львовæй æрцыдысты Вовæйы фыд Николай йæ бинойнаг Оксанæймæ, Вовæ дæр семæ. Тынг мыл фæцинтæ кодтой.

Уыцы бонæй фæстæмæ ахæм къуыри нæ уыд, æмæ ацы бинонтæ мæн кæд нæ бабæрæг кодтой, цалымæ æфсады уыдтæн, уæдмæ. Æфсадæй рацыдтæн хæсты дыккаг къæпхæны инвалидæй 1950 азы 12 апрелы.

Нæхимæ цæуæн бон мæ Николаитæ хорз суазæг кодтой, нæ хуыз дæр систем. Ацы цауы тыххæй фыстой газетæ «Украина» æмæ «На страже Родина»-йы. Нæ полчъы командыгæнынад дæр мын сæрмагонд бардзырды арфæ ракодта. Мæ ирвæзынгæнæг кард дæр мын уыцы каджын уавæрты радтой.

Кæронбæттæны мæ журналкæсджыты базонгæ кæнын фæнды бандеровонты дыууæ организацийы ОУН (Организация Украинских националистов) æмæ УПА (Украинская повстанческая армия) 1944 азæй 1951 азмæ цас адæм ныццагътой Хурныгуылæн Украинæйы, уымæ.

Цæвиттон, 1944 аз Украина немыцаг оккупанттæй куы суæгъд, уæд ацы организацитæ гæрзифтонгæй хæцын байдыдтой Советон цардарæзты ныхмæ. Оккупацийы рæстæг та немыцы ныхмæ хæцыдысты. Дыууæ организацийы уыди дæс мин адæймагæй фылдæр. Хæцæнгарзæй уыдысты хæрз ифтонг.

ОУН æмæ УПА-йы сæргъыл лæууыд Остап Бандер. Ныццагътой 26 мин советон салдаты æмæ афицеры, 30 райкомы секретары, 32 райæххæсткомы сæрдары, 90 райфæскомцæдисы секретары, 50 чырыстон диныл хæст сауджыны æмæ 30 мин украинаджы — Советон цардарæзты фарс чи хæцыд, ахæмты. Архивтæм гæсгæ, 1944 азæй 1952 азмæ Ныгуылæн Украинæйæ Сыбырма æрвыст æрцыди 65 мины 906 сæдæ бандеровоны.

Советон Цæдис куы нал ис, уæд бандертæ Украинæйы ныры хицауадагъ домынц, цæмæй сæ банымайой, Сталины рæстæджы æфхæрд чи баййæфта, ахæмтыл. Ноджы домынц, цæмæй сæ схоной Фыдыбæсты Стыр хæсты ветерантæ. Остап Бандерæн та йæ райгуырæн хъæуы, цыртдзæвæн сæвæрдтой.

1999 азы мæ хæстон æмбал Лень Николайæ райстон фыстæг. Фыссы: «Остап Бандеры цыртдзæвæн срæмыгътой æмæ йæ фæд дæр нал баззæд».

Уый та дзурæг у ууыл, æмæ украинæгтæй нæ ферох, бандеровонтæ сын сæ адæмæн цас фыдбылызтæ скодтой, уый.

СЫГЪДАЕГ СУАДÆТТÆ

ГАЛТЫЛ КАФÆГ

(Фын)

Йæ цæсгом рухс уыди зæдау,
 Йæ уæлæдарæс та — фыдсау.
 Уый цæды галты рæгътыл кафид.
 Йæ рæсугъд къахфындзтæ-иу цыма
 Уæд фестадисты цурчы йас туæстæ,
 Цы галы рагъыл-иу æркафид,
 Уый ногзад родау нал хастой йæ къæхтæ,
 Уæддæр-иу хъал гæппытæ систа,
 Æмæ-иу йе 'взонг азты бацыд,
 Фæндаджы фæйнæ кæрон сæрсæфæнтæм
 Йæ æмцæдонты мастджынæй ысхуыста,
 Фæлæ-иу бирæ н 'ахаста йæ хъал...
 Рæсугъд къахфындзты цурчийас туæстæ,
 Рæвдаугæ, уый уымæл зæхмæ нылхъывтой.
 Фæцудыдта, æрхауд-иу зæхмæ гал,
 Йæ рагъæй-иу хæрдмæ фæтахт
 Зынджы стъæлфæнтау кафæг,
 Зæдæнгæс, саударæс, йæхицæй хъал,
 Дзыхыдзаг худгæ 'мæ кæл-кæлæй
 Йæ нывонды фæуагъта,—
 Цыргъ къахфындзтæ-иу иннæйы фæсонты
 Æрц-тох, зæгъгæ, æрсагъта,
 Æмæ-иу уыцы гал дæр рогай,
 Йæ быны цудгæйæ, йæ хъал митæ нæ уагъта,
 Йæ æмбалы азар-иу уый дæр айста...
 Æрмæст дзы иу цæхгæр фæзылд.
 Йæ цæсгом урс кæмæн уыди зæдау
 Йæ уæлæдарæс та фыдсау,

Уый галы сæрты зилгæ-зилгæ атахт,
 Йæ даргъ дзыкку æрзилæн кодта сæрыл.
 Цыма фæхицæн зæдæнгæс цæсгом, сæрсæфæны былгæрон
 Йæ фæлмæн саудзыккуты бæсты
 Йæ сæрыл урс сыкъатæ фестад,
 Хъæргæнгæ комы арфмæ хауы,
 Ныртæккæ сау къæдзæхы фахсыл
 Фæйнæрдæм атæхдзæн пырхытæй,
 Фæлæ та галы фæтæн синтыл æрхауы ног...
 Æмæ та ногæй зæдау йæ цæсгом афæлдæхти рухс,
 Фæлмæн сау дзыкку дымгæмæ фæйлауы,
 Мæгуыр гайладжы къахфындзтæй рæвдауы.
 Ныр бабын, зæгъгæ, загътой галтæ,
 Фæлæ уый разынди сылгоймаг.

* * *

Хъæуккаг чызджы фæлгонц
 Ыснывæстон мæ хъуыдыты мæхицæн.
 Йæ цæстæнгас — сыгъдæг æмæ уæлмонц —
 Ивылæгау ныррухс кодта мæ фидæн.

Бæрæггæнæн ыл сæвæрдта Хуыцау
 Йæ урс уадулыл сау ыстъæлф нысанæн.
 Йæ мидбылхудт — æнæазым, зынгау —
 Сыгъта лæджы сагъæс, уыди ныфсдарæн...

Йæ цæсгомæй-иу уыйбæрц рухс цыдис,
 Цыма æртахти зæд уæларвæй.
 Сылгоймагмæ лæджы фарнæн цы ис,
 Æрхаста уый мæ рыст удмæ рæдауæй.

Йæ цин уыд хур, фæлæ мæн тавта,
 Æрмæстдæр мæн, рæвдаугæ 'мæ фæлмæн.
 Йæ маст уыд мæй æмæ-иу хаста
 Уый барон уайдзæфтæ мæнæн.

Ныр фервæзтæн æз дам-думты фыдæхæй,
 Мæстæлгъæд æмæ мастисæнтæй — цух...
 Мæн бахызта фыдракæндты бæллæхæй,
 Фæхаста мын зæдбадæнтæм мæ уд.

Ыссардтон æй... Æлгыст царды быдыртæй
 Мæ размæ рахызт иу ахæм æргом...
 Мæ хъуырмаæ свæййын карз царды фыд-зынтæй,
 Фæдывæр ис мæ уæхсчыты æргъом...

Мæ сæнтты ног фæлгонц нывæндын,
 Вæййы мæм алидзыны фæнд...
 Фæлæ... уæрыккау та нывондæн
 Мæн акæны йæ фæдыл зæд.

Цæй æнцон у фæлгонц нывæндын,
 Цæй уæззау у бæллиццаг фæнд.
 Куы нæ хæссай дæхи нывондæн,
 Уæд сабийау тæргайгæнаг у зæд.

* * *

Фæлыгътæн дæ...
 Куы дæ фæдæн сæргой,
 Мæ цард мæм
 Сау капеччы аргъ дæр
 Нал каст.
 Мæ фæдыл бафтыдтай фыдгой,
 Æфцæджы сæрты хызт дæ сау маст.
 Фæрæзтон æз мæ хъызæмар, мæ мастæн,
 Лæджы фарн мæм зæххыл тæккæ бæрзонддæр каст.
 Мæ уды сыгъдæджы фæрцы
 Фидæны сæраппонд
 Хызтон мæхи æппæтæй дæр:
 Рæстæджы цæлхытæй, фыдбогътæй.
 Куырмау, къуырмайау, фервыстон мæ цард,
 Цæмæй мæ кæстæр ма фæуа дзыхъхъы лæуд
 Мæн аххосæй,
 Дзырдæй дæр,
 Уайдзæфæй,
 Хъуыддагæй,
 Æмæ йæ риуы 'взæрой
 Рæсугъд нысæнттæ.
 Фидæнмæ цæугæйæ,

Кæной йæ хъарутæ дывæр,
 Цæмæй зæххон
 Мæнг дунейы цæрджытæн
 Сæ удты уадза рухс.
 Ныфс сын, —
 Æхца 'мæ мулкæй нæ,
 Сыгъдæг, рæстуд æмæ рæстæй
 Æнæвгъауæй дæтта.
 Мæнæй, фыдæлтæй ардæм
 Цы-ма æрæфтыд рухс удты рæбынты,
 Уыцы фарны
 Рухс хъуыддæгтæ
 Æмæ гуыбыныл,
 Монцтыл нæ,
 Йæ хъарутæ
 Уæларвон тыхтæм тындзгæ,
 Рæдау æмæ таучелæй,
 Æнæхæлæгæнгæйæ тауа
 Парахатæй æппæтыл.
 Цыдтæн æз уыцы рухс нысанмæ,
 Мæ фæндагыл ды та
 Сындзгæрдæг
 Æмæ хæмпæлгæрдæг ызгъæлдтай,
 О, ахæм бæрцæй, ахæм,
 Æмæ-иу хатгай
 Дзæгъæлгæнгæ
 Æрыздæхтаин хъуамæ
 Æз дæ фарсмæ.
 Фæлæ тыхджындæр уыд
 Мæхи фæнд,
 Æмæ-иу тугкалгæ дæр
 Æнæ иу сымæй рахызтæн фæндагмæ.
 Уæ бибитæм, уæ дидитæм нæ бæллын.
 Ныуадзут мæ,
 Уæ мæнг цардæй нæ цæрын,
 Мæ сæрмæ уæм —
 Циу тох та!? —
 Фæкæсын дæр нæ хæссын.

* * *

Сæрд йæ тыхы нæма бацыд,
 Къæвда нал зоны 'нцой,
 Дон та хъæугæрон раивылд, '
 Адæм фесты сæргой.

Чи йæ лыстæг фос агуры,
 Не 'рцыд иннæйы стур,
 Чи йæ Хуыцаумæ бакувы,
 — Не Сфæлдисæг, æххуысгæнæг у.

Ивылд бирæ нæ ахæсдзæн,
 Дон цыфæнды карз уæд,
 Былгæрæттæй дæр ракæлдзæн,
 Фæлæ баззайдзæн фæд.

Афтæ не 'нкъарæн абырсæд
 Иу фæндагыл рæстæй,
 Царды рухс цинтæ мах хуызæн
 Фенæд знаг дæр цæстæй.

* * *

Кæйдæр бæллæхæй не ссардзынæ амонд,
 Кæйдæр мастæй дæ цин нæ уыдзæн цин.
 Ис алцæмæн дæр ацы зæххыл афон,
 Æрыздæхдзæни алкæмæн йæ хин.

Æрыздæхдзæн æртывæрæй, фылдæрæй,
 Æртыхсдзæни йæхи сæрыл æргом,
 Цы сарæзта, уый бавзæрдзæн фыддæрæй,
 Дзæнæты дуар ын нал кæндзæни гом.

Æмæ та уæд йæ тыхстмæ кæсæг адæм,
 Нæ зонгæйæ йæ хъуыддæгтæ бæлвырд,
 Сæ уайдзæфтæ кæндзысты Стыр Хуыцауæн:
 «Æгъатыр у, нæ дзы зонæм рæвдыд».

Сæхæдæг та, сæ монцты фæстæ зилгæ,
 Гуыбыны хæлцæй, буары мондаг уа,
 Фæцæйтæхынц сæ хъал къæдзилтæ тилгæ,
 Æрмæст ма сæ рæвдыды уысм фæуа.

Æз алкаей тыххæй уыдæттæ нæ дзурын,
 Бæргæ, куы уайд алкаемæн сæрфат.
 О Стыр Хуыцау! Дæуæй цы уды сыгъдæг курын,
 Мæ адæмæн Ды уыцы хорзæх ратт.

* * *

У алчидæр йæ мадæн уарзон,
 Фæлæ нæ алкаёцы сыхбæстæн уарзон нæу.
 У алчидæр йæхионæн, йæхицæн барон,
 Æцæгæлонæн алчи барон нæу.

Нæ аразын æз царды ныхмæ асинтæ,
 Хуымæтæгæй, сыгъдæг удæй цæрын.
 Кæйдæр цинтæй нæ чи нæ зæгъы «Мах цинтæ»,
 Æз уыдонæн æргом уайдзæф кæнын.

Нæ кæстæртæ нæ фидæн ысты, мах сомбон,
 Нæ царды хæртæ уыдонæн — нывонд.
 Кæд искуы æз сыгъдæг æнкъарæн бамбæхсон
 Сæ амондæн, уæд басудзæд мæ хъæстæ 'мæ мæ конд.

* * *

Мæ зæрдæйы
 Дидинæгкалгæ дыргъдоны
 Бæрз тала ныссагътон.
 Мæ уды рæбыны
 Сыгъдæгдæр суадæттæ
 Æз уымæ æнæвгъау фæуагътон.
 Йæ урс зæнг, цъæх сыфтæр,
 Фæлмæн æмæ тасаг,
 Рæвдауæг къабузтæ
 Мæн арвы тыгъадмæ,
 Ыстъалыты рухсмæ
 Рæдауæй хуыдтой.
 Мæнг дунейы змæстæй,
 Рæдыдæй, мæнг даутæй,
 Цæстмæми козбаутæй
 Мæ бæллиццаг фæндтæ хызтой.

Мæ зæрдæйы
 Дидинæгкалгæ дыргъдонмæ
 Бæрзбæласы бынмæ
 Фæцагъуыди галфос
 Æууæнкæй йæм бæрз дæр
 Ыздæхта æргом.
 Рæвдыды æфсон ын
 Ныссастой йæ астæу,
 Йæ цъæх сыфтæр баруад,
 Йæ урс зæнг нынкъард.
 Йæ ныфсхæссæг къабузтæй,
 Цардæфсæст къабузтæй,
 Рауад цъылын...
 Уынгты цъылын...

* * *

Лæджы риуы цы рухс бæллиц ысхъазы,
 Нæ вæййы уымæн алы хатт фæндаг.
 Ныббарут мын мæ сонт митæ, рæдыдтæ,
 Нæ уыдтæн бирæхæтты раст.
 Куы-иу дзæгъæйлаг фæндæгтыл фæцыдтæн,
 Куы-иу фæразæй хъæубæстæм мæ маст.
 Мæ хъæубæстæ! Къæмдзæстыг дæн уæ разы,
 Нæ уын бакодтон удвæндон лæггад.
 Ныббарут мын, кæд сонтæй тынг арæх рæдыдтæн,
 Кæд цины бæсты хастон маст.
 Уæддæр фыдæхагур нæ цыдтæн,
 Мæ хивæнд ми мæхицæн дæр нæ саст.
 Æниу ма, цæй, цы курын ныр хатыртæ,
 Йæ уæлвæд хъæуы алцыдæр кæнын.
 Цы ма хъарын фæсмонгæнгæ мæ зынтæ,
 Цыма уæ тыхст мæ сагъæстæй хæссын.
 Кæнын ма ныр æнæбоны фæсмонтæ,
 О Стыр Хуыцау, нæ кæстæр уымæй хызт фæуæд.
 Æркæнæд сыл рæсугъддæр, рухсдæр бонтæ.
 Фыдæй хуыздæр кæнæд цæуæт,
 Æмæ æвæсмонæй цæрæнт...

* * *

2000 азы 12-æм августы дæлдонцæуæг
атомон нау «Курск»-ы фæмард 118 лæджы

Иу бæллаехæй иннæмæ цæуæм,
Цардхалæн куы сси нæ фæтк, нæ зонд,
Алы 'фсон кæрæдзийы хæрæм,
Нал нæм хъары цин, æфсарм, æмзонд.

Матростæ нæ зæрдæйы цæрдзысты,
Наутæ дæр та сараздыстæм ног,
Фæлæ ацы цардхалæн æнкъуысты
Чи срухс кæндзæн ног фæлтæры зонд...

Чи уыдзæн, кæд нæм æрцæудзæн фарнау
Уыцы рухстауæг, Чырыстийау — сыгъдæг,
Сау цаутæй кæд нал кæндзыстæм сагъдау...
Рухс фидæн кæд ысуыдзæн бæрæг?

* * *

Николай Рубцовæй

Нæ рæдыдтытæ цардыл
Æвæрæм, уый бар нæй.
Кæд барæг дæ, фæндагыл
Уæд ма фæтæрс зынтæй...

Ысуагътон царды рохтæ,
Йæ фæстæ ма кæсын...
Фæндаг куы нæ уа, оххай,
Цæй зын у уæд, цæй зын...

ЦЪÆХ БАРÆГ

РАГБОНТЫ СÆНТТÆ

Рог уддзæф сыфтаертыл дзой-дзой кæны,
 Рагъæй ма хурæн йæ уадул зыны...
 Райхъуысы дардæй хæццæ-мæццæ зард.
 Горæты райгуырд изæрмилты цард.

Уарзæттæ — уынгты, æнæмæт, рæсугъд...
 Рагуалдзæг мысгæ æрæнкъард и уд.
 Хохаг чысыл хъæуы иухатт кæддæр
 Уадтæн нæ фембæлдмæ райгæ æз дæр.

Бирæ рæубæллицтæ зæрдæ сыгътой,
 Хистæртæ н' амондмæ махæн куывтой.
 О, фæлæ 'ндæр фæндаг равзæрстай ды —
 Алыгъдис амонд, дзæгъæлæй хæты.

ФÆЗЗЫГОН НЫВ

Хъæдæн ныппыскъуыл,
 ныллæбырд йæ дарæс,
 ысбæгънæг, ысфыдхуыз.
 Ирдгæ
 ыскъæфы
 сыфтаерты уымæл тæф...
 Зымæгæй алчи тæрсы,
 æвзиды нæм
 хæхтæй,
 æгайнæг, æгæнон, æгъатыр...
 Хъæздыджы,
 мæгуырæй
 нæ хаты.

ÆРХÆНДÆГ ДÆН

Æрхæндæг дæн,
кæй аивгъуыдта уалдзæг,
æнафоны тæргайгæнаг зæдау.
Æрхæндæг дæн,
кæй нал нæм цæуы
уазæг.
Нæ уæрæх кæртæн
гом куы у йæ кау...
Æрхæндæг дæн,
кæй нал хъуысынц кæддæрау,
нæ хъæугæронæй
зарджытæ æхцон.
Нæ бæстæйы гæвзыкдзинад,
æлдарау,
кæй æрцардис...
Æрвдалынгау — нæ бон.
Æрхæндæг дæн
Хæрам дунейы митæй,
рынау мын у фæлывддзинад,
козбау...
Æрхæндæг дæн,
æнаæсымæй кæй мæлынц
нæ иры фарн, ирон æвзаг,
æгъдау...
Æрхæндæг дæн,
кæй нал
кæнаæм тæригъæд,
Хуыцауæн дæр кæй рахæссæм
тæрхон,
æрхæндæг дæн,
нæ амондгур
фæсивæд
хъылма монцты куы фæвæййы дæлдон.
Æрхæндæг дæн,
фæлæ уæддæр æууæндын,
кæй уыздæн райсом рухс бæллиц
хæдбар.

Хъæрмуст изæрты
сусæг цинтæ уарзын,
рæусатæг мын сæ бакæны
лæвар.

НОГ БОНЫ РАЙГУЫРД

Уддзæф бандзыг и, ныхъхъус
Хъæды бур кæрцæн йæ роны...
Райгуырды тар æврæгъты рухс —
Раскъæфы цъæх барæг боны.

Æмæ разынди фæрныг,
Дуне ирд цæстæй ныккæсы...
Уарзты сусæггаг цæссыг
Бон йæ уадултыл æрхæссы.

ДЫУУÆ АЕМДЗÆВГÆЙЫ

ХЪÆБУЛЫ АД

Æз хонын амонджын мæхи,
 Ис цот.. Йæ мидбыл худы цард...
 Хъæбулæй адджындæр цы и? —
 У цард æнæ къабаз æнад.

Сæ фидæн — уалдзæгау рæсугъд,
 Сæ хурæй бафсæддзæн сæ мад.
 Куы радтой ахуырмæ сæ уд,
 Уыдзысты зиуонтыл нымад.

ГÆБИС

Миты стъæлфæн ацахста Гæбис.
 Мад йæ размæ къæсæрыл фæцис.
 — Базон-ма, цы 'рцахстон, гыцци, æз?
 У чысыл, ыстæлыйау, æркæс.
 Мад æм мидбыл бахудти фæлмæн:
 — Ницы ис дæ гуккыты дæуæн.
 — Нæй, гыцци, нæ йæ базыдтай ды.
 Мæн дæуæн лæвар кæнын фæнды.
 Армытæппæн равдыста Гæбис:
 — Ам куы уыд, цы 'рбаци уæд, кæм ис?

ТÆЛМАЦТÆ

Готхольд Эфраим ЛЕССИНГ

ПРОЗÆЙÆ ФЫСТ ÆМБИСÆНДТÆ

ХУЫ ÆМÆ ТУЛДЗ

Зыдыка хуы стыр тулдзы бын гыркъотæ хордта. Иу гыркъо-иу нæма фæци хæрд, афтæ та-иу йæ цæстытæй иннæ фæцæйныхъуырдта.

— Хуыцау æбузнæй кæй сфæлдыста, уыцы сæфтдзаг! — æппынфæстаг æм бæрзондæй ныллæгмæ æрдзырдта тулдз. — Мæ хуынтæй дæхи хорз феныс, фæлæ дæ иу арфæйы ныхас никуыма фехъуыстон, иу хатт мæм уæлæмæ уæддæр скæд!

Хуы исдуг йæ хæрын фæуагъта, стæй йын хъох-хъохгæнгæ дзуапп радта:

— Дæ гыркъотæ мæн тыххæй æрызгъалыс, уый куы зонин, уæд дæм иудадзыг дæр бузныджы кæстытæ кæнин!

ХÆСТХЪОМ БИРÆГЪ

— Мæ дзæнæты бадинаг фыд, йæ хорз ном макуы фесæфа, æцæг хъæбатыр уыд! — æппæлыд æрыгон бирæгъ рувасæн. — Иууылдæр дзы æмризæджы рызтысты. Йе знæгтæй дыууæ-фондзыссæдзæй фылдæрыл фæуæлахиз, сæ сау зæрдæтæ сын зындоны смидæг кодта! Ныр ыл кæдæй-уæдæй иу фæтых, уый цы диссаг у?

— Афтæ зæгъид, йæ марды уæлхъус чи дзырдтаид, ахæм дзыхарæхст адæймаг, — дзуапп ын радта рувас. — Рæстзæрдæ историк та ма йæ ныхасмæ бафтауид: «Кæуыл фæуæлахиз, уыцы дыууæфондзыссæдз знаджы уыдысты хæрджытæ æмæ фыстæ. Чи йыл фæтых, уыцы иунæг та — богъ. Ахæм знатимæ схæцын бирæгъ уый размæ никуы бауæндыди».

МАЙМУЛИ АЕМÆ РУВАС

— Иу ахæм зондджын сырда ма мын ссар, æз кæй нæ афæзмон, — æппæлыди маймули рувасæн.

Рувас ын дзуап радта:

— Аемæ ма ды иу ахæм ницæйаг сырда ссар, дæу афæзмын йæ сæрмæ чи 'рхæсса!

Мæ нацийы фысджытæ!.. Хуыздæр ма уын куыд бамбарын кæнон мæ хъуыды?

БУЛАЕМÆРГЪ АЕМÆ МÆЛХЪ

Иу æмгаруарзаг, æргомзæрдæ булаемæргъ хъæды зараг цъиуытæ 'хсæн йæхицæн лымæн не ссардта, йæ алыварс чи уыд, уыдон æм хæлæгæй мардысты. «Чи зоны, мæхицæн æндæр искуы хæлар ссарон», — ахъуыды кодта булаемæргъ æмæ, мæлхъ цы къалиуыл бадт, уымæ æртахти.

— Дæ фидауцæн æмбал нæй, кæсынæй дæм не 'фсæдын!

— Æз дæр дæм не 'фсæдын кæсынæй, мæ хур!

— Кæд афтæ у, уæд балымæн уæм, — загъта булаемæргъ, — уымæн æмæ кæрæдзимæ никуы бахæлæг кæндзыстæм; дæ бакаст цæстытæн куыд æхсызгон у, мæ зард та хъустæн афтæ æхцон у.

Уæдæй фæстæмæ булаемæргъ æмæ мæлхъ лымæнтæй баздадысты.

Кнелер æмæ Поп лымæндæр уыдысты Поп æмæ Аддисонæй.¹

ХЪАЗ

Иу хъаз ахæм урс-урсид уыд, æмæ ногуард мит йæ цуры ницы рыг скалдтаид. Гъемæ дын фырхъалæй хъилдзæуæг куы бастуыхид, афтæ йæм касти цыма доныхъаз у. Йе 'мдæндаг хъазтыл нал æрвæссыд, йæхи сæ фæиртæста æмæ цады уыцы схъалæй ленычтæ систа иунæгæй. Куы-иу, комдзог ыл чи цыд, уыцы цыбыр къубал ивазыныл афæлвардта, куы та-иу æй тастæ-уастæ æркæдз кодта, ома мæ Аполлоны уарзон маргъ банхъæлой.² Фæлæ æппæт

¹ Кнелер Готфрид (1648 — 1723) — немцаг нывгæнæг. Поп Александр (1688 — 1744) — англисаг поэт. Аддисон Джозеф (1672 — 1719) — англисаг фыссæг æмæ журналист. Поп æмæ Аддисон уыдысты литературон знæгтæ, архайдтой алыхуызон политикон партиты. Лессинг сыл фыссы иронийы хуызы.

² Хур æмæ рухсы хуыцау, аивæдты бардуаг Аполлон, дам-иу, зымæг йæхи бафæсвæд кодта, уалдзæг та-иу, урс-урсид доныхъазтæ ифтыгъд кæм уыд, ахæм уæрдоныл æрбаздæхти.

уыдæттæ зыбыты дзæгъæлы уыдысты: йæ къубал афтæ тасаг нæ уыд, æмæ кæд æнамонд маргъ йæ удæй арт цагъта цыфæндыйæ дæр доныхъаз фестыныл, уæддæр хуымæтæджы хъазæй баззад, йæхи ма цæсты цы бафтыдта, æндæр ын ницы бантысти.

ДЫДЫНБЫНДЗЫТÆ

Хъæбатыр хæстоны сагæлвæст æфсургъ фыдгулы нæмыгæй фæмард, æмæ ныр йе стæгдар дзæгъæлæй лæууыди быдыры. Æрдзы конд афтæ у, æмæ арæх иуы мард иннæмæн цæрæнхос сваййы. Бæхы риуыгуыдырæй лæппын дыдынбындзытæ сæхицæн ахстон скодтой. Иуахæмы ратахтысты æмæ, кæрæдзи дзыхæй ныхас скъæфтой, афтæмæй æппæлыдысты:

— Кæуылты уыди нæ фыдæлты кад, кæуылты! Нæ мыггаг Нептуны уарзон бæхæй равзæрди!

Ацы хиппæлой ныхæстæ иу къæрцхъус фыссæг фехъуыста æмæ ныры итайлæгтæ йæ зæрдыл æрбалæууыдысты. Уыдон дæр сæхи рагон ромæгты бындартæ хонынц, уыдон ингæнтыл кæй райгуырдысты, æрмæстдæр уый тыххæй.

СЫРДОНЦЪИУТÆ

Сырдонцъиутæ ахстæттæ кæм сбывтой, ахæм рагон аргъуан сцалцæгчынди. Ныр, бынтондæр йæ хуыз куы скалдта, æрттивынтæ куы байдыдта, уæд та йæм сырдонцъиутæ æрбатахтысты æмæ сæ раздæры цæрæнтæ агурынц. Фæлæ хуынчытæ иууылдæр сæрст разындысты.

— Ацы егъау бæстыхай цымæ цы ахсджиаг хъуыддагæн хъæуы? — хъæр систой цъиутæ. — Нæхи айсæм ацы æнæхайыр фæуинаг дурты рæдзæгъдтæй!

ЦÆРГÆС ÆМÆ РУВАС

— Бæрзæндты кæй тæхыс, уымæй буц ма у! — загъта рувас цæргæсæн. — Афтæ уæлиаумæ, — хурмæ дæ бирæ нал фæхъæуы! — æрмæст дæр уый тыххæй схæццæ ваййыс, цæмæй зæххыл хæрæджы мард кæнæ æндæр исты хæдмæл ауынай!

Мæ зонгæтæй дæр чидæртæ схизынц бæрзонд, систы куырыхонтæ, разагъды лæгтæ. Уыдоны рæстдзинады мæт нæй — æфтиагджын бынат бацахсынмæ скъуынынц сæ быцъынаг.

МÆЛХЪ ÆМÆ УАСÆГ

Иуахæмы мæлхъ каркæн афтæ зæгъы:

— Кæс-ма, дæ уасæг йæхи куыд нысхъæл кæны! Фæлæ дзы уæддæр адæм, «сæрыстыр уасæг», зæгъгæ, никуы зæгъдзысты! Уыйхыгъд мæн æдзухдæр æмбисондæн фæхæссынц: «Мæлхъау сæрыстыр!»

— Уый уымæн афтæ у, — дзуапп ын радта карк, æмæ адæймаг хъуыддагмæ лыстæг не 'ркæсы. Уасæг сæрыстыр у йæ цырдазастай, йе 'хсарæй. Ды та цæмæй хъал дæ? Дæ кærкæ-мæркæ систай!

МЫСТ

Иу философмау мыст æппæлыд æрдзæй, диссаджы æрхъуыды, дам, у, мыстытæн æнусон цард кæй балæвар кодта, уый.

— Не 'мбисæн базыртæ уый тыххæй ради, — дзырдта хъуыддагхуызæй, цæмæй нæ мыттагæн сыскъуыйæн ма уа. Ам, зæххыл чи разгъор-базгъор кæны, уыдоны гæдытæ куы бахæрой, уæддæр хæлынбыттыртæ цыфæндыйæ дæр баззайдзысты. Гъемæ та уыдонæй хуымæтæджы мыстытæ дæр рацæудзæни.

Мыст-философ, мæгуыр, цæмæй зыдта, базырджын гæдытæ дæр кæй ис, уый. æнæфенд уæвгæйæ, хъилдзæуæг чи у, уыдонæн замманай зонд-зонæн.

ЗÆРОНД БИРÆГЪЫ ХАБÆРТТÆ

(Авд æмбисонды)

I

Мæстæлгæд бирæгъы йæ зæронды бонты æрфæндыди фыййæуттимæ балымæн уæвын. Араст и балцы. Йæ хуыккоммæ хæстæг иу фыййау хызта йæ фос. Бирæгъ æм бацыд æмæ йын афтæ зæгъы:

— Хорз лæг, ды мæ тутмондаг давæг хоныс, фæлæ æз ахæм нæ дæн. Раст зæгъын хъæуы, дæ фыстæй дын хаттæй-хатт адавын, уымæн æмæ сыдæй мæ гæккуыри сцæйхауы. Æфсæстæй мæ дар, æмæ мæ уæд никуыуал рахъаст кæндзынæ. Æфсæст куы вæййын, уæд мæнæй уæздандæр, хиуылхæцгæдæр сырд нæй.

— Æфсæст куы вæййын, зæгъыс? — дзуапп ын радта фыййау.

— Чи зоны афтæ у. Фæлæ æфсæст та кæд ваййыс? Бафсис дын куы нæ и, уæд дæ куыд хъуамæ дарон æфсæстай? Нæ фæлæ, мæ хæдзар, æнæ фыдбылызæй дæ сæр бафснай!

2

Уæд та дыккаг фыййаумæ бацыди бирæгъ.

— Хорз æй зоныс, афæдзæй-афæдзмæ дын дæ фыстæй цал аргæвдин, уый. Фæлæ æз уæздан дæн, махиуыл хæцын фæразын. Гъемæ мын дæ дзугæй афæдз æхсæз сæры куы дæттис, уæд дæ тынг бузныг уаин. Дæхæдæг та æнæматæй фынай кæнис, куыйтæ дарын дæр дæ нæ хъæуид.

— Æхсæз сæры, йа? — йæ хъустыл нæ баууæндыди фыййау. — æмæ дын дæ кæцы стугхыты тыххæй радтон æхсæз фысы?

— Фæуæд афтæ, фондзыл дæр разы дæн, — зæгъы бирæгъ.

— Æвæццæгæн, хъазгæ кæныс. Фондз фысы, дам! Æмæ ма суанг Панæн¹ дæр афæдз фондзæй фылдæр куы не 'рхæссын нывондæн.

— Уæд та цыппар, — зæгъта бирæгъ. Фæлæ фыййау былыс-чылхуызæй йæ сæр батылдта.

— Ау, æртæйыл дæр не сразы уыдзынæ? Кæнæ дыууæйыл?

— Иуыл дæр нæ, — цæхгæр дзуапп радта фыййау. — Æвæдза, де знагæн хъалонтæ-йедтæ фид, уый æдылы ми уайд. Æз æнæуи дæр бахъахъхъæндзынæн мæ дзуг.

3

«Цæй, æмæ æртыккаг хатт дæр бавзарон мæ амонд», — ахъуыды кодта бирæгъ æмæ та иннæ фыййаумæ бацыди.

— Тынг хъыг мын у, — дзуры бирæгъ, — тæккæ æгъатырдæр æмæ æдзæсгомдæр сырды ном мыл кæй сæвæрдтат, уый. Фæлæ ахæм кæй нæ дæн, уый дын хъуамæ хъуыддагæй равдисон. Дæ фыстæй мын афæдз иу дæтт, æмæ дæ дзуг æнæвнæлдæй æнцæд хиздзæни хъæды. Æппындæр ын мацæмæй тæрс — æввахс дæр сæм нæ бацæудзынæн. Ард дын бахæрдзынæн, сомы дын бакæндзынæн. Афæдз иу фыс цас диссаг у! Худгæ та цæуыл кæныс?

— Афтæ æнæуи. Цал азы дыл цæуы, мæ хæлар?

— Мæ азтæй та цы кæныс? Ахæм зæронд нæма дæн. Фысы къубал ма адзæнгæл ласдзынæн!

— Мæсты ма кæн, зæронд Изергим. Бæргæ, раздæр мæм

¹ Рагон грекыг мифологийы фосгæсты бардуаг.

куы 'рбацыдаис. Ныр та дыл дæ дæндагтæ комдзог цæуынц!
Куы ницыуал хъом дæ, уæд мæм æрбасхæл дæ, нæ! Æрцæттæ
дын кодтон, мæнæ кæсыс! — Æмæ фыййау бирæгъмæ йæ
лæдзæгæй фæвзыста.

4

Бирæгъ смæсты, фæлæ йæхиуыл фæхæцыд æмæ та цыппæрæм
фыййауы уæлхъус алæууыд. Уымæн йæ куыдз амард, æмæ би-
рæгъы зарды уыди фадатæй фæпайда кæнын.

— Цы, уый зоныс, фыййау, хъæды цæрджытимæ ахъаззаг
хыл фæдæн æмæ се 'мгæратты дæр никуыуал ауайдзынæн. Ды
та йæ хорз зоныс, цас сты æмæ цы гæнæг сты, уый! Фæлæ мæ
дæ куыдзы бæсты дæхимæ куы бауадзис, уæд, ацы зæххар-
дыстæн, дæ дзугæн мисхалы бæрц дæр ницы тас уайд. Ме
'мбирæгътæй се 'мгæратты дæр ничи ауайд.

— Уæдæ мын, зæгъыс, мæ дзуг дæ хъæддаг æфсымæртæй
бахиздзынæ, и? — бæфарста фыййау.

— Бæгуыдæр афтæ!

— Æвзæр æрхъуыды нæу! Фæлæ дæ мæ дзугъмæ куы бауа-
дзон, уæд мын мæ мыгуыр фысты дæуæй чи бахъахъхъæндзæ-
ни? Зæгъ-ма йæ, зæгъ! Дæ хæдзармæ хуыснæг æрбауадз, хуыс-
нæджытæй мын æй бахъахъхъæна, зæгъгæ, уый адæм цы хо-
нынц, уый зоныс?

— Ды дæр та мын, æнхъæлдæн, зонд амондзынæ, — загъта
бирæгъ. — Хорзæй баззай!

5

— Бæргæ, æрыгондæр ма куы уаин! — йæ дæндагты къæс-
къæс цыди бирæгъæн. — Фæлæ цы чындæуа? Азтæ сæхиуæттæ
домынц!

Æмæ бирæгъ араст и фæндзæм фыййаумæ.

— Цы, уый зоныс, фыййау? — фæрсы та уый дæр бирæгъ.

— Амбæлдтæн ма дæ хуызæттыл, — дзуапп радта фыййау.

— Мæ хуызæттыл? Нæ, фыййау, рæдийыс. Æз иннæ би-
рæгъты хуызæн нæ дæн, уый куы базонис, уæд мæ дæхицæн
æрхорд зæгъис.

— Уагæр кæм фесгуыхтæ иннæ бирæгътæй уæлдай?

— Кæм куы зæгъай, уæд мæм топпытæ куы ныддарай,
уæддæр цардæгас фысмæ нæ бавналдзынæн. Æрмæстдæр
хæдмæл фыстæй у мæ цард. Ау, уый раппæлинаг хъуыддаг

нау? Гъема мын уадæ бар ратт, æмæ-иу дæ рæстæгæй-рæстæгмæ абæраг кæнон, кæд мыййаг дæ фыстæй искæцы...

— Дзæгъалы дзæнгæда куы нæ цæгъдис! — дзуапп ын радта фыййау. — Кæд дæ фæнды, лымæнæй цæрæм, уый, уад фыстæм ма 'внал, хæдмæл куы уой, уæддæр. Хæдмæлтæ цы сырæфтæры, уый æххормагæй рынчын фысы дæр мард рахондзæни, æнæниз фысы та — рынчын. Нæ, æз æмæ дæуæн бахæлар уæвæн нæй, æмæ дæхи айс дзæбæхæй!

6

— Ныр мын æндæр гæнæн нал ис, æмæ мын тæккæ зынаргъдæр цы у, уый хъуамæ нывондæн æрхæссон, — ахъуыды кодта бирæгъ æмæ æхсæзæм фыййаумæ фæцæуæг. — Фыййау, ма царм дæ зæрдæмæ цæуы? — бафарста бирæгъ.

— Дæ царм? Гъа-ма, равдис æй!.. Ма фыдгул мæнг зæгъæд, æвзæр нау. Æвæццæгæн дыл-иу куыйтæ арах абырыдысты.

— Уадæ цы зæгъыс, фыййау? Мæнæн ма цæрæнбонтæ нымæд сты, бирæйы фæг нал дæн. Гъема дæ курын, ма адзалы бонмæ ма æххормагæй ма ныууадз, æмæ ма царм дæуæн ныффæдзæхсдзынæн.

— Æнхæлдæн, ды дæр зæронд чъындытæй дæлвæд-уæлвæд ницыуал ныууагътай! Дæ царм мын æгæр зынаргъ систдзæни! Кæд мын æй æцæг лæвар кæныс, уад ма каст цæмæ у? Æри йæ ныртæккæ!

Фыййау йæ лæдзæгмæ куыд фæлæбурдта, афтæ бирæгъ дæр æрбадæлдзæх.

7

— У-у, дурзæрдæтæ! — ныббогъ ласта бирæгъ фырмастæй. — Уе знаг уыдтæн æмæ уе знагæй мæрдтæм бацæудзынæн! О, фæлæ сыдæй дæр куыд амæлон!

Размæ йæхи уыциу æппæрст акодта, фыййæутты цæрæнуаты скуыси, сæ сабитыл сын йæхи ныццавта. Фыййæуттæ йемæ стох ысты. Сæ уæлхъус мардæй куы 'рфæлдæхт, уад сæ зонджындæр афтæ:

— Ацы зæронд абырæгæн йæхи сраст кæныны фадат кæй нæ радтам, уымæй, æвæццæгæн, фæрæдыдыстæм. Хуыздæр гæнæн ын нал уыд æмæ йæхи нал баурæдта, магуыр!

СЫРДОНЦЫИУ АМÆ СТРАУС

— Дæ ас æмæ дæ тыхæй цыфæнды буц куы уай, уæддæр æз дæуæй маргъдæр дæн. Уымæн æмæ тæхын дæ бон нæу, æз та, кæд дардмæ æмæ уæлиаумæ нæ, уæддæр тæхын.

Уарзондзинады тыххæй, кæнæ фынджы уæлхъус азарынæн æмдзæвгæ чи ныффыста, уый бирæ стырдæр кады аккаг у, узалзæрдæйæ даргъ германиадæ¹ ныффыссæгæй.

БОГЪ АМÆ САГ

Хъаруджын богъ æмæ рогкъах саг фæрсæй-фæрстæм хыз-тысты уыгæрдæны.

— Цы, уый зоныс, саг, — загъта богъ, — домбай нæм куы 'рбалæбура, уæд иумæ цырда фæлæууæм, æмæ йын æмдыхæй йæ фаг фæуыдзыстæм.

— Мæныл дæ зæрдæ ма дар, — дзуапп ын радта саг. — Цæмæн хъуамæ æрлæууон йæ ныхмæ, кæд æмæ мæ къæхты руаджы мæ сæр бафснайдзынæн?

ЭЗОП АМÆ ХÆРÆГ

Хæрæг Эзопæн афтæ загъта:

— Ног æмбисонд куы фыссай, уæд-иу мæ исты цыргъзонд ныхасæй фæхайджын кæн, хорз?

— Дæу цыргъзонд ныхасæй? — дисгæнгæ йæ афарста Эзоп.

— Хæрзаг адæм дæу зондджын рахониккой, мæн та — хæрæг.

ГЕРКУЛЕС

Геркулесы арвмæ куы схуыдтой, уæд æппæты фыццаг йæ сæрæй акуывта Юнонайæн. Арвы цæрджытæ иууылдæр, стæй Юнонæ йæхæдæг дæр, дисæй амардысты.

— Цæрын дæ чи нæ уагъта, иудадзыг дæ фæдыл чи зылд, уый иннæтæй тынгдæр нымайыс? — бафарстой Геркулесы.

— О, уый тынгдæр нымайын, — дзуапп радта Геркулес. — Уый мæ фæдыл куы нæ бафтыдаид, уæд уал хатты нæ фесгуых-таин æмæ абон арвы цæрджыты фарсмæ нæ уаин.

¹ Ныхас цæуы немцаг поэт Шенайхыл — уый ныффыста цауд эпопейæ «Герман».

Олимпыл бадджытæ разыйæ баззадысты ног хуыцауы дзу-
аппæй, æмæ йæм Юнонæ дæр знаджы цæстæй нал касти.

БИРÆГЪ ЙÆ УД ИСГÆЙÆ

Бирæгъ йæ уд иста æмæ ма фæстаг хатт йæ цæстытыл ауад
йæ ивгъуыд цард:

— Бæгуы, бирæты тæригъæды бацыдтæн, фæлæ хæрзгæнæг
дæр уыдтæн. Хъуыды ма кæнын, иу хатт мæм, йæ дзугæй чи
радзæгъæл, ахæм уæрыкк уастæ æрбацыди, фæлæ йæм æз нæ
бавнæлдтон. Иннæ хатт та иу цавæрдæр æнæджелбетт фыс мæ
цуры æрлаууыд, æлгытынтæ мæ райдыдта, худæгæй мыл марди,
фæлæ йæм æз ме 'ргом нæ раздæхтон. Афтамæй уыцы сахат
мæ цуры иу цуанон куыдз дæр нæ уыди.

— Æз дæ ныхæстæн æвдисæн лæууын, — бадзырдта йæм,
йæ мæлæты сахат æм æххуымæ чи 'рбацыд, уыцы рувас. —
Фæлæ хабæртæ æцæгæй куыд уыдысты, уый дын дæ зæрдыл
æрлаууын кæнон. Дæ хъуыры стæг нынныхст, æмæ
фæцаймардтæ. Хърихъуппæн арфæ кæн — уый дæ цуры куы
нæ фæцадаид, уæд ныххæдмæл уыдаис.

МÆЛХЪЫТÆ ÆМÆ ХАЛОН

Иу хиппæлой халон йæхи сфæлыста, мæлхъытæй чи ахауд,
ахæм систæй æмæ Юнонæйы уарзон мæргъты астæумæ йæхи
байста.¹ Уыдон æй уайсахат базыдтой, сæхи йыл андзæрстой
æмæ йын йæ мæнг «дарæс» ратон-батон кæнынц.

— Æгъгъæд у! — фæхъæр ласта халон. — Сымахæй мæм
цы уыд, уый мын байстат!

Фæлæ йын мæлхъытæ йæ базыртыл æрттиваг систæ куы ба-
фиппайдтой, уæд ноджы разæнгарддæрæй февнæлдтой халоны
систæ тонынмæ:

— Ныхъхъус у, æдылы къоппа!

Æмæ йæ исдугмæ мадард бæгънæг акодтой.

ДОМБАЙ ÆМÆ ЙÆ ХÆРÆГ

Эзопы æмбисæндтæй иуы ахæм хабар ис. Домбай йемæ
хъæдмæ акодта хæрæджы: хъуамæ йын йæ хъихъо-хъихъо-
йæ сырдты сура æмæ сæ домбай ахса. Гъемæ домбай хæрæ-

¹ Рагон грекыг мифологийы мæлхъ нымад уыди ус-хуыцау Юнонæйы (Герæйы)
уарзон маргъыл.

гимæ куыд фæцæйцыд, афтæ йæм халон бæласæй хъæр кæны:
— Хæрагимæ цæуын дæ сæрмæ та куыд хæссыс? Уымæй хуыздæр æмбал не ссардтай?

— Кæй сæр мæ хъæуы, пайда мын чи у, уымæ цæуын! — дзуапп ын радта домбай.

Афтæ хъуыды кæнынц æдзухдæр а дунейы тыхджынтæ, хуымæтæг адæмæй искай сæхимæ куы 'рбахæстæг кæнынц, уæд.

ХÆРÆГ ДОМБАЙЫ ЦУР

Хæрæг домбайы фарсмæ куы цыд йæ уастæй сырдты тæрсын кæнынмæ, уæд ыл æндæр хæрæг амбæлд, йæ хорз зонгæ чи уыд, ахæм æмæ йæм ныхъхъæр кодта:

— Салам, ме 'фсымæр!

— Æнакка! — дзуапп ын радта хæрæг.

— Уый та дын чердыгон ныхас у? — дисæй амард иннæ хæрæг. — Домбайы фарсмæ цæуыс, зæгъгæ, уæд мæнæй хуыздæр фестадтæ? Æви мæнæй хæрæгдæр дæ?

ДОНГАЛМ

Зевс хæфсытæн ног паддзах рарвыста: Къуындзихы бæсты ныр сæ сæргъы æрлæууыди зыд æмæ кæрæф донгалм.

— Ау, нæ паддзах куы дæ, уæд нæ хæргæ цæмæн кæныс! — хъæр самадтой хæфсытæ.

— Уымæн æмæ Хуыцаумæ куывтат, цæмæй уын мæн паддзах скæна.

— Æз æм нæ куывтон! — фæхъæр ласта, калм йæ цæстытæй кæй фæцæйныхъуырдта, иу ахæм хæфс.

— Нæ куывтон, зæгъыс? — сдзырдта донгалм. — Уæд цæуылаæ? Гъемæ йæм кæй нæ куывтай, уый тыххæй ма дæхимæ фæкас!

Æмæ йæ уыциу ныхъуырд акодта.

ÆЛГЫН ЛÆГ

— Цæй æнамонд дæн, цæй æнамонд! — хъаст кодта иу æлгын лæг йæ сыхагæн. — Дысон æхсæв мын чидæр мæ хæзнаты дурын скъахта мæ цæхæрадоны æмæ йын йæ бæсты мæнæ ацы дур сæвæрдта, йæ быны хъæр рацæуа!

— Дæхи æгæр ма хæр, уæддæр сæ куы нæ хардз кодтай, — зæрдæтæ йын авардта сыхаг. — Цыма ацы дур дæ хæзнаты дурын у, афтæ сныв кæ дæхицæн; уæд раздæрæй мæгуырдæр нæ уыдзынæ.

— Чи зоны, мæгуырдæр нæ уыдзынæн, — дзуапп ын радта æлгъин, — фæлæ мæ хæзнатæ кæй баисты, уый та цас фæхъæздыгдæр, цас! Уый мæ мары, уый, мæ лымæн!

Шарль БОДЛЕР

ПРОЗÆЙÆ ФЫСТ ÆМДЗÆВГÆТÆ

АЛКÆМÆН ЙÆХИ ХИМЕРÆ

Æнакæрон фæныкхуыз арвы бын, фæндаг дæр кæм нæй, кæрдæг дæр, гæрзæхсæн дæр æмæ пысыра дæр кæм нæ зайы, ахæм уæрæх, рыгæйæмбæрзт быдыры фембæлдтæн адæмы къордыл. Цыдысты гуыбырæй.

Алчи дæр сæ йе 'ккой хаста, ссады кæнæ æвзалыйы голла-гау уæззау чи уыд, ахæм Химерæ.

Æвирхъау царæгойтæ мард мыййаг нæ уыдысты: цъæттау æлвæст æмæ фидар хæцъæфтæ сæ тых, сæ бонæй нызæгæлæг сты, кæуыл бадтысты уыдоныл, сæ риуты сын арф ауагътой сæ сæвджын дзæмбытæ. Химерæты æнахъинагон хæмхудтæ рагон хæстонты тæрсынганæн такатау хъилæй лæууыдысты бæлццæтты сæрмæ.

Фæндаггæттæй иуы афарстон, кæдæм у уæ балц, зæгъгæ. Уый мын дзуапп радта, нæ, дам, æй зонын, стæй, дам, æй ничи зоны, фæлæ, дам, иугæр цæуæм, уæд хъуамæ искадæм фæхæццæ уæм.

Диссаг уый уыд, æмæ бæлццæттæй иу дæр, йæ фæсонты сынндз-къутæрау чи 'рзад, уыцы царæгойы ницæмæ дардта — æвæццæгæн, æй йæ буары иу хайыл нымадта. Фæллад цæсгæмттæй иуыл дæр удаисты бæрджытæ нæ уыд; æнтъыснаг арвы бын, сæ фадхъултæм рыджы ныгъуылгæйæ, цыдысты зыбыты афтид, æдзæрæг зæххыл, хылдысты нывæндтау коммæгæсæй, фæлæ уæддæр сæ зæрдæтæ цæуылдæр даргæйæ.

Аивгъуыдта мæ рæзты æнахуыр фæндаггæтты къорд, стæй дæрддзæф кæмдæр, арв адæймаджы цымыдис цæстытæй йæхи кæм амбæхсы, уым аныгъуылди.

Æз ма иуцасдæр афæлвардтон ацы æнахуыр нывы сусæг райхалыныл, фæлæ мыл уæдмæ æбæрæг Æвæлмас фæтых æмæ мае фурды гуылфæнау йæ быны æрнорста. Æвæццагæн, уыцы бæлццæттæн сæ Химерæтæ уый хъом нæ уыдысты, мæнæн ацы æнæрайы Æвæлмас цы хъом фæци.

ХЪÆРМХУЫПП ÆМÆ ÆВРÆГЪТÆ

Мае хуры чысыл, мае дзæбæх уарзон мын фынгыл æрæвæрдта сихор. Æз та гом рудзынгæй æддæмæ кастæн, арвыл цы урс фидæрттæ ленк кодта, уыдонмæ. Уыцы æмбисонды бæстыхæйттæ Хуыцау сарæзта тæфæй. Бавнал сæм, уырзæй сæ астæу, уæд сæ нæ раиртасдзынæ. Æз сæм кастæн æмæ мæхицæн дзырдтон: «Ацы æндæргæнгæс диссæгтæ сты мае дуду уарзоны, мае хуры чысылы цæстытау æрхæрæны рæсугъд. О мае тыццыл удыхæртты кæрдæгхуыз цæстытау æмбисонды аив сты».

Æвиппайды мае фæсонтыл сæмбæлди тымбылкъухы цæф, стæй мае хъустыл ауади фæсус æмæ зæрдæскъæф хъæлæс. Уый уыди мае удыхæртты знæт æмæ хæрхæргæнаг хъæлæс: «Хъæрмхуыппæ кæд æрæвналдзынæ, фосы мыггаг... æврæгътæй базаргæнæт?»

КУЫДЗ ÆМÆ ДУХИ

— Мае сагсур куыдз, мае къона, мае цæсты хъапп, мае уд дæ фæхъхъау фæуа, рауай-ма, мæнæ диссаджы духи. Нæ сахары куыздæр парфюмерæй йæ балхæдтон. Гъа-ма, басмуд æм.

Куыдз мае æрбацыд, йæ къæдзил тилгæ. Ацы бецау цæрагойты цастæ зонын, фæлæ, мæнмæ гæстæ, къæдзил тилынай мидбылты худынай уæлдай нæй. Куыдзæн куыддæр йæ уымæл мукъу авгыл андзæвыдис, афтæ удаистæй йæхи фæстæмæ аппæрста æмæ мыл уайдзæфгæнæгау райынтæ саста.

Æ ницæйаг цыдæр! Ацы авджы бæсты дын исты чъизитæ дæ цуры куы æрæвæрдтаин, уæд дын, æвæдза, сæ тæф æхцон уыдаид, чи зоны сæ æфтæргæ дæр бакодтаис. Ме 'рхæндæг царды æнæбары æмбæлццон, дæ митæй мын мае зæрдыл æрлæууын кодтай не 'нæфенд, сау адамы. Уыдонæн дæр амæй-ай диссагдæр хæрдæфгæнæгтæ масты хос йеддæмæ ницы сты, уый-хыгъд сæ мондæгтæ фæисынц алы æвзаргæ фæлхæрттæй, цъымыртæй.

ÆЦÆГÆЛОН

Дæ хорзæхæй, зæгъ-ма, æнæзонгæ лæг, а дунейыл æппæтæй
фылдæр кæй уарзыс: дæ фыды, дæ мады, дæ хойы æви де
'фсымæры?

— Мæнæн фыд дæр нæй, мад дæр, хо дæр, æфсымæр дæр.

— Æмгæртты?

— Ацы дзырд цы амонь, уый абонь онг нæма раиртæстон.

— Фыдыбæстæ?

— Дæлзæххæй, уæлзæххæй кæм и, цы ран и — нæ йæ зо-
нын.

— Фидауц?

— Уарзин æй, ай-гъай, æрвон æмæ æнæмæлгæ куы уайд,
уæд.

— Сыгъзарин?

— Ме 'нæуынон у, дæуæн Хуыцау куыд у де 'нæуынон,
афтæ.

— Уæддæр уæдæ цы уарзыс, æрцæуæггаг æнахуыр лæг?

— Æз уарзын æврæгътæ, уалæ уым... фæсвæдты чи фæленк
кæны, уыцы æврæгътæ... æвæджиауы æврæгътæ!

Хъодзаты Æхсары тæлмацтæ

Иван БУНИН

ГОЦЫ ЗАРÆГ

Цæуы денджызмæ дон, азы ивы аз. Æрвылуалдзæг фæнык-
хуыз хъæд цъæх адары Днестр æмæ Реуты уалбыл.

Уалдзæг сæдæ азы размæ цауддæр нæ уыди, фæлæ уæд
рæстдзинад ноджы къаддæр уыди зæххыл. Молдовае уыд Стам-
булы къухты, турк сын æлдарæн æвæрдтой бердзенæгты. Æлдар
царди султаны цардæй; зæхджын, боер, йæхимæ каст æлдар;
хъалонисæг та уыд боер дæр æмæ æлдар дæр. Адæмы сæрыл
æмæ Чырыстийы рæстадыл хæцыдысты æрмæст гоцтæ.

Акæс, зæгъынц адæм, акæс фалдонмæ, кæд æхсæв донбыл-
тыл фæцæйцæуай, уæд: уым фендзынæ карсткæдзæх,
къæдзæхы зыны сау лæгæт, лæгæты — мынæг цæхæр. Уый
цæхæр нæу, мæ хур, зынджытæ дæм нæ зыны, уыдон сызгъæ-

рин æхца сты. Нарæг у лæгæты бахизæн, йæ къасæр — сау дурæй, галиу къулы ис фæздæгдзæуæн, рахиз къулрæбын — хуыссæнуат сау къæйтæй. Хуыссæны сæрмæ — гайлатæ: кæддæр дзы лæууыди зæдты хуызтæ. Гайлаты сæрмæ — æфсæн рагъæнтæ, рагъæнтыл — цырагъдарæнтæ зæдты рухс нывтæн. Лæгæт кæддæр уыди хибар ран хуыцауæн кувæгæн, стæй дзы æрцарди хъæбатыр гоц. Астæрды астæу сызгъæринты цъупп: сахъ гоцæн нæ бантысти се 'ппæт мæгуыртæн раттын. Гоцы бæх хызти доныбыл астымы, йæхи та йын, — йæ уд Хуыцауы уазæг! — лæгæтмæ хастой сæ базыртыл цæргæстæ.

Нæ уыди гоц нæдæр талгарь, нæдæр абырæг: бæхдав-фараонтæн саста сæ зæнгтæ, стыгъта æрмæст бонджынты, тæлæтæй йæхицæн уагъта сæдæйæм хай, иннæ уæрста мæгуыртæн; мардта, æрмæст йæхи куы хъахъхъæдта, уæд; æртыццæг æмæ майрæмбонны дардта мархо. Уæд цымæ дарæс цы дардта? Фыййаумæ дæр бакæс! Йæ уæфстæ — хуыдзармæй, йæ хæлаф, йæ хæдон — четæнæй; астæуыл — кард, дамбациатæ — йæ фæсрон, худ — фысдзармæй, уæхсчытыл — уæрæх фæсмын, йе 'фцæджы — цыбыр къæрæбин. Йæхимæ йын бакæс, уæд тæгæрау — рæхснаг, тулдзау — фидар, бирæгъау — нуарджын, хъуыдыйау — тагъд, уарзтау — тæвд, мæлæтау — æнувыд, мæгуыртимæ — рæдау æмæ фæлмæн, хицæуттимæ — æгъатыр. Уыди фæтæнуæхск, æмбазыг, сагартæн, риу — фæтæн æмæ хъуынджын, рихитæ — бур æмæ здыхт, цæсгом — хуры ныв, цæстытæ — арты цъæх.

Дæс азы хæтæнты фæхатт. Иу бæрæгæхсæв кувынмæ араст и Хуыцауы аргъуанмæ.

Бирæ ис йæ номыл ысгуыхтытæ. Мæрдтæм барвыста фынддæс бердзены, — зонис дæхæдæг: лæмарæны ныппар дæс туркаджы, æнаргъуыд дæс дзуддаджы, семæ дæс куыдзы, гæбæртæ, æмæ дзы æртæддзæн бердзены туг. Бастыгъта дæс æмæ ссæдз сæрдары — уыдысты æлдæрагъ йæхицæй хъæздыгдæр, хъалонæн лæджы хъуырай æфтыдтой йæ дзуар, ластой йæ хæдон. Хъæды æрцахста туркаг цæстдары æмæ йыл ныссагъта цæфхæдтæ. Уый æрымысыд æхсæзыссæдз зарæджы, дыууиссæдз гарзы дзаг банылта сæн; кафыд сæндæтты, кафыд чындзæхсæвты. Уыдис ын артхуыз бæх, дымгæйау — рæвдз, рувасау — зондджын, цудгæ нæ кодта, хид дзы нæ хъардта — æфсургъæй цы кæны!

Фараст азы нæ уыди аргъуаны, æниу Хуыцауы ном æз æмæ дæуæй къаддæр нæ ардта; дæсæм аз аргъуанмæ араст, фидар дзырд радта йæхицæн: бæстæ куы сфæлдæха, уæддæр ахсæв

никамæн скæндзынæн маст, мæ разы дæлимон куы фестæ, уæддæр.

Йæ бæхы ауагъта быдыры, рохтæ баппæрста гоппы, йæхæдæг хъæууынгты бараст. Цæуы æмæ уыны: хæдзæртты — рухс, Куадзæны фынгтæ — дзаг, пецтæ — чъырайтæгъд. Мæнæ зæронд къæс, æдзæллаг, рухс дзы нæ кæлы, æвæццагæн, йæ ардзæст дæр бахорз. Уæд æрæнкъард и гоц, — ахæм мæгуыр къæсы сырæст йæхæдæг дæр, — æмæ аргъуанмæ бацыд кæрзмастæй. Йæ зæрдæ йæм дзуры: зæхх ын нæ ратдзæн æнцой Чырыстийы 'хсæв дæр. Æмæ куыд загъта, Хуыцау хъуыддаг сарæзта афтæ.

Аргъуан — адамæй йедзаг, сæ къухты — цырагътæ, сæ цæстыты — цин. Талынгдæр къуымы слæууыди гоц, уыд сеппæтæй бæрзонддæр, скуывта зæрдæбынæй; уæд æркæсы æмæ уыны: лæууы йæ фарсмæ сывæллон — мæгуырæг, йæ уæлæ бызгъуыртæ, хæцы йæ мады къухыл; мад дæр — хуыздыд, йæ фæлыст — æгуыдзæг, йæхæдæг — дзæбæх, йæ цæстытæ — стыртæ. Гоц æм æргуыбыр, фæрсы йæ сабыр: «Хорз ус, цæуыл у дæ тыхст, цæмæн дæ фæлурс æмæ рохст?» Сылгоймаг нымдæй скасти бæгъатырма, стæй йæ цæстытæ зæхмæ æруагъта, дзуапп ын нæ радта. Уæд та йæ бынтон сабыр бафарста гоц: «Æрхыбыл цы къæс и, рухс кæм нæ судзы, мыййаг уый дæ цæрæнуат нæу?» Ус та нæ радта дзуапп, нывтæм азылдта йе 'ргом, йæхиуыл дзуæрттæ æфтауы. Гоцмæ нал хъуысынц зард æмæ аргъуыд. «Мады Майрæм, дæ фыдæх мæ уæд! — загъта йæхицæн æрхуымæй. — Бахордтон ард: ахсæв уыдзынæн æрмахуыр, фæлæ мæ зæрдæ нæ быхсы тæригъæд!» Йæ кувын нæ фæци, аргъуанæй рацыди тагъд-тагъд.

Æрхæн йæ фалæ, малты фæстæ, цырагъдарæнау æмæрттывд кодта хъæздыджы галуан. Схызти барджынаы асинтыл гоц, ехсæй куййты фæсырдта, рухс уæтты разылди, дарддæр цы уыдаид, уый та базон дæхæдæг.

Уыцы Куадзæнæхсæвы, аргъуаны иу дзырд кæмæй не схауд, уыцы молдоваг мæгуыр ус нал базыдта йæ къæс, йæ рæзты-иу ацыд, — йæ рудзгъытæй рухс рæдзæгътой æлдары цырагътæ, йæ фынг æртасыд æлдары бæркадæй. Дзаг фынгыл бадти фæтæнуæхск бæгъатыр. Уыцы Куадзæнæхсæвы æрыгон рæсугъд идæдз гоцæн баци йæ уарзон. Ус æртæ азы уарзта хъайтары, уыдис ыл æнувыд, Цыппæрæм азы йæ балхæдта вамиш, зылды цæстдарæг; ус, Иудæ, гадзрахатæй рацыди хъайтарыл. Уæд чауш, зæгъай, пандур, йе армаш — хицауы чапартæ — æртыхстысты къæсыл, хъуамæ æрцахсой хъайтары, уый та йæ фæсбалц фынаы уыд фæлладæй. Уайтагъд фехъал и гоц, фелвæста

дамбацатæ, ратыдта дуар йæ къахæй, йæ куван дзырд загъта, знæгтæн йæ фæздæгæй се уæны бауагъта мигъ, æхситтæй йæ бæхмæ, Рой-бумæ, фæсидти, саргъыл фестад æваст, размæ скъары, фæстæмæ æхсы. Знагтæ йæ сурынц, нæ лæууынц, Иу доны ахызт уæлбæхæй, дыккагыл атахт, æртыккаг аздад йæ фæстæ, ныр хæстæг у хъæд дæр, Кодри, уым уыдзæни æдас. Уæд арнаут, фæдысмуд, — дæлдзæх фæуа, уастæн! — йæ къæрæбин ифтындзы нæмыгæй нæ, — гоцы нæ хизы нæмыг, — фæлæ æвзист сомæй; сæмбæлд йæ фæсонтыл уый, бæхæн фæцæф йæ къах. Бæх фæкалд, расхъиудта зæхмæ барæг, — уым æй сбастой хъæддых, цырыхъхъы зæвæтæй ныттыдтой йæ тыл æмæ йæ уæрдоны аластой Ясстæм... Чырыстон хорз адæм, уыцы бæллæх дæр æрцыди Чырыстийы рухс бон!

Кæс, мæ хур, тулынц æфсæн уæрдон рагъмæ цъæх галтæ. Гуыффайы уæззау цæфай хуыссы гоц. Йæ фарсмæ цæуы йæ зæронд мад, сæрфы йын йæ туджы æрхæмтæ, къобор галтæн сисы лæгъстатæ: «Галтæ, мæ цæссыгæй кувын сымахæн, ма уигъ-ут уæрдон, сабыр æй ласут, йæ уæлæ мæ хъæбул мæлы!» Æмæ сындæг донау узгæ-узгæ тулы уæрдон, æмæ дзуры бæгъатыр: «Аздæх, мæ ныййарæг, дæ амонд — дæхи хай, мæн мæ судзгæ цæфимæ ныуад!» — Нæ, мæ хур, афтæ зарæджы зарынц. Æцæгæй та гоцы мад нæма зыдта уæд, йæ фырты йын Яссты ныккæндмæ кæй фæласынц, уый. Нæ зыдта бирæ рæстæджы, уым куыд сæфы, куыд æй марынц удхарæй, уый дæр.

Зæххон тæрхон тагъд нæ кæны, æмæ та æртæ азы рацыд, æмæ та æрлæууыд бæрæгбон. Уæд ахæстонгæстæн загъты гоц: «Чырыстон хорз адæм, ис мæ удыл тæригъæд, иу хъæздыг лæгæй стыр чыссæ байстон, уым æхцаты 'хсæн разынди чысыл æрхуы дзуар, уый сывæллоны дзуар у. Фадат мын раттут, æз æй йæ хицауыл сæмбæлын кæнон; уæ хорзмæ уын æз бацамондзынæн æмбæхст хæзнадон. Ард уын хæрын мæ хуыцауæй — æрбаздæхдзынæн ацы зындонмæ. Мæ фыны йæ фæдтон, цыма уыцы бонджын æрцыд Ясстæм, базар кæны бæхтæй, — ратдзынæн ын дзуар æмæ мæ фæстæмæ ардæм хъæуы».

Æмæ куыд æнхъæлыс ды, не 'рбаздæхт гоц? Фæсидт йæ бæхмæ, хъæдты уæгъдибарæй чи хæты, уымæ? Нæ, мæ хæдзар, гоц фыдгæнæг нæу, йæ дзырдæн хицау у. Базары уыцы бонджыны ссардта æмæ йын сабийы дзуар радта йæ къухтæм. Йæ хъуыддаг ахицæн, æмæ æрбаздæхт йæ ныккæндмæ. Уæд æй акодтой æлдары тæрхонмæ. Галуаны уыд æфсад, дзæвгар адæм, хицауттæ — хæрх. Æлдар — хæрзарæзт, сæрыл — сарыхъ,

уантыл — зынаргъ пæлæз, бады сызгъæрин къæлæтджыны æмæ гоцы фæрсы: «Кæм сты, цы 'хцатæ фæдавтай, цы бастыгътай, уыдон?» Иу дзырд дæр не схауди гоцæй, лæууыди йæ разы æмырæй, йæ каст та — сæрыстыр æмæ тызмæг. Уæд бамбары æлдар, къæйных уыд йæ фарст, æмæ æндæр хуызы дзуры: «Кæм сты, хъæздгуытæй кæй байстай, уыцы æхцатæ?» Æмæ загъы æлдарæн гоц: «Æлдар, дæ бæрзонддзинад, дзур æдзухдæр адæммæ афтæ — уæздан æмæ сабыр. Хъæздгуытæй цы 'хца байстон, уыдон кæм сты, уый та зоны æрмæст мæ бæх Ройбу, Дæуæн, йе дæ хъузæттæн уыдон нæ дæттын, — ныффу сæ кæндзыстут кæнæ сæндоны, кæнæ та къамæй!»

Уæд баст лæгæн æлдар ныццавта йæ уадул. «Афтæ цавтой Чырысти-хуыцауы дæр Пилаты тæрхоны», — загъта гоц сабыр, фæлæ мæстийæ. Уæд фæххæр ласы æлдар тызмæгæй: «Ныхххъус у, талгарь, тыхгæнæг!» Уæд дзуры æлдарæн гоц: «Дæ бæрзонддзинад, дзуарыл тыгъдæй Хуыцауы фырт ныббарста тыхгæнæгæн!» Уæд æлдар гоцы ныццавта тыхджындæр æмæ йын рахаста марыны тæрхон.

Калыс дидинаг, хъæддаг фæткъуы, цъæх дарыс, уалдзыгон Кодри-хъæд, тагъд уайут, урс дæттæ! Нæдæр тых, нæдæр хин зонд, нæдæр дæсныйы амынд — ницы бахызтаид гоцы æгады мæлæтæй. Хойынц фæрæттæ Яссты фæзуаты, дауы сигæцыл марæг йæ уæззау мыдзыра. Уæд æртаhti, æрхæццæ йæ сау хабар йæ райгуырæн къæсмæ. Схæц дæхиуыл, Хуыцауы хæстон, сист æмæ айхъус: уый ныккæуы дæ хотæн сæ хистæр, саудзыкку рæсугъд, фæлæ цы бон и йæ цæссыгтæн, цы; уæд ныккæуы дæ хотæн сæ астæуккаг, бурдзыкку рæсугъд, фæлæ дын цы ахъаз у уый дæр; уæд ныккæуы дæ кæстæр, дæ гыццыл хо, — йæ цæссыгтæй иуварс алаууынц хъæды бæлæстæ, дæттæ ивылынц, кæмттæ байгом ваййынц. Гъеныр, гъе, хъайтар, фидардæр хæц ныккæнды æфсæйнаг тæлытыл, — зоныс, хъарæг чи систа, уый?

Ныр куы ныккæуы гоцы мад, уæд нырризы уынгæг ныккæнд, нынкъуысынц рудзынгæн йе згæ тæлытæ.

Ныр куы ныккæуы гоцы мад, уæд хъадамантæ фæныкæй арызгъæлынц, — æмæ рацæуы бæгъатыр сæрибар быдырмæ, зæхх æрцæвы тыхджын къахæй:

— Гъей, гъей, фæрныг адæм! Мæ азарæй ныр уæ фарсæй фæуызæн Чырыстийы стыр бон!

Джыккайты Шамилы тæлмац

ЛИТЕРАТУРÆЙЫ ФАРСТАТÆ

ДЖЫККАЙТЫ Шамил

ФОЛЬКЛОР ÆМÆ ИСТОРИ «КÆУÆГ АЙНÆДЖЫ»

«Кæуæг айнæг» у, Къостайы сфæлдыстадæй нæ разы æппæты фылдæр фарстытæ чи æвæры, уыцы уацмыс. Поэмæйы истори æмæ хъысмæт ныгъуылынц сусæгдзинады фæлмы.

Хынцинаг фарстытæ сты бирæ: 1) поэмæ кæд æрцыди фыст; 2) цæуылнæ фæци фыст кæронмæ; 3) цы уыди поэты идейон-аивадон нысан; 4) цавæр историон рæстæг æвдыст цæуы поэмæйы; 5) чи сты, Кавказмæ чи бырсы, уыцы знæгтæ; 6) цавæр таурæгъыл амад у поэмæйы сюжет æмæ æндæртæ.

Ацы проблемæтæй ахсджиаг сты дыууæ: уацмысы фольклорон æмæ историон уидæгтæ раиртасын, поэмæйы идейон-аивадон мидис рахатын. Иннæ фарстытæн зонадон анализ æмæ дзуапп раттынæн факттæ нæй, æнæ уыдон та цыфæнды дæсны ныхас дæр не 'ркæндзæн бæлвырд хатдзæгмæ.

Уацмыс нывæст у таурæгъон бындурыл. Автор æй хоны «Осетинская легенда». Таурæгъон хуыз райста сюжеты райдайæн дæр: радзырды сюжетон хахх у фыдæлтыккон таурæгъ. Къоста фæдзæхсы мах: кадæг у рагон, йæ райдайæн у фæлмæхгæд æмæ йæ кæронимæ баст цæуы зынтæй. Æнæмæнг, афтæ у йæ уавæр «Кæуæг айнæг»-æн.

Уацмыс æвзаргæйæ хынцинаг вæййынц йæ жанры æууæлтæ, науæд ын нæй раст аргъ скæнæн. Таурæгъы мидисæн фæлгъауæн ис æрмæст йæхи идейон-аивадон принциптæй, нæй дзы бæлвырд историон цаутæ агурæн, бæлвырд быцæутæ æмæ реалистон нывтæ домæн. Раст у Васойы хъуыды: Нартæн нæй агурæн историон адæмты 'хсæн, Брæмы чиныджы Арт-цъиу ссарæн куыд нæ ис, афтæ. Фæлæ фæрныг адæмтæн фыст историйы æмрæнхъ уыдис зарæгон (таурæгъон) истори дæр, æмæ «уый арæх растдæр æмæ хъомысджындæр уыди фыст историйæ»¹. Миф,

¹ Томашевский Н. Героические сказания Франции и Испании // Песнь о Роланде. Песнь о Сиде. М., (БВЛ), 1976, 20 ф.

эпос æмæ таурæгъ историон хъуыддæгтæ æвдисынц поэтикон æмæ фантастикон нывты, символон фæлгонцты.

Афтæ у сæ хъуыддаг Къостайы уацмыстæ «Хетæг» æмæ «Кæуæг айнаг»-æн дæр. «Хетæг» нывæст у таурæгътæм гæстæ. Поэты фæндыд таурæгъы сюжет бæлвырд историон рæстæг æмæ цаутимæ сбæттын, уый тыххæй фæкодта бирæ фæлварæнтæ. Иу варианты йæ хаста Чингисханы заманмæ, иннæ варианты — Мамайы рæстæгмæ, иу ран — Иналы фырттæ сты кæсæджы 'фсады, иннæ ран — аланы 'фсады. Поэт хъизæмар кодта, уымæн æмæ йын нæ уыд бæлвырд историон æрмæг. Махæн та хъауджыдæр нæу, Хетæг дыууæ залымæй кæимæ хæцыд, уый. Къоста сфæлдыста уарзт, лæгдзинад æмæ патриотизмы стыр кадаг, уым ис æцæг царды ныв æмæ поэтикон рæстдзинад. Гуырысхойаг нæу кадæджы мидисы историзм, уымæн æмæ «арæх æппæты дæсныдæр историктæй поэттæн бантысы, цы дуг æвдисынц, уый æууæлтæ арфдæр æмæ хуыздæр раиртасын»¹. Поэмæ «Кæуæг айнагджы» историзм æвзæры бæлвырд историон цаутæ æвдисынаг нæ, фæлæ историон заманы бæлвырд поэтикон нывтæй, аивадон рæстдзинадæй.

Къостайы рæстæджы, 1891 азы, газет «Северный Кавказ»-ы 6-æм номыры цавæрдæр Еров рауагъта таурæгъ «Плачущая скала (Из горских преданий)». Еров нæ амонь, кавказæг адæмтæй таурæгъ кæмæй фехъуыста, уый. Бæлвырд бæрæг нæу, уацмыс фольклорон цас у, уый дæр: арæх-иу таурæгъфысджытæ адæмон сюжет рацарæзтой, куыд сæ фæндыд, афтæ. Таурæгъы архайд цауы Амгайы хъæуы. Йæ царджытæ сты пысылмон. Уацмысы архайджытæ — зæронд Куденет, йæ сидзæргæс чызг Фатимæ, уый саби-лæппу Гафис. Нымад æууæлтæм гæстæ таурæгъ ирон нæу. Нафи куыд амонь, афтæмæй Къоста зыдтаид æрмæст Еровы мыхуыр.² Æцæгдæр, ацы сюжеты фæд нæ зыны ирон таурæгъон сфæлдыстады. Фæлæ фидарæй нæй, Къоста таурæгъ никуы фехъуыста, уый зæгъæн: рохуаты бирæ таурæгътæ баззад. Æниу поэты уацмыс æвзаргæйæ, хъауджыдæр нæу, ирон кæуæг айнаг уыдис æви нæ уыдис, уый. Къоста зындгонд сюжетæй скодта сыгъдæг ирон таурæгъ. Фыййау ын æй кæй радзырдта, уыцы хабар, бæгуыдæр, аивадон фæрæз у, фæлæ уымæ æвдисæн у, поэмæ ирон фольклорон традициимæ баст кæй у, уымæн.

¹ Абаев В. И. Избранные труды. Владикавказ, 1990, 222 ф.

² Джусойты Н. Коста Хетагуров. Очерк творчества. Сталинир, 1958, 87 ф.

Таурæгъы сюжетон апп у тынг рагон æмæ дунеон. Нæй йын хæтæг сюжетыл нымайæн. Иугæр бирæ алыхуызон адæмтæм ис, уæд йæ равзæрдæн уыди реалон бындур, ритуалон фæтк æмæ æгъдау. Ацы хъуыддагыл XIX æнусы йæ цæст æрæвæрдта зынгæ этнограф æмæ историк Эдуард Бернетт Тайлор. Уый æвзары дзæвгар фольклорон æмæ историон æвдисæнтæ, рагзаманты Европæ æмæ Азийы ног арæзтадæн лæгнынæндтæ кæй хастой, йæ бындурæй йын удæгас адæймаг кæй ныгæдтой, уый тыххæй.¹ Ахæм цаутæ æмæ хабæрттæ уыди Шотландийы, Данийы, Германы, Италийы. Уыцы «æнаккаг æгъдау» йæ тыхы æрæджы дæр ма уыд Ази æмæ Африкайы бæстæты.

Хуыцауæн сывæллоны нывондæн хæссыны мотив ис Библийы. Хуыцау фæлвары Авраамы уырнынад æмæ дзы домæ йæ хъæбул Исаакы аргæвдын æмæ басудзын. Ацы сюжет нывæфтыд æрцыди бирæ уацмысты, цæвиттонæн фæг у Рембрандты ныв «Жертвоприношение Авраама». Ис америкаг киносериал Библийы сюжеттæм гæстæ, — уым ацы эпизод æвдыст у натурализмы фæрæстæй æмæ у садизмы апофеоз. Ацы сюжеты тыххæй Зенон Косидовский фыссы: «Много хлопот доставила исследователям сцена всесожжения Исаака. Эта мрачная глава Библии, где Яхве подвергает своего верного почитателя столь жестокому испытанию, совершенно несовместима с представлением о добром, милосердном боге. Сегодня мы знаем, что этот эпизод — последний отголосок варварского культового обряда».²

Ритуалон фæткæн ис трагикон æууæлтæ. Уымæ гæстæ парæхат бынат ссардта таурæгъты æмæ легендæты («Музыкæ равзæрд трагедийæ» — Васо). Уыдон сты поэтикæн, арф у сæ мидис, хъомысджын у сæ эстетикон æндæвдад. Сюжетæн цалдæр варианты ис сомыхы таурæгъты.³ Адæм самадтой гæнах Битлис («Крепость Битлис»), гæнах ракалд фыццаг æхсæвы. Дæсны сылгоймаг сын амоны: «цæмæй уын хуыцауттæ фидар саразынæн бар раттой, уый тыххæй йын йæ бындурæй самайут удæгас чызг». Афтæ бакодтой, æмæ гæнах сырæзт. Иууыл нывджындæр у таурæгъ «Батманы хид». Ам аразынц фидар нæ, фæлæ хид. Барвæндæй йæхи удæгасæй баныгæнын кодта мастеры ус. Лæг ын скодта дурæй цыртдзæвæн: «Дзурынц, зæгъгæ,

¹ Тайлор Э.Б. Первобытная культура. М., Политиздат, 1989, 86 — 90 ф.

² Косидовский Зенон. Библейские сказания. М. Политиздат, 1975, 81 ф.

³ Дорога Мгега. Армянские легенды и предания. М. Наука, 1990, 76 — 80 ф.

цыртдзæвæны риуæй абон дæр тæдзынц сыгъдæг суадæттæ, æмæ уыдонæй фæндагонтæ саттынц сæ дойны».

Удæгас адæймаджы сисы ныгæныны мотив, æвæццæгæн, зындгонд уыди Гуырдыстоны дæр. Таурагъы сюжетыл Даниел Чонкадзе ныффыста зындгонд уацау «Сурамы фидар».

Рæсугъд поэтикон кадæг у румынаг балладæ «Монастырь Арджеш».¹ Мастер Маноле къыйазы бардзырдæй моладзандоны сисы ныгæны йæ рæсугъд усы. Сылгоймаг уыд æнхъæлцау. Кæм бабын ис, уым фæзынди гыццыл цæхджын цад: «В нем от века и до века Живы слезы человека». Балладæ ратæлмац кодта Михаил Светлов, бæрзонд поэзийы æмвæзадыл æй æвæры Сергей Шервинский, чиныджы разыхасы автор.

Трагикон зæлынадæй зæрдæмæ арф хъары сербаг зарæг (кадæг) «Построение Скадра». Æртæ æфсымæры (сæ иу у къарол) аразынц сахар. Куыд æй аразынц, афтæ хæлы: «Что им за день мастера построят, Все им вила (уæйыг) за ночь раскидает». Вила сæ домы сисы сабиты самайын, хо æмæ æфсымæры, сæ нæмттæ Стоя æмæ Стоян. Ахæмтæ нæ разынд зæххыл. Уæд та вила домы: сисамайджытæй сихор раздæр кæй ус æрбахæсса, уый дзы æрцæуæд ныгæд. Зарæджы сюжет кæны вазыгджындæр. Æрыгон мад лæгъстæ кæны аразæгæн: мæ риутæ æмæ мæ цæстытæн ныууадз рудзынгтæндтæ, мæ саби-лæппуйы мæм хæсдзысты, æз æй уындзынæн, дзидзи йын дардзынæн. Афтæ уыд афæдзы дæргъы. Сывæллон схъомыл ис. Фæлæ, зæгъы кадæг, абон дæр дуртыл тæдзы мады æхсыр. Ацы легендæйы Якоб Гримм схуыдта «æппæт заманты æмæ адæмты зарджытæй зæрдæмæ æппæты арфдæр хъараг».²

Ацы таурагъ цымыдисаг у ноджы иу хъуыддагæй. Йæ персонажтæ цардысты XIV æнусы, сахар Скадар та Адриатикайы былгæрон лæууыд мах эрайы агъоммæ дæр, — æфсымæртæ йæ арæзтадмæ ницы бар дарынц. Сывæллæтты бæсты сылгоймаг кæй цæуы ныгæд, уый дæр фольклорон ивынады фæстиуæг у. Зындгонд фольклорист Караджич XIX æнусы фыста ацы таурагъы фæдыл: «В народе и сейчас существует поверье, что ни одно здание не может быть построено, пока в него не будет замурован кто-нибудь из слуг».³ Гæнæн ис, æмæ дзы ны-

¹ Румынские баллады и дойны. М. Художественная литература, 1965, 18 — 29 ф.

² Югославские народные песни. М. ГИХЛ. 1956, 5 ф.

³ Уый дæр уым, 177 ф.

гæд æрцæуа адаймагæн йæ аууон дæр, — уæд адаймаг уайтагъд амæлы, уымæ гæстæ-иу ног арæзтадæй алчидæр йæхи дæрдты айста.

Сербаг сюжетмæ хæстæг у венгрияг балладæ «Жена Келемена-каменщика».¹ Æрмæст ам мады кæнынц судзгæ, йæ фæнык ын чъыримæ змæнтындæ, афтæмæй аразынц галуан. Саби агурæ йæ мады, йæ тæригъæдæй галуаны раз зæхх аскъуыд, æмæ сидзæр уым ныххауд. Балладæйы нæй цæссыгты суадоны мотив. Йæ комментатор А. А. Гугнин фыссы, зæгъгæ, ахæм фæтк уыд рагон Венгрийы, йæ мотив ис хуссар-славянты фольклоры, «йæ равзæрæн бæстыл нымад цæуы Греци».² Бердзенты мифты æцæгдæр Агамемнон ус-хуыцауы зæрдæ æлхæнынæн нывондæн хæссы йæ чызг Ифигенияйы, фæлæ ус-хуыцау нæ исы ахæм нывонд æмæ чызджы ивы сæгуытæй. Ис æндæр миф дæр: Аполлон æмæ Артемидæ ныццагътой Ниобæйы цоты, Ниобæ æгæрон хъыгтæй фестад къæдзæх (цавд дур) æмæ йæ цæстытæй æнусты дæргъы тæдзындæ цæссыгтæ (Овидий. Метаморфозы, VI, 302 — 312). Каллимах уыцы къæдзæх хоны «цæссыгкалаг айнаг». Фæлæ ацы легендæйы нæй нывонд хæссыны мотив.

Зын бауырнинаг у, сюжет Грецийы равзæрд, зæгъгæ, уыцы хатдзæг. Систы амад стæгдартæ разынди рагон Уры хæлддзæгты — уыцы сахар уыди мах эрæйы агъоммæ фæндзæм миназоны, грекыг мифон рæстæгæй бирæ раздæр. «Месопотамийы, Сирийы æмæ Ханааны уыди рагон фæтк — хуыцауттæн, фыццагдæр чи райгуырд, уыцы сывæллæтты нывондæн хæссын, — фыссы З. Косидовский. — Гезеры хæлддзæгты археологтæ ссардтой, æстгай бонтæ кæуыл цыд, ахæм сывæллæтты стæгдартæ гыццыл табæтты, уыдон сты хуыцаутты нывæндтæ. Сабиты нывондæн хастой, кувæндонтæ æмæ æхсæнадон агъуыстытæ куы арæзтой, уæд дæр».³ Æндæр ран (Мегиддо) сисы цементы разынд фындæсæздзыд чызджы стæгдар. Ацы фæтк уыд Японы дæр.

Таурæгътæ æмæ археологон æрмæг æргом кæнынц иу хъуыдаг: сывæллæтты кæнæ æрыгон сылгоймæгты хуыцауттæн нывонд кæнын, уыдон систы удæгасæй амайын кæнæ судзын уыди рагон ритуалон акт. Ацы æвирхъау фæтк равзæрд мæнг-уырнынадæй, рагон динæй. Мæнгуырнынад æдзухдæр уыд æмæ у фыдбылызхæссæг. Антиконт философ Сенека дзырдта:

¹ Эолова арфа. Антология баллады. М. Высшая школа, 1989, 156 — 158 ф.

² Уый дæр уым, 620 ф.

³ Косидовский Зенон. Амынд чыныг, 81 — 82 ф.

«Суеверие есть самое безумное из заблуждений» («Нравственные письма к Луцилию», 123, 16).

Уырнынады ныхмæ тох цæуы æнусты дæргъы. Мах эрæйы агъоммæ I-аг æнусы ромаг поэт æмæ философ Лукреций фыста, зæгъгæ, æппатæй фылдæр цæммар митæ æмæ фыдракæндтæ æвзарын кæны дин («О природе вещей», I, 82 — 83). Агамемноны фыдвæндты фæдыл стыр поэт зæгъы: «Вот злодеяньям каким побуждала религия смертных» (I, 101).

Къостайæн дæр йæ идейон-аивадон нысантай сæйрагдæр уыди мæнгуырнынады æцæг мидис рагом кæнын, фанатизмы хъуазæтæн сæ гамхуд сисын, йæ амæддæгты хъысмæт равдисын. Поэт Еровы текст рацарæзта æви æндæр адæмон сюжет, уый уадиссаг нæу. Таурæгъы сюжет поэтан дæтты бирæ сфæлдыстадон гæнæнтæ, хъомысджын кæны поэтикон фантази. Цымыдисаг у Вальтер Скотты ахаст мæнгуырнынад æмæ йæ фæзындтæм. Уый, дам, дзырдта: «Суеверия весьма колоритны, и я, бывает, заставляю их хорошо на меня поработать, но чтоб от них произошел ущерб моим интересам или удобствам — такого я не допускаю».¹ Къостайæн дæр æвирхъау уырнынад лæвæрдта хъæздыг æрмæг поэтикон уацмысæн, æмæ дзы спайда кодта æнтыстджынай.

Къоста фыста ирон таурæгъ, æвдыста ирон цард, райхалынмæ хъавыд ирон царды проблематæ æмæ йæ сюжет нывæста, йæ нысан куыд амыдта, афтæ. Фыста таурæгъон поэмæ. Рагон историк Диодор Сицилийскийы ныстуан цыма комкоммæ Къостайы уацмысы тыххæй загъд æрцыд, афтæ зыны: «Но древние мифы, как правило, созданы не для того, чтобы поведать бесхитростную историю, так что удивляйтесь, если подробности моего повествования вы не сможете соотнести с теми, о которых сообщают истрики и поэты» (IV, 44, 5). Таурæгъæн ис йæхи закъонтæ, уый историон цаутæ дæр уадзы йæхи джиппы, царды фæзындтæ кæрды йæхи нывтыл æмæ сын дæтты хигъæдон формæ. Таурæгъæн хицон у анахронизм, уый барджынай ивы архайды бынат æмæ рæстæг, цауты архайджыты ивы æндæр персонажтæй. Еровы тексты амгайæгтæ кувынц Аллахмæ, табу кæнынц Мæхæмæт-пехуымпарæн. Уый дæр анахронизм у: Кавказы пысылмон дин фæзынд æрæджы, — уæд сывæллæттæ фундаменты ныгæнын фæтчы нал уыд. Къостайы поэмæйы адæм дæсны Мамийæн зæгъынц: «Ведь это преступление! Такого стиха

¹ Дайчес Дэвид. Сэр Вальтер Скотт и его мир. М. Радуга, 1987. 119 ф.

в Коране нет нигде». Нэй дзы, бәгуыдәр, уымән әмә Хьуыраны рәстәджды дәр уыцы хьәддаг әгъдау нал уыд. Хьуыдыйаг у уый дәр, әмә Мами Аллаһмә нә кувы, фәлә сызгәерин Алардымә. Цыбыр ныхасәй, таурәгъы сюжет бәлвырд историон фактимә бәттын у әнәпайда куыст.

Поэмә әвдисы фанатизм әмә йә фәстиуджытә. Еровы тексты сывәллоны удәгасәй ныгәнынц сисы. Къәдзәх аскъуыд әмә дзы ратагъди цәссыгтә. «Гордая и мрачная скала заплакала, — сказали амгаевцы». Әппәт легендәты дәр фәзынынц амәддәгты цәссыгтә кәнә мады әхсыр. Еров раст нә бамбәрста хохаг таурәгъы апп: къәдзәх нә кәуы, уыдон сты сабийы цәссыгтә. Къостайы уацмысы сабийы ныгәнгә нә кәнынц, фәлә судзгә. Арты йәхи баппары мад дәр, әмә адәм әнахуыр суадон хонынц «Мады цәссыгтә».

Къостайән әнәуынон уыдысты дәснытә, моллотә, моладзанта — фанатиктә әмә фәлитойтә. Гуманист әмә хьуыдыгәнәг поэт иуцасдәр халы фольклорон традици: сюжет вазыгджындәр кәны дәсныый хабарәй. Поэмәйы ног персонаж Мами у типикон дәсны. Кәрәдзи цәрмыстыгъд бакодтой Лукианы мәнгдәсныимә («Александр, или Лжепророк»). Әмхуызон сты дәсныты фәливән митә: хуыцәуттимә дзурын, адәмы тәригъәдджын хонын әмә Алардыйы азарәй тәрсын кәнын, уадзгуытә кәнын. Къоста скодта цәстфәлдахәг фанатикы хуызджын фәлгонц. Мами у талынг, әнәхсәст адәймаг, фәлә зоны йәхи дарын, йә дәснийад әмә адәмы тыхст уавәртәй пайда кәнын. Әмбары, мәсыг цәуылнә рәзы, цәмән хәлы, уый дәр: адәм гәнах аразынц фыццаг хатт әмә нә зонынц йә амайын. Хуымәтәджды нәу йә фәдзәхст: карст дур фылдәр әрцәттә кәнын, фәтән кьултән бындуруат арфдәр скъахын. Афтә куы бацархайой, уәд арәзтад фәрәстмә уыздән, фәлә адәм бузныг уыздысты дәсны әмә нывондәй.

Арф психологизм ис дәсны әмә адәмы быцәуы. Уый у драмон конфликтон уавәр. Дәсны уәлахиз кәны дин, тас әмә әртхьирәнты фәрцы, бантыст ын адәмы куырм кәнын, йә фыдвәнд атәрын. Фәлә драмон архайды ивы адәмы уаг дәр. Нывонд хәссын сәм кәсы фыдракәнд, сә цәстәнгас раст кәнынц Хьуыраны авторитетәй. Трагедитә фылдәр уымән әрцәуынц, әмә адәм бакомынц сайын, кәмдәр разынынц пассивон, афоныл нә рахатынц рәстдзинад. Фәлә куы базмә-

лынц, уæд сæ тæрхон ваййы карз æмæ раст. Адæм нæ ныб-
 быхстой æбуалгъ фыдракæнд суанг сæ амонды сæраппонд дæр,
 фыдбылызы дæснийы марынц æгады мардæй, ныууагътой, зы-
 наргъ сын чи уыд, фæлæ фыдракæнд кæм æрцыд, уыцы цæрæн-
 уат, сæ фыдыуæзæг. Уыцы акт канд протест нæу фыдракæнды
 ныхмæ, уый у хи æфхæрынаы хи тæригъæдтæ сыгъдæг кæнын
 дæр. Афтæмæй фанатизм фауын райсы этикон зæлынад.

Къоста фольклорæй пайда кодта сфæлдыстадон æгъдауæй,
 йæхи идейæты сæраппонд, нæ йæ хъуыд адæмон уацмысты ими-
 тацитæ. Ам дæр ын таурæгъ у æрмæст радзырды æндах. Афтæ
 кæй зæгъы, мах æрдæгфынаыæ нæ фæнды арф хъуыды кæнын
 æмæ нæхи аргъæуттæй ирхæфсæм, зæгъгæ, уый у дæлгоммæ
 ныхас (ирония), къахæн æмæ уайдзæфы ныхас. Поэт нæм сиды
 хи ирхæфсынмæ нæ, фæлæ бæстон хъуыды кæнынмæ. Ног ду-
 джы поэтæн, революцион хъуыдыгæнæгæн фаг нæ уыд фыдæл-
 ты таурæгъ æмдзæвгæтæй радзурын. Хъæздыг æмæ йæ ног кæны
 историон мидисæй, царды нывтæй. Къоста таурæгъы герой хоны
 «каприз природы, судьбы злорадство, враг свободы, какой-то
 кровожадный дух». Бæгуыдæр, мифон заманты хицæн бар-
 дуæгтæн, тугмондаг Молохтæн хастой лæгнывæндтæ. Къоста
 фольклорон сюжетмæ бахаста ног эпизод — адæмы протест
 хъæддаг фанатизмы ныхмæ. Уыцы сюжетон фæзилæн бынду-
 ронæй ивы цауты мидис, сæ фæзынды аххосæгтæ. Поэт хъуыд-
 даг мифон дунейæ æрисы историон уавæртæм. Цауты рæст æмæ
 архайд æргом кæнынц уацмысы идейон пафос: тыхст уавæрмæ
 адæмы нæ тæрынц уæлæрдзон тыхтæ, адæмы къуыхцытæ сты
 реалон фæзындтæ, ис сын социалон æмæ историон аххосæгтæ.

Поэмайы архайд цы рæстæджы цæуы æмæ иры знæгтæ чи
 сты, уый тыххæй ис дыууæ ныхмæвæрд цæстæнгасы. Ардасен-
 ты Хадзыбатырмæ гæсгæ Дайранмæ бырсынц Чингисхан кæнæ
 Мамайы æфсæдтæ.¹ Бындур нæй ахæм хатдзæгæн. Манголты
 ныхмæ ир хæхты мæсгуытæ нæ амадтой, сæ заманы нæма уыд
 бомбæтæ æмæ сармадзæнтæ. Нафимæ гæсгæ архайд цæуы XIX-æм
 æнусы 20-æм азты, Дайранмæ та лæбурынц уырысы æфсад,²
 Ацы хатдзæг бынтон æнæбындур кæй у, уый арвæй бæрæгдæр
 у: уæды заманы ир мæсгуытæ нал амадтой; мæсгуытæ хæлдыс-
 ты хъысмæты азар æмæ тугмондаг уæлимоны барвæндæй нæ,

¹ Ардасенов Х.Н. Очерк развития осетинской литературы. Дооктябрьский пери-
 од. Орджоникидзе, 1959, 142 ф.

² Джусойты Н. Коста Хетагуров, 97 ф.

фәлә уырысы бомбатәй; уәд ир ләгнывәндтә нал хастой; уырысы кой хъусәггагәй нә зыдтой — семә раджы баиу сты; тыхгәнәг инәләрттәй ир ультиматумтә истой гәххәттыл фыстәй; фәндаггәрон чи цәры, уыдон илцы хай истой кәмдәриддәр әмә кәддәриддәр (Әмбәләггаджы тыххәй цагъд әрцыдысты Иры минәвәрттә кәсәджы зәххыл), Декабристты сыстады фәстә ир Тырсымә нал лыгъдысты, фәлә кәхтәй — быдырмә...

Раст у Хадзыбатыры иу фиппаинаг: ирмә цавәр знаг бырсы, уый чифәнды уәд — агрессортәй хъауджыдәр нәй. Адаммы бартә кәм не ссәндынц, сә куыствәллоу сын кәм нә харынц, ахәм тыхгәнәг паддзахад нә уыд әмә нәй. Әнусон әмә әмткәй иугъәдон сты тыхгәнәг әмә йә амәддаджы ахастытә дәр: Къостайы афоризм «Пощады побежденным нет» әмә Бренны әртхъирән «Горе побежденным!» (Vae victis!) әвдисынц иу уавәр. Цыбыр ныхасәй, поэмәйы бәлвырд рәстәг, бәлвырд знаг әмә историон цау агурын у әнәпайда куыст. Авторән сәйрагдәр уыд, адам агрессоры раз сәхи куыд әмә цәмән афтә дарынц, уый равдисын.

Уәдә цәй мидәг ис уацмысы историзм? Поэмәйы фыццаджыдәр ис историон рәстдзинад, историон колорит. Бәлвырд әмә хуызджын нывты әвдыст цәуы иу цыбыр рәстәг нә, фәлә әмткәй особайы дуг. Уый уыд тар заман, тыхы дуг. Поэмәйы цы хъәу әвдыст цәуы, уый географион уавәртәй әмә әддаг бакастәй у, хохәг ирон хъәу радзырд «Дзәбидыр-дзуаны» әмә очерк «Особа»-йы куыд зыны, ахәм, әртә хъәуы дәр нывгонд цәуынц әнгәс ахорәнтәй әмә фразәтәй: «Рядами на утесе сизом лепились сакли осетин» (поэмә), «Сакли его (хъәуән), словно гнезда ласточки, лепились в складках утеса...» («Охота за турами»); «Каменные постройки в один и несколько этажей с плоскими крышами, живописно гнездящиеся на скалистой крутизне...» («Особа»). Тыхтона әмә тугуарән дуг әмхуызон әвдыст у поэмә әмә очеркы. Афтә, цуан кәнын адәмы царды ахсджиаг хъуыддаг кәй уыд, уый дәр әнгәс хуызты нывгонд цәуы радзырд әмә поэмәйы. Уазәгыл аудын уыд кады әгъдау — әмхуызон әй әвдисынц «Кәуәг айнәг» әмә поэмә «Фатимә». Әнгәстә сты Сабан әмә Наибы уазәгдонтә, сә фәтк, се 'гъдау.

Фәлә хицән сты Наиб әмә Сабаны социалон уавәртә. Наиб у феодал, кънийаз, ис ын цагъартә, фәсдзәуинтә. Сабан у хуы-

мæтæг хæххон зæронд лæг, сæрибар зæхкусæг, æвæгæсæг. Йæ хæдзарады куыст ын каны йæ иунæг чызг Азау — идæдз, сидæргæс сылгоймаг. Сабанмæ хъæубæстæй уæлдай ницы бартæ ис, кæд йæ уазæгдон стыр æмæ хъæздэг у, уæддæр: хохаг царды дæр иуæй-иу бинонтæ уыдысты царæгдæр æмæ фæрныгдæр. Иннæ хъæууонтæй Сабан хицæн каны æрмæст йæ зонд æмæ йæ кондæй. Дыууадæс куырыхоны дæр сты хуымæтæг адæмæй, нæй сæм тыхбар. Фæлæ сты хъæубæсты нымæддæр лæгтæ. Адæм тæрхоны лæгтæ æвзæрстой сæ исбонмæ гæстæ нæ, фæлæ сæ намыс æмæ сæ кадмæ гæстæ. Ам мах хъæуы Къостайы уацæй дæргъвæтин скъуыддзæг æрхæссин: «Выработанные веками народные традиции, «адат» и обычное право — вот единственные факторы, которые господствовали и управляли свободными племенами Северного Кавказа, представлявшими собою не правовое государство с властями во главе, а общинное товарищество, управлявшееся лишь обычным правом и выборными лучшими лицами их товарищества. Общинные и народные вопросы всегда решались собранием родовых и общинных представителей, избираемых всегда заново для каждого случая. При этом все члены таких совещаний пользовались одинаковым правом голоса и на решение вопроса имели преобладающее влияние лишь их опытность, мудрость и красноречие, а не родовитость и происхождение» («Неурядицы Северного Кавказа», II). Къостамаæ гæстæ адæмы царды не 'рфидар сты чырыстон æмæ пысылмон динтæ дæр. Стыр поэты хатдзæгты ис бæлвырд дзуаппытæ, поэмæ чи иртæста, уыдоны фарстытæн. Уацмысы æвдыст цæуы особайы дуг, æддар æмæ хицауад кæм нæй, ахæм хæдбар æхсæнад (община), дыууадæс куырыхоны сты адæмы æвзаргæтæ, тæрхоны лæгтæ. Уыцы æхсæнады алчидæр у уæгъдибар, нæй дзы барад æмæ закъоны тыхбар, нæй дзы разамынд, æмæ дзы ис бирæ генантæ мæнгуырынынадæн æмæ тыхмитæн.

Къоста цы хъæу æвдисы, уый нæу нывыл æхсæнад. Адæмæн нæй уынаффæдон, нæй сын фæтæг æмæ разамонæг. Ницы сæм ис паддзахады æууæлтæй, нæй сæм национ æмæ политикон æмбарынад, нæ зонынц стратеги æмæ хæсты хъуыддæгтæ. Хъусынц, знагмæ цы фыдæгъдæуттæ ис, уый, хъусынц, кæй сæм æрбабырсынц, уый дæр, фæлæ нæ хатынц, цы фыдбылыз сæм кæсы, уый («толпа... слабо понимала опасность»), нæ зонынц фæрæзтæ цæттæ кæнын, афтæмæй сыл цæуынц азтæ («Шел за

годом год»). Стыр стратег Никколо Макиавелли фыста: фидерттæ аразын хъæуы рагацау, «хæсты заманы знагмæ лæмбынæгдæр чи кæсы, йæ хæстонты бæстондæр чи ахуыр кæны æмæ чи фæлтæры, уый ваййы æдасдæр æмæ йын ис фадат уæлахизæн».¹ Къоста цы хъæу æвдисы, уыдонмæ нæй хæстон фæлтæрддзинад, æмæ тæссаг уавæрты сафынц зынаргъ рæстæг, нæ аразынц фидерттæ, нæ цæттæ кæнынц æфсад æмæ хæцæнгарз.

Патриархалон лæгтæ сты дыууадæс куырыхоны. Нафи фысы, зæгъгæ, Къоста уыдоны кæны худæджы хай, уыдон сты бонджынтæй æмæ сын адæмимæ ис хицæн интересæ.² Уæлдæр фæдтам, Къостамаæ гæсгæ тæрхоны лæгтæ хъæздгуытæ нæ, фæлæ адæмы хæрзæджытæ кæй уыдысты, уый. Ацы дыууадæсмæ дæр адæмай уæлдай тыхбар нæй. Уыдон худæг не сты, уыдон сты тæригъæддаг. Зыдтой, æвæццæгæн, сæ хъæуы цард æмæ хъуыдагтæ, æмæ сæ адæм уымæн равзæрстой уынаффайæн. Фæлæ сæ фæлтæрддзинад хъæуы арæнтæй дарддæр нæ амоны, сæ зонд нæ ахсы, сыхаг ирон хъæутæм фæдис арвитой, уый дæр, — фыццаг хатт сты ахæм уавæры, æмæ уынаффæ кæнынц, сæ зонд куыд кæрды, афтæ. Тæрсынц рæдийынæй æмæ кæнынц рабар-бабар, кæнынц удæн ныхас æмæ дыууадæс бонмæ нæ цæуынц иу хатдзæгмæ: уый у сæхи трагеди дæр æмæ адæмы трагеди дæр — раздзæуæг кæмæн нæй, уый историйы фæндæгтыл кæны дзæгъæлтæ, бахауы цъысымты, æмæ удхæртты сæфынц йæ царды тыхтæ. Дыууадæс куырыхоны æппынфæстаг æрцыдысты раст тæрхонмæ: «Цæйнафæлтау, сæрибар адæм, цагъарæй туг калæм æлдарæн, фæлтау нын амæлæт — хуыздæр!» Афтæ зæгъынц адæм дæр. Фæлæ уыцы хæрз хуымæтæг хатдзæг скæнын хъуыд раджы, хабарæн йæ цæфыл, — уæд ын уыдаид нысан æмæ фæндон фæстиуæг. Уæд адæм нæ бахаудтаиккой къуырцдзæвæны æмæ сæ нæ хъуыдаид талфтулфæй мæсыг амайын. Дыууадæс хистæры уыдысты хъæуы лæгтæ, фæлæ нæ уыдысты комы лæгтæ æмæ æхсæны куджытæ.

Хуымæтæг сты патриархалон адæм дæр. Алчидæр цæры йæхи цардæй, нæй сæм æхсæнадон идеалтæ æмæ граждайнаг æгъдау, кæд хъæру æмæ æхсарæй цух не сты, уæддæр. Аразæг фадат у,

¹ Макиавелли Никколо. О военном искусстве // Искусство войны. Антология военной мысли. Новое время. С.-Петербург, 2000, 134 ф.

² Джусойты Н. Амынд чиныг, 98 — 99 ф.

ацы хъæуæн, фæндаггонты цы уынынц, æндæр бастдзинад нæй æддаг дунеимæ, сæ бон нæу уыцы дунейы хъуыддæгтæ æвзарын æмæ уыдонæй хатдзæгтæ кæнын. Сæ цард ис къуындæг зиллаччы — уым нæй рæстæг æмæ дæрддзæг æхсæнадон архайдæн, рæзынæн æмæ дæрдтыл хъуыды кæнынæн. Зынгæ цау нæ уыди сæ фæлтæры царды, æмæ рæстмæ нæ хатынц, тыхгæнæджы æрбабырст куыд тæссаг у, уый дæр. Тасы раз цъæлхтæр кæнынц, æндæр сæ бон ницы у. Уæгъдибар сты, æмæ сæм нæй, сæрибар цы у, уый тыххæй бæлвырд æмбарынад («волю понимали разное»). Зæгъæм, Ромы царды идеалтæй иу уыди сæрибары идейæ — «идея свободы и независимости как для города, так и для граждан (при всем различии в толковании свободы она всегда противопоставлялась рабству).»¹

Ромы уыд æхсæнад æмæ паддзахад. Уым уыди цагъарад, æмæ сын зындгонд уыди йæ мидис. Кæуæг айнæг кæм ис, уым нæ зонынц, цагъарад цы у, уый дæр, — афтæ уыди, дунейæ иппæрдæй чи цард, уыцы хохæгты уавæр. Æмæ сæ ахæм уавæры æрæййæфта æбуалгъ цау.

Тæссаг уавæр æрæгмæ бахъардта, æнцой цардыл чи сахуыр, уыцы адæммæ. (Сæхи мидæг цы чысыл тыхстытæ уыд, уыдон нæ нымайæм.) Фæлæ сæ иу афон райхъал кодта æнахуыр тас. Сæ зæрдæты сдзырдта фыдæлты æхсар, бамбæрстой, ном, нæмыс æмæ сæрибар хъахъхъæнинаг кæй сты, уый. Базыдтой, фыдыуæзæг сын кæй ис æмæ йæ хъахъхъæнын кæй хъæуы, уый дæр. Сæ цард æмæ сæ уаджы фæзынд æхсæнадон æууæлтæ. Иумæ аразынц гæнах. Баиу сты сæ нысанта, сæ цинтæ — «Впервые общию любовью любить ведь приходилось им».

Фæлæ ахизæн нæй уавæрты сæрты. Нæ фæрæстмæ сæ фыццаг фæлварæн, сæ куыстæй нæ рауад мæсыг, æмæ ракалд сæ амаддзæг. (Æниу «никуы ис, басæттæн кæмæн нæй, ахæм фидар».)² Фæлтæрд сисамайæг скодтаид хатдзæг: фидар мæсыгæн хъæуы хуыздæр бынат, арфдæр бындур æмæ бæзджындæр къултæ (Мами зоны уыцы фæрæз!). Фæлæ æвæлтæрд адæм фæуыргъуыйау сты фыццаг къуыхцыйæ. Тыхст æмæ æнабон адæмыл сысты мæнгуырнынад æмæ сæ ахæссы йæ уæлныхты. Ахæм уавæры зонд æрмынæг вæййы, æмæ адæймаг æххуыс

¹ Штаерман Е. М. Введение // Культура Древнего Рима в двух томах. т. 1. М. Наука, 1985, 8 ф.

² Мольтке, Гельмут фон. Военные поучения//Искусство войны. 365 ф.

агуры мастертай нэ, фәлә даснытай. Афә рауад йә хысмәт, поэмайы цы хәубәстә әвдыст цәуы, уыман дәр.

Раст у, хәубәстәм әхсар кәй ис, уыцы хыуыды, уыдон зәгыһи: знаг фендзәң, «Куыд ләудзән алчидәр ам фидар, нә бәсты кад әмә сәрибар куыд зоны хәхххәһһын ирон!» (Грисы тәлмац). Фәлә уыцы хәбатырдынад бирә нә ахаста, сә патриотон уәлмонц баззад рәсугъд ныхәстәй. Әниу сә бәрзонд әнкъарәнтән нәй патриотизм схонән дәр. Ах-уыргәндтә ромәгты патриотизмы әууәлтәй сәйрагдәртә хонинц ләджыхәд әмә сәрибар: «Доблесть — это совокупность самых разных качеств: храбрости, трудолюбия, достоинства, честности, справедливости, верности долгу. Одним словом, — честное исполнение долга по отношению к государству... А свобода была тесно связана с согласием, под которым понималась совместная деятельность всех граждан, их единодушие в укреплении величия государства».¹ Хохәгтән нә уыд паддзахад, әмә кыуындәг уыд сә патриотон әнкъарынад, цыбыр уыдысты се 'хсары авналәнтә. Иугәр сә мәсыгәй ницы рауад, уәд ныууагътой сә уәзәг, сыстадысты әмә фәлыгъдысты Тырысыгомма, сә сәртә бафсайдтой, «сәрәй әрду кәм нә рахәудзән», ахәм арф комы.

Поэмә нәу кәронмә куыстгонд. Къоста йын йә сюжеты кәрон радзырдта әрдәгарәзт әмдзәвгәтәй. Дәсны сидзәр сабийы басыгъта арты, йә мад уыцы арты баппәрста йәхи. Адәм нә ныббарстой дәсныы фыдракәнд, кыабазгай йә бакодтой әмә йә куыйтән аппәрстой — уый уыди адәмон раст тәрхон фыдгәнәг фанатикән.

Поэтикон хъомыс ис таурәггы кәронән: мад әмә саби кәм басыгъдысты, уым кәәдзәх аскыуыд, әмә дзы стыдта суадон, схуыдтой йә мады цәссыгтә. Әвирхәу фыдракәнд әмә стыр тәригәд нә баурәдта айнәг дәр — ахәм у таурәггы этикон идея. Мад әмә сабийы трагикон хысмәт сси кадәг, әмә йәм адәм хъусынц, сә цәссыг калынц, афтәмәй — уый у таурәггы аивадон идея. Ам ирдәй зыны трагикон сюжеты аивадон хъомыс, йә этикон ахәдындзинад. Цәссыг цы уацмыс калы, маст әмә тәригәд чи әвзәрын кәны, уый у рәсугъд әмә удсыгъдәггәнән аивад.

Фыдракәнд адәмы зәрдәтә нынкъуыста эмоцион уагыл,

¹ Циркин Ю. Б. Мифы Древнего Рима. М. 2000, 18 — 19 ф.

сэвзæрын кодта æлхъывд психологон уавæр — адæмы маст æмæ фыдæх, — уый сæ æркодта æваст æмæ карз тæрхонмæ. Фыдракæндæн нæй æнæ бафхæргæ — афтæ амоны адæмы этикон зондахаст. Цауæй адæм скодтой моралон хатдзæг: æвирхъау фыдракæнд кæм æруагътой, уым нал ис цæрæн, нæй искæй туг æмæ сыгъдоныл хи амонд аразæн.

Бирæ у аивады тых. Зындгонд аргъæуттæ «Мин æмæ иу æхсæв» райдайынц ахæм зонды ныхæстæй: «Бæгуыдæр, фыццаг фæлтæрты таурæгътæ сты ныстуан фæстагæттæн, цæмæй адæймаг зона, æндæртыл цы цаутæ æрцыд, уыдон æмæ сæ иса зонд, цæмæй йæхи бахиза тæригъæды цæуынай. Кад æмæ намыс, фыдæлты таурæгътæ ног фæлтæртæн зонды сен чи скодта, уымæн!» Ахæм ныстуан сты «Мады цæссыгтæ» æмæ «Кæуæг айнæг» дæр.

Поэмæйы финал нæ разы æвæры судзаг фарст: цымæ адæм бамбæрстой, Райгуырæн зæхх ныууадзын цы æбуалгъ фæстиуджытæм æркæны, уый? Цымæ дзы историон хатдзæг скодтой æви нæ? Поэмæ нæ дæтты комкоммæ дзуапп. Къоста уыцы хæс ныууагъта иры фæлтæртæн. Дзуапп ын дæтты Иры истори: Тырсымæ чи фæлыгъд, уыдон та уым дæр ныууагътой сæ уæзæг, æмæ дзы æрæнцад æндæр тыхгæнæг. Классикон аивад алæмæт у: ис дзы бирæ фарстытæ æмæ æвидигæ хъуыдытæ. Кæуæг айнæг сси Иры символон фæлгонц.

Къостайы поэмæ амад у таурæгъон сюжетыл. Нæй дзы бæлвырд историон цаутæ, фæлæ дзы ирдæй зынынц историон рæстæг æмæ дæрддзæг. Бæстон æвдыст дзы цæуы иры историон хъысмæт: цы мæсыг нæ сырæзт, уый у уыцы хъысмæты символ. (Афтæ зæгъæн ис поэмæйæн йæхицæй дæр.) Поэт æвдиды реалон царды ныв, реалон уавæртæ æмæ цардыуаг. Хуызджын у уацмысы бынæттон колорит: хæххон æрдз, ирон хъæуы æууæлтæ, адæмы æгъдæуттæ æмæ уырнынад, бинонты ахастытæ, уазæгыл аудын, кувын, хуын, дæсныы хæдзары уавæртæ — æппæт уыцы нывтæ фæстадысты поэтикон налхъуыт-налмастæ. Стыр аивадон хъомысæй Къоста æргом кæны адæмы удыхъæд æмæ зондахаст, сæ психикон раг æмæ сæ этикон идеалтæ. Хохæгтæ сты сæрæн æмæ уæздан адæм, сæ удыхъæд — хуымæтæг, фæлæ рæдау æмæ фидар, ис сæм æгъдау æмæ æхсар. Фæлæ цæрынц иппæрдæй, нæй сын политикон æмæ экономикон бастдзинæдтæ æндæр бæстæтимæ нæ, фæлæ Иры кæмттимæ дæр, нæй сын паддзахад æмæ сын нæй разамынд.

Нæй сæм историон фæлтæрддзинад æмæ национ идейæ, уымæ гæстæ сæ нæртон æхсар не свæййы патриотон æмæ граждайнаг лæджыхæд. Поэт нывæфтыд кæны уыцы æууæлтæ, æмæ уый мидæг ис уацмысы историзм.

Уацмысы конфликт у арф, уый æвдыст цæуы æндыгъд сюжеты фæрцы. Сюжет у трагедийы аккаг. Трагикон у Сабан æмæ йæ бинонты хъысмæт, йæ бон у антикон трагедийау катарсис сæвзæрын кæнын. Фæстагмæ сюжеты сæйраг архайæг свæййынц адæм: уыдон сты сагъæстæнæг, архайæг, тæрхонгæнæг. Иу бинонты хъысмæт у адæмы хъысмæт дæр. Хуымæтæг адæм æмæ фæлитой дæсныйы быцæу райсы бæрзонд трагедион æууæлтæ. Адæм нæ зонынц сæ уавæры аххосæгтæ. Æрæджы кæнынц алы хъуыддаджы дæр. Æрæджиау бавнæлдтой хихъахъхъæнынæн фæрæзтæ аразынмæ. Сæ разы æруагътой стыр фыдракæнд, — йæ мидис ын бамбæрстой, куы байрæджы, уæд. Ахæм къуыхцызтæ классикон трагедийы рæзын кæнынц драмон сюжет æмæ йæ æркæнынц катастрофæмæ. Афтæ у поэмæйы сюжеты ахаст дæр.

Нæ бон нæу, Къоста поэмæйыл кæронмæ цæуылнæ бакуыста, уый аххосæгтæ раиртасын. Уацмысы фыццаг хай (20 строфайы, 260 стихи) у æнæлаз, хæрзаив. Цыппардæстæгон ямб куыстгонд алмазау цæхæртæ калы, нывæфтыд æмæ æххæстæй æвдисы авторы хъуыдытæ æмæ æнкъарæнтæ, коммæгæсæй æххæст кæны поэты æппæт идейон-аивадон фæндонтæ.

Цымыдисаг у уацмысы строфикон амад. Къоста æрымысыд строфайы сæрмагонд хуыз: сюжеты алы композицион хай дæр у æххæст ныв, бæлвырд хъуыдыты æххæст нывæст, уыдон арæзт æмæ загъд цæуынц æртындæсгай стихтæй (рæнхъытæй). Строфайы рифмæтæн ис оригиналон системæ: сылон æмæ нæлон рифмæтæ кæрæдзи ивынц — сты дзуарæвæрд (перекрестные), фæлæ 9-æм, 11-æм æмæ 12-æм стихтæн ис иу рифмæ: уымæй фæбæрзонддæр ваййы поэतिकон ныхасы патетикæ, уый нын дæтты, ныв кæронмæ кæй ахæццæ, хъуыды баст (æлхынцъгонд) кæй цæуы, уыцы æнкъарынад.

Поэмæйы 21 — 27 срофатæ сты чысыл базилинаг. 365-æм стихтæй фæстæмæ текст строфатыл дихгонд нал цæуы, ритмикæ йæ рæнхъыты нæу иугъæдон, рифмæтæ дзы фæзыны стæм хатт. Уацмыс ирон æвзагмæ раивта Плиты Грис æмæ йæ

кæронмæ сарæзта иу уагыл — уый у поэт-тæлмацгæнæджы стуыхт. Фæлæ Къостайы æрдæгарæзт оригинал баззад æрдæгамад мæсыджы поэтикон нывæдзæй.

«Кæуæг айнæг» у историон-таурæгъон поэмæ. Йæ сюжертон хахх — фольклорон, уый æвдисы рагон фыдæгъдау — ног арæзтадæн лæгнывонд хæссын. Уацмыс карз тæрхон хæссы мæнгуырнынад æмæ дины фанатизмæн. Поэт уæрæх кæны таурæгъы сюжет æмæ æвдисы особайы дуг, нывæфтыд кæны хæххон иппæрд æмæ уæгъдибар цард, адæмы æхсар æмæ хъару кæм сæфынц, ахæм уавæртæ, æргом кæны, закъоныл арæзт æхсæнад кæмæн нæй, уыцы адæмы историон хъысмæт. Уый у трагикон хъысмæт. Уацмысæн ис бæрзонд трагедион зæлынад, уый арф хъары зæрдæмæ, æвзæрын кæны катый æмæ сагъæстæ.

2002 азы июль

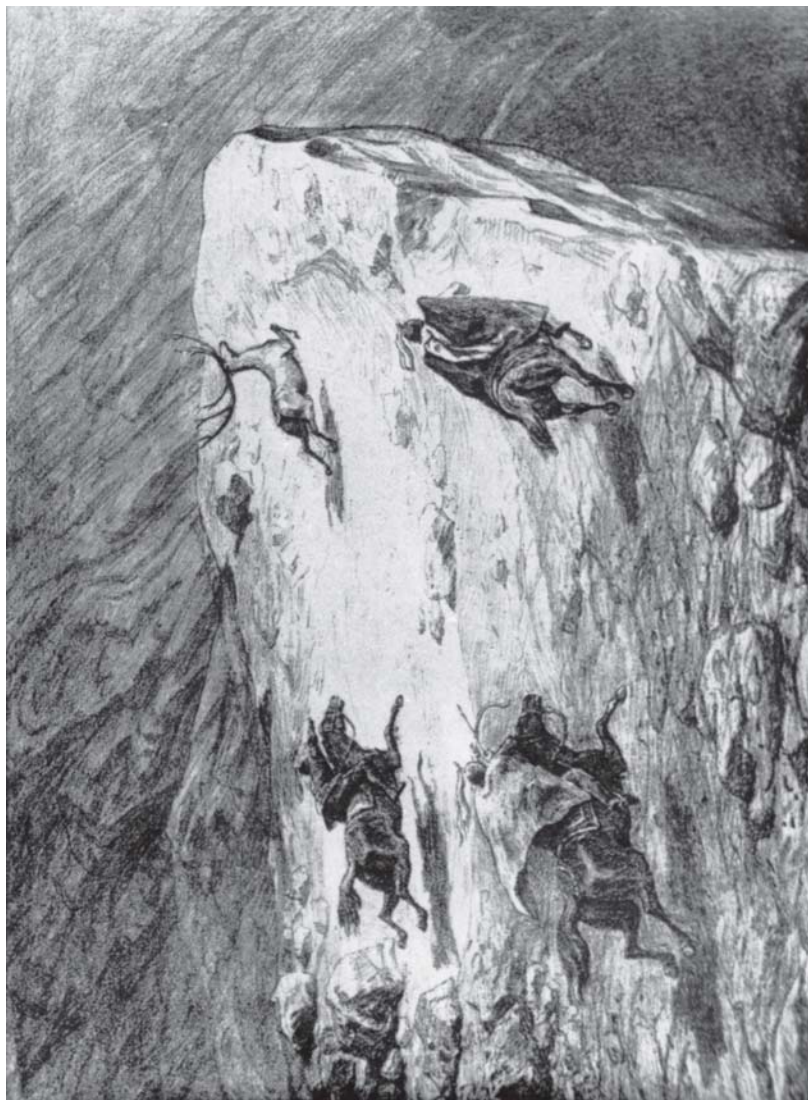
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

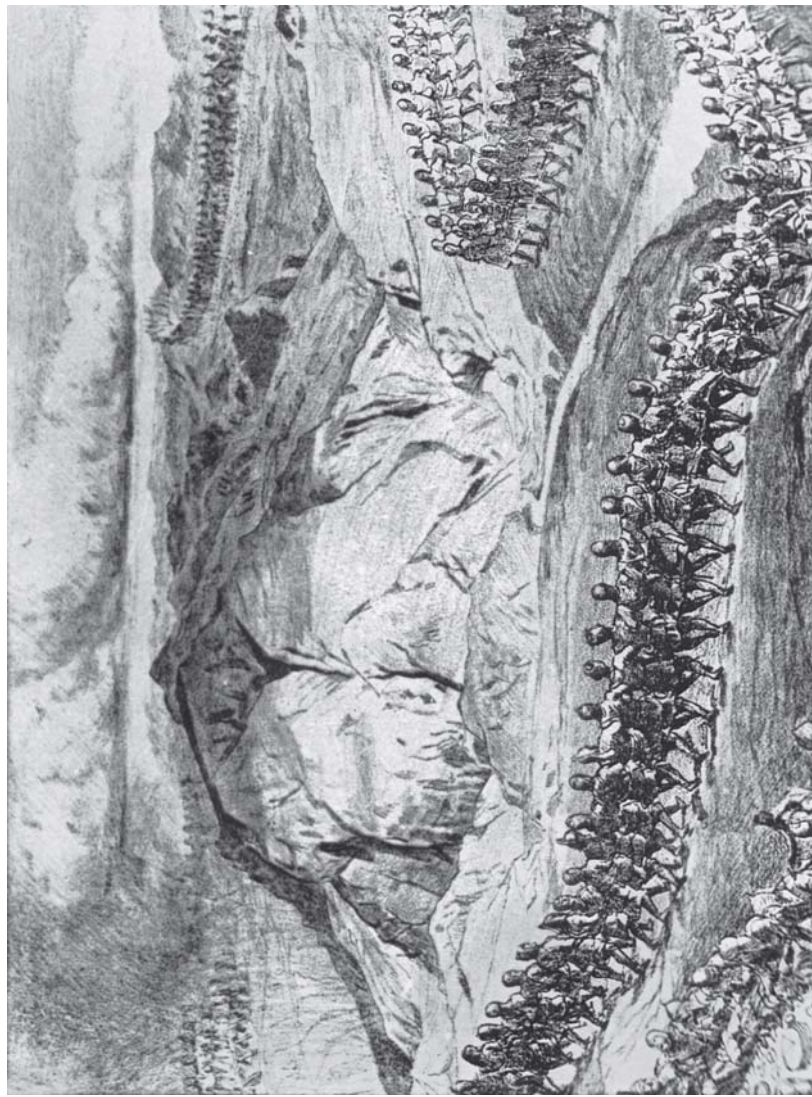
Айсана.

Нæртон фосы конд.

Сагсургæ.

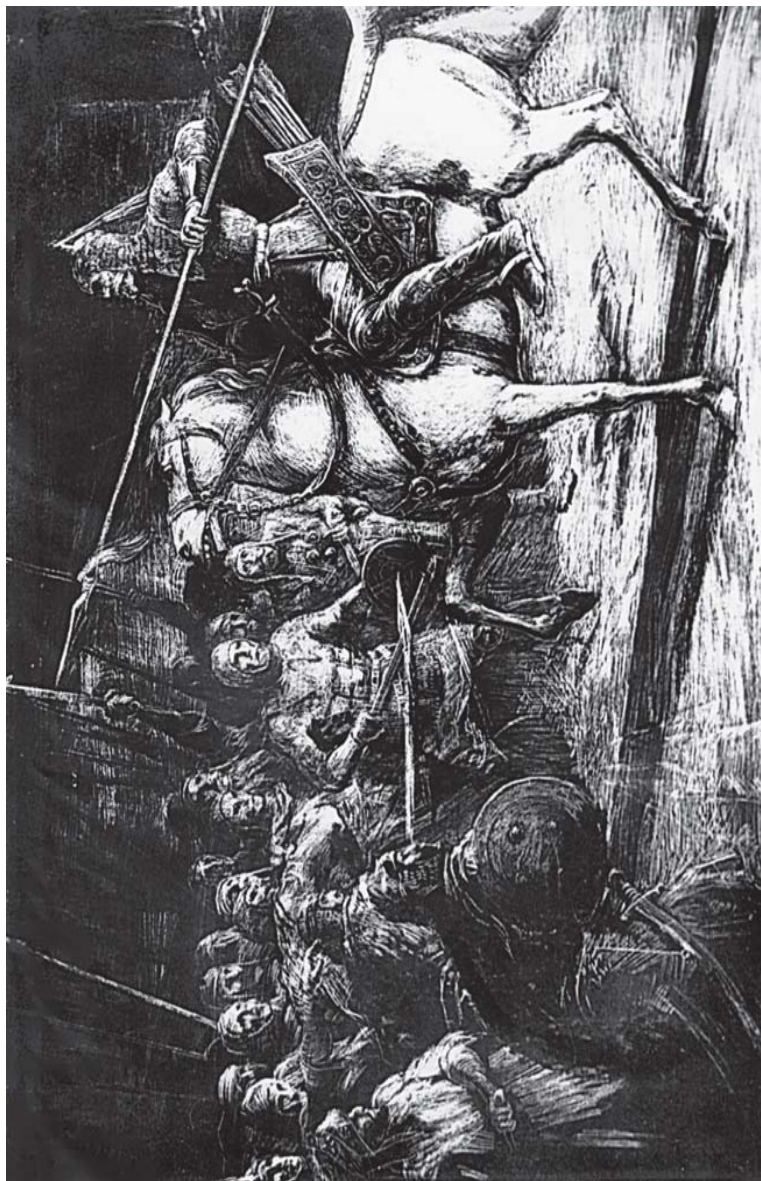
Нарты симд.

Сырдон фәндыр куыд сарәзта.

Нарты балц.

Сослан Мæрдтыбæсты.

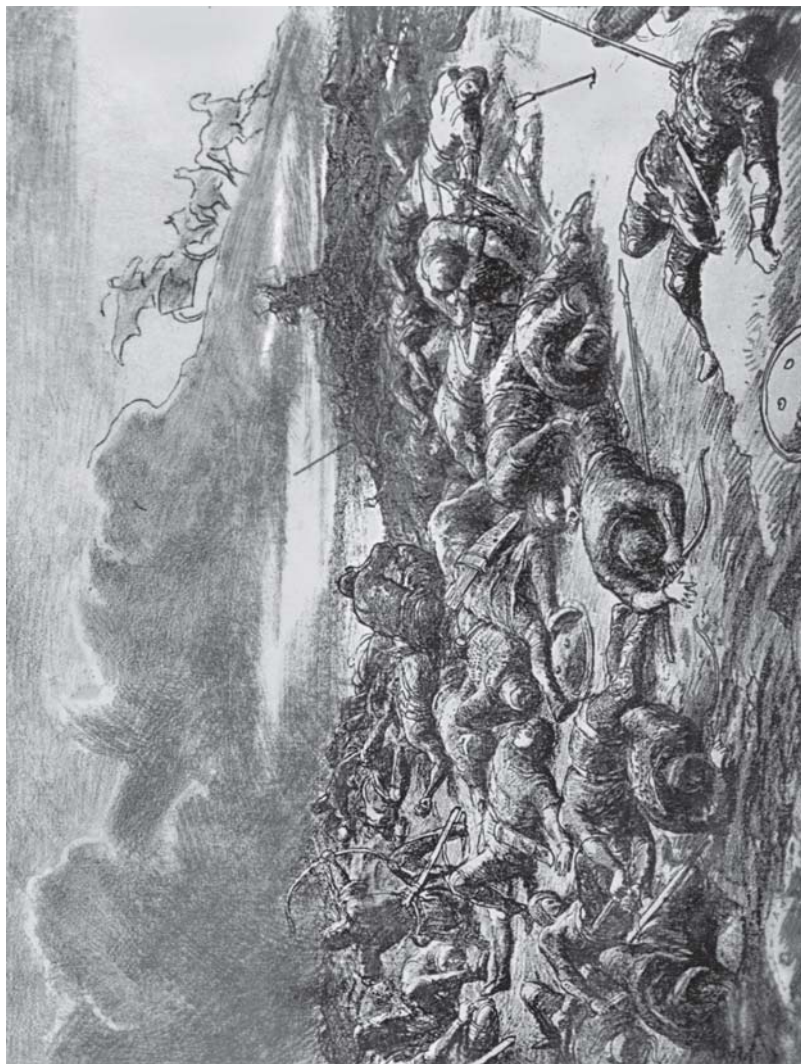
Батыралз эмге Тыхы фырт.

Нарты хэст уаёйгуылымæ.

Дзерассайы хьарæг Æхсар æмæ Æхсæртæгыл.

Иллюстрации «Нарты каджыгаем».

Нарты сæфт.

Нарты сæфт.

АРВИСТОН

ДУНЕЙЫ ДИССÆГГÆ

ПИРАМИДÆТÆ

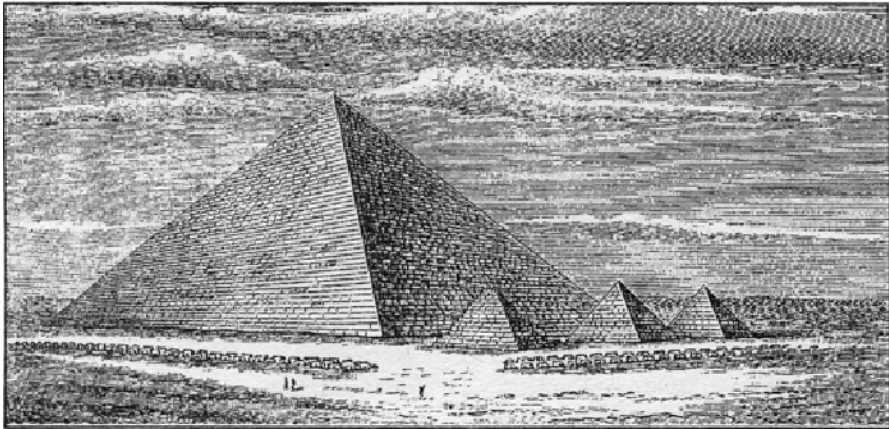
Фараон Хефрены стыр сфинкс Гизы.

Мысыйраг фараон Хеопс (Хуфу) царди фондз мин азы размæ. Куыд паддзахуæг кодта, уый тыххæй ницы æвдисæнтæ баззад. Уыйхыгъд æгас дунейыл ныхъхæр йæ пирамидæйы кой. Аразын æй райдыдта, фараон куы ссис, уæд. Куыстытæн разамынд лæвæрдта номдзыд архитектор Хемиун — фараоны æфсымæр. Пирамидæйæн бынат равæрстой Нилы цæугæдоны галиу фарс. Æрзылдысты æнæхъæн бæстæйыл æмæ æрæмбырд кодтой дæсгай мин кусджытæ. Зæххы куыстæй-иу иуцасдæр чи феуæгъд, уыцы

гутондарты дәр ләгдыхәй тардтой фараоны «әнусон бынат» аразынмә. Нилы рахизфарс цы дурәфтауәнтә уыд (пирамидаһы бынатәй цалдәр километры әддәдәр), уым-иу цағьартә бырауттәй хуынчытә скодтой, стәй-иу дзы хьадын цурчытә ныххостой әмә сыл-иу дон уағьтой. Хьәд-иу куы ныннарст, уәд-иу кьәдзәхтә афастысты әмә-иу дзы егьау кьәрттытә рахауд. Уыдон-иу ләгьз кәнын райдыдтой әмә-иу дзы рауади, нырыккон рог автомобили йас кьәйтә. Сә уәз — дыгай тоннатәй фылдәр. Тәккә стырдәр дуртә та ластой 40-гай тоннатә! Дурәфтауәнәй сә ластой сәрмагонд дзоныгьтыл, галтә әмә-иу дзы цағьарты баифтыгьтой, афтәмәй. Дурәфтауәнәй пирамидаһы бынатмә фәндаг аразыныл бахардз дәс азы. Цәттә кьәйтә ма быранәй ласын хьуыди Нилы фаллаг фарсмә. Кьәйтә әвәрдтой әнә цемент әмә чьырымәстәй. Афтә биноныг ләгьзгонд цыдысты, әмә-иу кәрәдзимә әнгом әрбадтысты, стәй сәхи уәзәй фидар ләууыдысты. Кьәйтә уәләмә истой сәрмагонд мәцьысты әххуысәй кьулаив фәндаггондыл.

Пирамида арәзт куы фәци, уәд әй Хеопс федта әмә йә зәрдәмә нә фәцыд — әгәр чысыл әм фәкасти. Хеопсы афтә фәндыди, цәмәй йә муми пирамидаһы әнусмә ләууыдаид. Әмә бардырд радта, фестырдар әй кәнут, зәгьгә. Цағьартә әмә зәхкусджытә та ногәй бавнәлдтой фараоны «әнусон хәдзар» аразынмә. Бирәтә-иу фыргуыстәй амардысты. Пирамидаһы арәзтадыл паддзахады кьазна әнәхьәнәй схардз, әмә уәд, таурәгьтәм гәсгә, Хеопс ауәй кодта йе 'мбисонды рәсугьд чызджы.

Рагон бердзенаг историк Геродот фыста, зәгьгә, Хеопсы пирамида арәзтой 30 азы. Пирамидаһы бәрзәнд у 147 метры, йә алы фарсы дәргь дәр — 230 метры. Ахәм styr амадзаг нә планетәйыл абыны онг дәр нәма ис. Фәлә Хеопсы муми пирамидаһы бирә нә фәләууыд — адәм әм тынг смәсты сты, хьизәмарәй сә кәй фәмардта, уый тыххәй әмә йын йә быдыргь раппәрстой, стәй архайдтой йә ном дәр цәмәй историйы ма баззайа, ууыл. Әмә-иу сә исчи куы бафарста, ай кәй пирамида у, зәгьгә, уәд-иу ын дзуапп радтой: Филитисы. Филитис та хуымәтәджы фыййау уыд, йә фос пирамидаһы цур хызта.

Хеопсы пирамида.

Фæстæдæр цы паддзæхтæ цард, уыдон дæр сæхицæн «æнусон хæдзæрттæ» арæзтой, фæлæ дзы Хеопсы ничи амбылдта, Зæгъæм, йæ хæдфæстæ цы фараон паддзахиуæг кодта, Хефрен (Хафра), зæгъгæ, уый пирамида у цалдæр метры ныллæгдæр. Уыйхыгъд йæ фарсмæ егъау къæдзæхыл лæууы адæймаджы цæсгом кæмæн ис, ахæм домбай — сфинкс. Цыдæр сусæг мидбылхудт ыл зыны. Уыцы мидбылхудт ссис пирамидæты сусæгдзинады символ-нысан.

Мысырæгтæ ахæм пирамидæты сæр цæмæн бахъуыд, уый бирæ мингай азты дæргъы адæм не 'мбæрстой. Иутæ æнхъæлдтой, сæ хæзнатæ æмæ чингуытæ æппæтдунеон хъаймæтæй бахъахъхъæныны охыл сæ арæзтой, иннæтæ та дзырдтой, æдзæрæг быдыры чырæдзаутæн, дам, маякты хуызæн уыдысты. Иуæй-иу ахуыргæндтæ та сæ стъалытæм кæсæн обсерваторитæ хуыдтой.

Фæлæ Геродоты ныхас æппæтæй растдæр рауади: пирамидæтæ сты æрмæст зæппæдзтæ — фараонтæн. Семæ сын-иу цы хæзнатæ бавæрдтой, уыдон хуыснаджытæ раджы фæхастой.

Пирамидæтæ нымæд сты дунейы авд диссагæн сæ тæккæ диссагдæрыл. Афтæ дæр æнхъæлдтой, зæххон адæм сæ нæ сарæзтой, фæлæ æндæр планетæтæй æртæхæг удгоймæгтæ, зæгъгæ.

ДЫУУÆ ПАДДЗАХЫ ÆМÆ СÆ ДЫУУÆ ЛАБИРИНТЫ

(Араббаг таурæгъ)

Баууæндæн кæуыл ис, ахæм адæм дзурынц (иннæ хъуыддæгтæ та Хуыцау йеддæмæ ничи зоны), зæгъгæ, дам, раджы кæддæр Вавилоны паддзах йæ архитектортæн саразын кодта, адæймаг-иу кæм фæдзæгъæл æмæ-иу фыртарстæй-фырадаргæй æррайы хуызæн кæм ссис, ахæм æнахъинон лабиринт. Хæд-зонд адæм мидæмæ цæуынмæ сæ ныфс нæ хастой, чи йæм-иу бахауд, уыдон та-иу фæстæмæ нал раздæхтысты. Адæмайæ афтæ хынджылæг кæнын нæ фæтчы, ахæм фыдæвзарæнты сæ æппар, сæ удтæ сын стыр тасы æфтау — уый æрмæстдæр Хуыцауы бар у.

Иуахæмы паддзахы галуанмæ æрбафтыд араббаг раздзог. Вавилоны паддзах йæ æнахин уазæгæй ахъазынвæнд скодта, фенма, дам, мын мæ лабиринт. Уый, магуыр, цæмай хæйрæг уыди, бацыди лабиринтмæ, бирæ дзы фæрацу-бацу кодта куырмæджы, йæ сæр фыркатайæ сдзæгъæлтæ, æгады бынаты йæ кæй сæвардта йæ фысым, уый йын хъыг куыннæ уыдаид! Суанг изæрмилтæм фæудхар кодта, стæй Дунесфæлдисæгмæ скуывта æмæ тыхтæй-амæлттæй раирвæзт æддæмæ. Йæ дзыхæй уайдзæфы номыл иу дзырд дæр нæ сирвæзт. Æрмæст Вавилоны паддзахæн загъта, мæнмæ дæр, дам, Аравийы ис амæй диссагдæр лабиринт æмæ, дам, кæд Хуыцауы бафæнда, уæд дын æй, мæ уазæгуарзон фысым, фенын кæндзынæн. Стæй йæ бæстæм æрбаздæхт, йе 'фсадмæ бадзырдта æмæ дын Вавилоны бæстæ куыйдур-куый-хæд куы бакæнид, сæ паддзахы та сын уацары райста. Цырдкæх теуайы рагъмæ йæ баппæрста æмæ йæ æдзæрæг змисбыдырмæ афардæг ластой. Барджытæ æртæ боны фæуадысты цыппæрвадыгæй, æмæ изæрмилты Аравийы паддзах фæхъæр ласта: «О рæстæджыты, хъысмæтты æмæ æмгъуыдты бардуаг! Дæу фæндыди, мæн Вавилоны, æрдзæгай асинтæ, къултæ æмæ дуæрттæ кæм уыд, уыцы æрхуы лабиринты байсафын; ныр Æппæтхъом ныддæлæ-уæлæ кодта æмæ домæ, цæмай дæуæн равдисон, асин-тыл уæлдай рахиз-бахизтæ, дуæрттæ сæттын, куырмæджы дзæгъæл рахил-бахилтæ кæм нæ хъæуы, уыцы лабиринт».

Уыцы ныхæстæ загъта паддзах, стæй йæ уацайраджы бæстытæ райхæлдта æмæ йæ змисбыдыры бæстастæу ныу-уагъта. Лæг уым стонг æмæ фырдойныйæ йæ уд систа, уæдæ цы. Табу, стыр табу, мæлæт кæмæн нæй, Уымæн!

СТАЛИН АЕМÆ ИННАТÆ

АЛЦЫ УАЙЙАГ НАУ

1945 азы Сталин, Рузвельт æмæ Черчилль Хъырымы куы сæмбæлдысты, уæд Британийы делегаци царди паддзахы заманы арæст рæсугъд галуаны. Галуан Черчиллы зæрдæмæ фæцыд æмæ Сталины фæрсы:

— Ацы галуан нæ рауай кæниккат?

Чысыл рæстæджы фæстæ йын Сталин афтæ:

— Англисæгтæ астæуккаг æнгуылдз кæцы хонынц?

Черчилль æм равдыста йæ астæуккаг æнгуылдз.

— Махмæ та мæнæ ай хонынц астæуккаг æнгуылдз, — æмæ йæм Сталин равдыста фучы.

«РИХИДЖЫН ХАЙРÆГ»

Иуахæмы Жуков Сталины кабинетæй рахызт æмæ дзы æвиппайды сирвæзти: «Рихиджын хайрæг». Секретаршæйы уаты бадти Берия æмæ ныхас Сталинмæ бахæццæ кодта. Сталин бардзырд радта, Жуковы фæстæмæ раздахут, зæгъгæ.

— Æмбал Жуков, — фæрсы йæ Сталин, — «рихиджын хайрæг», зæгъгæ, кæй рахуыдтай?

— Гитлеры! Æндæр уæдæ кæй, æмбал Сталин?

— Ды та кæмæй банхæлдтай, æмбал Берия? — тызмæгæй бафарста Сталин.

ТЕЛЕФОНÆЙ НЫХАС

Сталин телефонæй дзуры Черчиллимæ: «Нæ, нæ, бар нæ дæттын, нæ, нæ, ницы хуызы, никаддæр, нæ, нæ, о». Фæтæг хæтæл куы æрæвæрдта, уæд æй Молотов фæрсы:

— Иосиф Виссарионы фырт, Черчиллы фæрстытæй кæцийæн загътай, о, зæгъгæ?

— Черчилль мæ бафарста, хорз, дам, мæ хъусыс.

ФÆСАРАЕНТÆМ МÆ ФÆНДЫ

Иван Семены фырт Козловский, номдзыд зарæгтæнæг, иуахæмы куырда Сталинæй:

- Фæсарæнты никуыма уыдтæн. Тынг ма фæнды ацæуын.
- Нæ алидздына? — фæрсы йæ Сталин.
- Цытæ дзурыс, æмбал Сталин, ма райгуыраен хъæу ницавæр фæсарæнтыл байвин.
- Иттæг раст. Лæг дæ æмæ лæджы ныхæстæ кæныс. Гъема-ма бавдæл æмæ дæ райгуыраен хъæумæ ацу.

ÆНÆ СЫМАХ

Сталины æмкусджытæй иу куырдатæ, цæмæй йæ цæрынмæ фæсарæнтæм ауадзой.

— Цæмæн дæ фæнды æцæгæлон бæстæмæ? — фæрсы йæ Сталин.

— Уым, дам, цæрынмæ хуыздæр у.

— Уыцы æрымысæггаг таурæгътыл ма ’ууæнд. Мах кæм не стæм, уым æдзухдæр хорз у, — бафиппайдта Сталин.

— Дæ хъуыддаг раст, сымах кæм не стут, мæн дæр уырдаæм фæнды.

АСАЙДТА

Номдзыд ахуыргонд Богомолец дзырдта, адаймагæн, дам, йæ бон у 150 азы цæрын. Сталин ын иудадзыг йæ куыстмæ йæ хъус дардта, æххуыс ын кодта æхцайæ. Академик 65-аздыдæй куы амард, уæд Сталин загъта:

— Гъер уый цæстфæлдахæг нæу! Неппæты дæр асайдта!

ЦЪИУТЫ ТЫХХÆЙ

Иу хатт Сталин йæ кусæнуатмæ æрбахуыдта фыссæг Пришвины. Фæтæг политикон хъуыддагтыл дзырдта, фыссæг та — мæлдзыджытæ, куййтæ æмæ цъиуты тыххæй. Ныхас куы фес-ты, уæд Сталин загъта:

— Политикæимæ дæ ницы хъуыддаг ис, æмбал Пришвин, — фысс цъиуты тыххæй.

* * *

Иу советон газет йæ информацийы ауагъта рæдыд: «Товарищ Сталин принял польского осла». («Осла»-йы бæсты хъуамæ уыдаид «посла»). Ахæм къуыхцыйы тыххæй аххосджыны

хъуамæ маргæ дæр акодтаиккой. Фæлæ Сталин ацы хатт польшæйаг минæварæй разы нæ уыд æмæ загъта:

— Газеты кусджыты нæ хъæуы æфхæрын — раст ныффыстой.

ÆНÆ КЪАХÆЙ ДÆР ИС КУСÆН

Сталин телефонæй дзуры Хæстон-Денджызон Флоты министри хæдивæг Исаковмæ:

— Сæйраг хæстон-денджызон штабы хицауæй дæ куы сæвариккам, уæд куыд уайд?

— Æмбал Сталин, бар мын ратт, цæмæй дын мæ иу стыр аипп загътон: иу къах мын нæй, — загъта Исаков.

— Ницы кæны. Айразмæ штабы хицауы бынат ахста, сæр кæуыл нæ уыд, ахæм.

РЕЗОЛЮЦИ

Иу инæлар-булкъон Сталинæн доклад кæны фронты уавæры тыххæй. Сталин æхсызгонæй хъуыста, иу дыууæ хатты йæ сæр разыйы тылд дæр бакодта. Инæлар-булкъон йæ ныхас куы фæци, уæд ракуырдат:

— Æмбал Сталин, Германы цыдæр дзауматæ бамбырд кодтон, фæлæ мын сæ контрольгæнæн пункты айстой. Кæд гæнæн ис, уæд мын сæ фæстæмæ раттын кæн.

— Уый гæнæн ис. Рапорт ныффысс, æмæ дын ыл резолюци æрæварон.

Инæлар-булкъон йæ дзыппæй цæттæ рапорт фæцъортт ласта. Сталин ыл резолюци æрфыста. Инæлар-булкъон тынг разыйæ баззади, Сталинæн арфæтæ ракодта, стæй резолюци бакасти: «Вернуть полковнику его барахло. И. Сталин».

— Рæдыд дзы ис, æмбал Сталин. Æз булкъон нæ дæн, инæлар-булкъон дæн.

— Алцы дæр дзы раст у, æмбал булкъон, — фидарæй загъта Сталин.

ФЫДУАЦ ÆВИ ХÆРЗУАЦ

Ахст адæмæн дзæвгар рæстæг нæ хъæр кодтой Сталины амарды хабар. Фæстагмæ сæ уæддæр рæнхытæй слæууын кодтой æмæ сын загътой: «Амард адæмты фæтæг Сталин». Лагеры

хицау бардзырд радта ахстытæн, уæ худтæ сисут æмæ иу минут æнæдзургæйæ алæуут, зæгъгæ. Уыдон сæ худтæ систой æмæ сæ æнæдзургæйæ арвмæ сæппæрстой.

РАДЕКЫ ЭПИГРАММÆ

Ворошилов Радекæн йæ цæстмæ бадардта, Лев Троцкийæн, дам, цыма йæ къæдзил дæ, уыйау иудадзыг йæ фæстæ цæуыс. Радек ын дзуапп радта эпиграммæйæ:

Ах, Клим — пустая голова,
Навозом доверху завалена!
Уж лучше быть в хвосте у льва,
Чем в заднице у Сталина!

ÆРТÆЙÆ

Æртæ лæдджы иу камерæйы бадынц æмæ кæрæдзи фæрсынц, ардæм цæй тыххæй æрбахаудтæ, зæгъгæ.

— Æз æлгъыстон зынгæ партион кусæг Радеки, — дзуры сæ иу.

— Æз та Радеки фарс хæцыдтæн, — загъта дыккаг.

— Уæдæ æз та уыцы Радек дæн, — басастис æртыккаг.

ЗÆРОНДÆЙ МÆЛДЗЫНÆН

Черчилль афтæ загъта:

— Æдзухдæр ахæм хъуыдыйыл хæст уыдтæн, зæрондæй мæлдзынæн, зæгъгæ. Фæлæ, кæддæр æнæхъæн Европæйы чи хаста, уыцы Уарæсе хор æлхæнын куы байдыдта, уæд бамбæрстон: мæлдзынæн худæгæй.

ХЪУЫДЫЙАДЫ АПП

Ялтæйы конференцийы рæстæг Черчилльмæ йе 'ххуыстæнджытæй иу балавардта фыстæг. Черчилль æй бакаст, йæ сигарæйæ йæ басыгъта, йæхæдæг ног фыстæг радта йе 'ххуыстæнæгмæ.

Æххуыстæнæг гæххæтты фыст бакасти, лыстæг пырхытæ йæ ныккодта æмæ йæ бырæтты чыргъæды ныппæрста. Æмбырды фæстæ æдасдзинады кусджытæ (Черчилльмæ сæ хъус дардтой) гæххæтты гæбæзтæ æрæмбырд кодтой. Разынди дзы ахæм

фыст: «Ма тæрсут. Зæронд хъæрццыгъа ахстонæй нæ рахаудзæни». Советон дешифровкагæнæджы бон нæ баци хъуыдыйады апп райхалын. Бирæ азты фæстæ Хрущев Черчильмæ фембæлд æмæ йæ бафарста фыстæджы хъуыдыйæ.

— Мæ хæлафы къæртт байгом, — загъта Черчиль. — Ме 'ххуыстæнæг мын æй фехъусын кодта, æмæ йæм æз дæр уыцы хъуыдыйад ныффыстон.

КÆМ ДÆН

Иуахæмы Черчиллæн йæ шофыр фæндагæй адзæгъæл, æмæ æнæзонгæ бынатмæ бафтыдысты. Черчиль иу фæндагтоны афарста:

— Бахатыр кæн, фæлæ-ма мын зæгъ, кæм дæн, уый.

— Машинæйы, — дзуапп ын радта лæг æмæ дарддæр араст.

— Гъеуый дын дзуапп, — загъта Черчиль, — раст нæ парламенты аккаг. Фыццаджыдæр, цыбыр æмæ гуырымыхъ. Дыккаджы, æппындæр чи нæ хъæуы, ахæм. Æртыккагæй та, фæрсæг цы нæ зоны, ахæмæй дзы ницы ис.

БÆСТЫХИЦАУ

Ялтæйы конференци куы цыд, уæд сихоры улафты рæстæг Черчиль, Рузвельт æмæ Сталин тезгъо кодтой æмæ карæдзийæн дзырдтой, чи сæ цы фын федта, уый.

— Дысон æз фыны сдæн æнæхъæн зæххы хицау, — загъта Черчиль.

— Æз та ахæм фын федтон, цыма сдæн дун-дунеты паддзах, — загъта Рузвельт. — Ды та цы фын федтай, маршæл Сталин?

— Æз дæр федтон фын, — иннæ хаттытау уыцы уæзбынæй дзуапп радта Сталин. — Цыма уæ иуæн дæр уыцы бынæттæ бацахсыны бар нæ радтон.

МИТХЪÆПÆН — ЙÆ ФЫСЫМ

Петропавловскы (Камчаткæ) æнæнхъæладжы фесæфти скъоладзау Андрей Яковлев. Æртæ боны фæстæ йæ ссардтой миты егъау хъæпæны мидæг. Куыд рабæрæг, афтæмæй лæппу

хъæпæны скъахта дыууæ метры дæргъæн туннель. Уæдмæ иу лæг тракторыл æрбацыд — хъуамæ мит аластаид фæсгорæтмæ. Уый хуынкъ нæ бафиппайдта æмæ йæ бамбæрзта. Андрей баззади хъæпæны бын. Йæ бон змæлын кæй уыд, уый руаджы фæрвæзт. Æддæмæ рабырыныл фæлвæрдта, фæлæ йын нæ бантысти. Æртæ боны фæстæ йын миты бынæй йæ удаист хъæртæ фехъуыста дидинджытæ уæйгæнæг сылгоймаг, æмæ йæ адæм скъахтой. «Æгæр суазал» — ахæм диагнозмæ лæппу æрхуыссыд рынчындоны. Фæлæ йæ удæн ницы тас у.

ДЖЫНАСУ — АХСÆНЫ

Румынаг горæт Констанцайы цæраг цыппар æмæ ссæдзæздыд Даниил Данчиюйы ахсæнæй дохтыртæ систой хуымæтæджы... тæвдбарæн. Кишиневаг газет «Ног рæстæг» хъусын кæны: Даниил сфæнд кодта фæсарæнтæм ацæуын æмæ йæ бахъуыди медикты сæр. Рентгенологтæ йын йæ ахсæны æнахуыр дзаума раиртæстой æмæ йын загътой, операци кæнын, дам, дæ бахъæудзæни. Термометры тæссонд авгæн тас уыд ахсæны асæттынай. Уæд йæ джынасу ракалдаид, æмæ лæг æвиппайды æрбамардаид.

Тæвдбарæн ахсæнмæ куыд бахауд, уый Даниил нæ зоны. Фæлæ йæ мады ныхæстæм гæсгæ, лæппу фондзæздыдæй фæрынчын фадынгæй æмæ бахауди рынчындонмæ. Алы райсом дæр ын барстой йæ тæвд. Иуахæмы тæвдбарæн фесæфт. Æвæццæгæн æй æнæмбаргæ сывæллон аныхъуырда.

АМ ХÆДЗАРЫ ХИЦАУ ЧИ У?

Ам хæдзары хицау чи у?

Мельбурнай (Австрали) иу 50 километры куы ауайай, уæд дæ цæст æрхæцдзæни рæсугъд вилайы. Маги Парк æмæ йæ сæрыхицау ам æрæджы æрцардысты. Фæлæ сæ сæ сыхæгтæ ныридæгæн тыхсын байдыдтой. Хабар афтæ у, æмæ бинонтæ балхæдтой æртæ хуыйы. Уыдон æдзухдæр ваййынц хæдзары. Сыхæгтæ хъаст ныффыстой

тәрхондонмә, хуыуарзаг бинонтә, дам, әгәр уынаер кәнынц, стәй, дам, смагәй бәстә сафынц. Тәрхондон рахәцыди Паркты фарс, әмә ныр хуытән бинонтимә сәрибарәй цәрыны бар ис. Нывы уынут хәдзары әфсин Магийы, 200 киләйы чи ласы, уыцы дзәргъ Люсиимә.

ВЯЗЕМСКИЙМӘ ГӘСГӘ

1

«Дыдзәсгом!» — сирвәзти дә дзыхәй,
фәлә фәрәдыдтә, сәрәй:
нәй ацы сау фыды къуылдыхыл,
зәххыстән, иу цәсгом дәр нәй!

2

«Цәрәм әфсымәртау», — әппәлыс.
Дә дзырдтәй райдыдтон фәллайын.
Фәстәмә, ивгъуыдмә, нә кәсыс:
уыди фыццаг әфсымәр Каин.

3

Орангутанг уыдис Адам?
Фыдәлтә — маймулитә? Ау?
Ләг дын цы нә фехъусдзән ам?
Куыд барыс ахәмтә, Хуыцау?

4

Әрвитын Дарвинмә фыстәг:
«Дә ныхас, Чарли, нәу әцәг.
Нә равзәрд маймулийә ләг —
уыди нә рагфыдәл хәйрәг».

Къогъодзи

Цъары фæрстыл:

1. Иллюстраци «Нарты кадджытæм».
2. Дзанайты Азанбег.
3. Сослан æмæ Балсæджы цалх.
4. Æртæ Нарты.

* * *

Технический редактор	Виктория БОРАЕВА
Корректор	Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Соня ДЕГОЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

*Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132*

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

*Журналмæ цы къухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ авторын фæстæмæ нæ дæтты.*

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания

Подписано к печати 19.09.02. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 9,53. Учетно-изд. л.8,19. Тираж 1300 экз. Заказ № 1592.

Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.

Журнал отпечатан на Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

